

शिक्षादार्शनिकराद्धान्तः

लेखकः
आचार्य ए. पी. सच्चिदानन्दः

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्-गुजरातम्
Shree Somnath Sanskrit University-Veraval-Gujarat
2013

// शिक्षादार्शनिकराद्धान्तः //

प्रधानसम्पादकः

प्रो. वेम्पटि कुटुम्बशास्त्री

लेखकः

आचार्य ए. पी. सच्चिदानन्दः

प्रकाशनम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्

जूनागढजनपदम्, गुजरातम् - ३६२ २६६.

दूरभाषः - ०२८७६ - २४४५३२,३३ फेक्स : २४४४१७

www.shreesomnathsanskrituniversity.org

प्रकाशकः -

डॉ. दशरथः जादवः

कुलसचिवः

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्

युनिवर्सिटी रोड, वेरावलम् - ३६२ २६५

जुनागढजनपदम् (गुजरात)

प्रथमं संस्करणम्

फरवरी, २०१३

प्रतयः

३००

ISBN

978-93-83097-08-1

मूल्यम्

रु. ७५/-

मुद्रकः

एच. के ओफसेट, वेरावलम्

॥ शुभाशंसनम् ॥

विद्यायाः प्रकाशनं बहुविधं भवति। कदाचित् अध्यापनेन, कदाचित् अध्ययनेन, कदाचित् प्रवचनेन च। परन्तु उपर्युक्ताः प्रकाशनमार्गाः अपेक्षितविद्याप्रकाशनं न कुर्वन्ति यावद्ग्रन्थप्रकाशनं विद्याप्रकाशनं जने–जने करोति। अत एवोक्तम् "पुस्तकी भवति पण्डितः"। अर्थात् यस्य पार्श्वे पुस्तकानि बहूनि विविधानि च भवन्ति स पण्डितो भवति। श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः एकत्र तु संस्कृतभाषायाः प्रचारप्रसारक्षेत्रे समर्पितकालो वर्तते तदाऽन्यत्र नूतनसाहित्यसर्जनां कारयितुं तस्याश्च प्रकाशनं कारयितुं दत्तावधानोऽस्ति। अस्मिन्नेव शुभे पुण्ये च सन्दर्भे **'उज्जयिनीनगरे'** आयोजिते **"संस्कृतसाहित्योत्सवे'** श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः बहूनां ग्रन्थानां प्रकाशनं करोति। अध्यापकानां छात्राणां च कृते **शिक्षादार्शनिकराद्धान्तः** नामधेयः ग्रन्थोऽयं महते लाभाय भविष्यति। अस्य ग्रन्थस्य प्रसाराय अहं शुभाशंसनं प्रकटीकरोमि।

॥ जयतु सोमनाथः जयतु संस्कृतम् ॥

प्रो. वी. कुटुम्बशास्त्री

कुलपतिः

शिक्षादार्शनिकराद्धान्तः

- रचयिता -

आचार्य ए.पी.सच्चिदानन्दः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
राजीवगान्धिपरिसरः
शृङ्गेरी, कर्णाटकम्

॥श्रीः॥

किञ्चिन्निवेदनम्

शिक्षायाः विविधाधारेषु दार्शनिकाधारः महत्त्वपूर्णः ति नाविदितमिदं समेषां शिक्षाशास्त्रजुषाम्। यतो हि यतो वाचो निवर्तन्ते अप्रा य मनसा सह ति औपनिषदं वा यं बोधयति यत् मनुष्येण स्वबुद् या स्वावस्थानुरोधेन निण तं तत यं तन्मनसैव अन्यावस्थायां वि यते, अतो येष्ठैः क्रान्तदर्शिभिः दार्शनिकैः स्वयमनुभूय प्रयु य प्रदर्शितः पन्थाः अस्मभ्यम् अयनाय प्रधान आधारो भवत्येव। किन्तु नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ति न्यायेन बहभिर्दार्शनिकैः बहवो हि पन्थानः प्रदर्शिताः। अद्यत्वे शिक्षाजगति शिक्षादर्शनस्य सुमहान् विकासो जातः बहन्येव दर्शनानि स्वसम्प्रदायस्य प्रकाशं समु वलं प्रदर्शय न्त, तथा पि कतिपयदर्शनानि चिरात् शिक्षाक्षेत्रं प्रभावय न्त प्रतिि तानि विद्योतन्ते समग्रे पि विश्व स्मन् विश्वे।

तेषां दर्शनानां सदुपदेशान् प्रयोगान् लोके प्रभावान् च अविज्ञायाद्य को पि योग्यशिक्षको भवितुं नार्हतीति ज्ञातचरो यं विषयः। तस्माद्धि शिक्षाशास्त्रिशिक्षाचार्यादिशैक्षिका ययनेषु शिक्षादर्शनम् अनिवार्य पेण पाठ्यते। सत्सु नैकेषु शिक्षादर्शनेषु सम्पूण जगत्यद्य कतिपयदर्शनानि प्राधान्येन मनुते लोकः तेषां दर्शनानां विशदं विवेचनं गैर्वाण्यां विरलायते ति विज्ञाय विद्व जनानां तोषाथ सेवाथ छात्राणां सुखावबोधार्थञ्च येषामेव दर्शनानां सुमहती चर्चा प्रवर्तते तानि सरलया भाषया उपनिबद्धानि। यदि ग्रन्थो यं छात्राणां लाभाय कल्पेत तर्हि कृतकृत्यतामनुभवामि।

अस्य पुस्तकस्य प्रकाशनं कर्तुम् अस्मद्राष्टियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलपतिचराः सोमनाथ–संस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतयः पू याः विश्वविश्रुताः **आचार्याः वेम्पटिकुटुम्बशास्त्रिवर्याः** सदयमङ्ग्यकुर्वन् त्यतस्तेभ्यः सभक्तिश्रद्धं हार्दान् प्रणामान् कृतज्ञतां च विनिवेदयामि।

परमका णिकानां श्रीम जगद्‌ग शृङ्गेरीशारदापीठाधीश्वराणाम् अनन्तश्रीविभूषितानां **श्रीश्रीभारतीतीर्थमहास्वामिनाम्,** भगवत्याः **शारदाम्बायाश्च** चरणनलिनयोः साष्टाङ्गं प्रणतिततीः समर्पयामि।

विद्व जनसमाराधकः

शृङ्गेरी

नन्दनपौषपूर्णिमा

27.01.201

आचार्य .पी.स चदानन्दः

विषयसूची

१
शिक्षादर्शनसम्प्रत्ययः
(Concept of Educational Philosophy)

अमरकोशे शिक्षाशब्दस्य प्रयोगः वेदाङ्गेषु अन्यतमस्य विषये कृतोऽस्ति तस्मिन् समये शिक्षाशास्त्रस्य प्रयोजनन्तु वेदमन्त्राणां शुद्धोच्चारणशिक्षणार्थमासीत्प्रायः तस्मिन् युगे वेदानां पठनपाठनमेव शिक्षायाः प्रधानमुद्देश्यं कल्पितं स्यात् तस्मादेव ङ्गशिक्षा शब्दः वर्णोच्चारणविषयकशास्त्रे रू ो जातः यदि शब्दव्युत्पतिदृष्ट्या विचारयामश्चेत् शिक्षाशब्दः शिक्षाविद्योपादाने इति धातोः निष्प ा अस्ति ङ्गशिक्ष् इति धातुः ङ्गपठनाथ ङ्गपाठनाथ च प्रयु यते रघुवंशे एतदर्थद्वयेऽपि शिक्षाशब्दस्य प्रयोगः कृतो दृश्यते [२,३]

भारतीयभाषासु विद्यायाः ज्ञानस्य च प्रयोगः शिक्षाशब्दस्य पर्यायवाचित्वेन क्रियते विद्याशब्दः विद् ज्ञाने इति धातोः निष्प : वर्तते विद्याशब्दस्यार्थः ङ्गअध्ययनम् ', ङ्गअन्वेषणम् अथवा ङ्गअवगमनम् इत्यस्ति कालान्तरे ङ्गविद्या शब्दः पाठ्यक्रमरूपेण रू ो जातः प्रारम्भे विद्यायां चतुर्वेदाः समाविष्टाः बभूवुः ततः पश्चात् मनुः आत्मविद्यां पञ्चमविद्यात्वेन संयोजितवान् एवं शनैः शनैः विद्यानां संख्याः चतुर्दश स जाताः यस्यां वेदवेदाङ्गधर्मन्यायमीमांसादयः प्रविष्टाः परन्तु मूलतः विद्याशब्दस्यार्थः ज्ञातव्यरूपेण प्रचलितः आसीत्

भारतीयदर्शनेषु ज्ञानशब्दस्य स एवार्थोऽस्ति यः व्यापकार्थ ङ्गशिक्षायाः भवति भारतीयदर्शनेषु केवलं सूचनानां संग्रहः अथवा तथ्यानां कृते ज्ञानशब्दस्य प्रयोगो नास्ति अमरकोषे ज्ञानविज्ञानयोः अन्तरं सम्यक् प्रदर्शितमस्ति यत् ज्ञानस्य विषयः मुक्तिः, विज्ञानस्य तु शिल्पं विविधशास्त्राणि च [४] स्पष्टं वक्तव्यं चेत् ज्ञानं तु तदेवेति मन्यते यन्मनुष्यम् उ यति तथैव मु त्यै प्रशस्तं मार्ग प्रदर्शयति सैव विद्या तदिरत् व्यावहारिकजीवनार्थ यत् किञ्चित् अवगम्यते , अ यस्यते वा तत् तु विज्ञानमिति कथ्यते

अद्यत्वे वयं शिक्षाशब्दस्य प्रयोगं विभि प्रसङ्गेषु विविधरूपेण

कुर्मः शिक्षायाः सीमा अतिविस्तृता व्यापिका च वर्तते एकत्र प्रयोजनवादिदार्शनिकः- जान् डिवी-महोदयस्य तथैव भारतीयशिक्षाशास्त्रिणः महात्मगान्धीमहोदयस्य च मतानुसारेण शिक्षा आजीवनप्रक्रिया वर्तते तथैव अनुभवमाध्यमेन अस्माकं व्यवहारे यत् परिवर्तनमाग छति तत् सव शिक्षायाः फलस्वरूपमस्ति जान् डिवी महोदयस्य मतानुसारेण शिक्षायाः अर्थः अनुभवानां निर्माणं पुनर्निमाणञ्च वर्तते अनया दृष्ट्या पाठशालायाः बहिरपि प्रा यमाणाः अनुभवाः शिक्षायाः अङ्गभूताः भवन्ति

अन्यत्र शिक्षायाः सामान्याथन विचारः क्रियते यत् विद्यालयेन शिक्षार्थि यः प्रदीयमानाः अनुभवाः भवन्ति अस्मि थ शिक्षायाः क्षेत्रं सीमितं जायते सामान्यजनसमुदाये इयं शिक्षा संकीर्णा जायते यत्र विद्यालयस्य चतुर्भित्तीनां मध्ये प्रदीयमानं बौद्धिकज्ञानं हि शिक्षा इति मन्यते तथैव विविधप्रकारकानुभवानां कृते अत्र स्थानं नास्ति एतदन्तरस्य फलस्वरूपेण अद्यत्वे पाठ्येतरक्रिया,पाठ्यसहगामिक्रिया कक्ष्येतरक्रिया शिक्षेतरक्रियाश्च अङ्गीक्रियन्ते साम्प्रतिककाले विगतेषु वषषु शैक्षिकचिन्तने एकं परिवर्तनम् आगतमस्ति,यस्य परिणामस्वरूपेण पाठ्यसहगामिक्रियाः अपि शिक्षादृष्ट्याा विशिष्टं स्थानं भजन्ते इदान ताः क्रियाः शिक्षेतरक्रियाः अथवा शिक्षया सह चलिष्यमाणक्रियाः इति न विभ यन्ते अभि रूपेण व्यव यन्ते कुत इति चेत् बालकस्य सामाजिकीकरणे चरित्रनिर्माणे च तासां क्रियाणां महत्त्वपूर्णभूमिका अस्ति वयं व्यापकाथ शिक्षायाः व्याख्यां कुर्मश्चेत् सा शिक्षामनवनियन्त्रिता न भवति एतस्यां शिक्षायां बालकविकासस्य दि निर्धारणं कतु न श यते, यतो हि सा शिक्षा तु आनुषङ्गिकी (Incidental) वर्तते एतस्यां शिक्षायां बालकेन प्रा यमाणाः वा छिताः अवा छिताः अभिलषिताः अनभिलषिताः सवऽपि संस्काराः समाग छन्ति एतस्मिन् क्रमे परिवारः, समाजः, रा यं, धर्मः, संस्थानं, मित्रमण्डली,चलनचित्रं, जनशिक्षायाः सञ्चारमाध्यमाः इत्यादीणि सर्वप्रकारकाणि अनौपचारिकाभिकरणानि (Informal Agencies) इत्यादीनि शिक्षां प्रभावयन्ति तथा विद्यालयस्य भूमिका गौणा जायते इत्थं शिक्षां व्यापकाथन स्वीकुर्मश्चेत् शिक्षायाः उद्देश्यं, शिक्षाविकासनिर्धारितदिशः, शिक्षायोजनाः, शिक्षाक्रमाः इत्यादीन् पूर्वमेव निर्धारयितुं

न श नुमः अतः सौविध्यदृष्ट्या शिक्षायाः व्याख्या संस्थागतशिक्षया क्रियते चेत् समीचीनं स्यात् एतद्दृष्ट्या शिक्षा एतादृशी प्रक्रिया अस्ति यया अपरिप ॑ बालकं युवानं वा निर्धारितदिगभिमुखं प्रगतिं कारयितुं समाजस्य परिप व्यक्तीनां संकल्पयुक्तप्रयासः वर्तते एतस्मिन् सन्दभ ब्राउडि-महोदयेन प्रदत्ता व्याख्या द्रष्टव्या

अत एव व्यापकार्थसामान्यार्थयोः शिक्षा अधिगमस्य मार्गदर्शननियन्त्रणा याम् अनुभवानां पुना रचनां कतु सुविचारितः प्रयासः वर्तते [५]

एनमेव विचारं जे. डि. बटलर महोदयः सुन्दरतया इत्थं प्रस्तौति --शिक्षा एतादृशी प्रक्रिया अथवा प्रयासः(Endeavour) वर्तते, यत्र मानवसमाजस्य अधिकपरिप जनाः न्यूनपरिप व्यक्तीनां कृते अधिकाधिकपरिप तायै प्रयतन्ते इत्थं च मानवजीवनं सफलं कतु योगदानं करोति

शिक्षाप्रक्रि या

वयं शिक्षायाः कामपि परिभाषां स्वीकुर्मश्चेत् तत्र परिभाषान्तर्गतं घटकद्वयम् अवश्यं दृष्टिपथम् आयाति तद्यथाशिक्षाथ उपार्जनयो यानुभवाः यस्य व्यापकाथन ज्ञानसंज्ञा प्रदीयते यदि संस्थागतशिक्षार्थस्य व्याख्या क्रियते चेत् शिक्षकोऽपि एकम् अनिवाय ॑ घटकं संजायते एडंद्वारा परिभाषितशिक्षाप्रक्रियाम् इत्थं प्रदर्शयितुं श नुमः -

शिक्षकः	शिक्षणप्रक्रिया	विद्याथ

एडम् महोदयस्य अनुसारेण शिक्षाप्रक्रिया द्वयोः प्रचलिष्य ध्रुवयोर्मध्ये जायमाना क्रि या वर्तते यस्यां शिक्षकस्य परिप व्यक्तित्वं शिक्षार्थिनः अपरिप व्यक्तित्वे वा छितपरिवर्तनम् आनयति शिक्षार्थिनः विकासस्यैषा क्रिया न केवलं सचेतना भवति अपि तु सोद्देश्यक्रिया(Deliberate) भवति अर्थात् शिक्षकः शिक्षार्थिनः विकासलक्ष्यं स्पष्टतया पूर्वमेव निर्धारयति एतच्चपरिवर्तनं माध्यमद्वयेन भवति प्रथमं तु अध्यापकीयं व्यक्तित्वस्य प्रत्यक्षप्रभावेण द्वितीयन्तु ज्ञानस्य विविधरूपैश्च परिवर्तनमिदम् आयाति

अनया व्याख्यया शिक्षकशिक्षार्थिनोर्मध्ये जायमाना अन्तःक्रिया (Interaction) काचित् एकाभिमुखा दृष्टिगोचरा भवति इत्थं प्रतीयते यत् शिक्षकः परिवर्तनजनकः छात्रे परिवर्तनं भवति शिक्षकः अत्र परिवर्तनेन प्रभावरहितस्तिष्ठति शिक्षकशिक्षार्थिनोः पारस्परिकः क्रियाणां प्रभावः शिक्षकव्यक्तित्वस्योपरि न किञ्चित् पतति इत्थं शिक्षके प्रभावराहित्यं यन्मन्यते , तत्तु कठोपनिषद् वर्णितशिक्षकशिक्षार्थिनोः मिथः क्रियायां नावलो यते कठोपनिषदि तावत् शिक्षणप्रक्रिया एवं वर्णिता वर्तते - "सहनाववतु" - परस्परं रक्षां कुर्वः अर्थात् शिक्षकशिक्षार्थिनौ परस्परं नैतिकविकासे सहायकौ स्याताम् तथैव सम्भावितविपत्तौ परस्परं रक्षकौ स्याताम्

"सह नौ भुनक्तु" -- परस्परं मिलित्वा उपभोगं कुर्याव अर्थात् ज्ञानार्जनेन उपलब्धसिद्धीनाम् उपभोगः शिक्षकछात्रा यां मिलित्वा करणीयः अस्यायमभिप्रायः अस्ति यत् ज्ञानवृद्धिः द्वयोः शिक्षक छात्रयोः मेलनेन भवति

"सह वीय करवावह" - परस्परं शौर्यस्य वृद्धिः करणीया

"तेजस्वि नावधीतमस्त" - आवा यां छात्राध्यापका यां अधीतं तेजस्वि भवतु

"मा विद्विषावहै" - परस्परं द्वेषः न करणीयः

इत्थं पूवाक्तव्याख्यायां मिथः क्रिया द्विमुखी जायते तत् प्रकारः निम्नोक्तरूपेण प्रदर्शयितुं श यते

शिक्षकः शिक्षणप्रक्रिया विद्याथ

दर्शनस्य शिक्षया सम्बन्धः

दर्शनशब्दः दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्माद् धातोः निष्प ोऽस्ति दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेन इति यथार्थतत्वानुभूतिरेव दर्शनम् आं लभाषायां दर्शनस्याथ "Philosophy"शब्दः प्रयु यते तस्य शाब्दिकार्थस्तु ज्ञानस्य विषये अनुरागः भारतीयव्याख्यानुसारेण दर्शनशब्दार्थः अतीव व्यापकोऽस्ति, यतो हि भारतीयानां दृष्ट्या दर्शनस्य क्षेत्रं ज्ञानपर्यन्तं सीमितं न भवति अपि तु समग्रं व्यक्तित्वमेव भवति दर्शनं केवल चिन्तनस्य विषयो नास्ति अनुभूतेर्विषयः इत्यङ्गी-क्रियते दर्शनेन बौद्धिकतृ ःराभासो न जायते समग्रं व्यक्तित्वं परिवर्त्तितं जायते यदि आत्मवादिनां

भारतीयदार्शनिकानां दृष्ट्या ब्रूमश्चेत् दर्शनेन न केवलम् आत्मज्ञानं भवति प्रत्युत आत्मानुभूतिर्जायिते

शिक्षायाः प्रधानपक्षद्वयं वर्तते- प्रथमः चिन्तनपक्षः द्वितीयस्तु व्यवहारपक्षः आत्मनः अनुभवव्यवहारयोः अनेकाः समस्याः समुपस्थिताः भवन्ति एतासां समस्यानां चिन्तनमाधारीकृत्य दर्शनं सिद्धान्तानां निरूपणं करोति अयं चिन्तनपक्षः एतदतिरि य शिक्षापि जीवनस्यान्यपक्षः, जीवनस्य मौलिकप्रश्नैः सह शिक्षा अन्विता वर्तते दर्शनं जीवनमौलिकप्रश्नानां व्याख्यानं कुरुते तस्मात् शिक्षादर्शनयोः अविनाभावसम्बन्धोऽस्ति

कस्याः अपि व्यक्तेः जीवनस्य किमपि दर्शनम् अवश्यं भवति तद्दर्शनं तेन ज्ञानपूर्वकं स्वीकृतं भवति आहोस्वित् न भवति, तदेव अल्डुस ह सले लिखति यत् - ङ्गसवऽपि मानवाः स्व जीवनदर्शनानुसारेण जीवन्ति अर्थात् जगत्सम्बन्धे स्वधारणानुसारेण जीवनं यापयन्ति एतत् तथ्यं चिन्तनशून्यानां विषयेऽपि सङ्ग छते तत्त्वज्ञानं विना जीवनमसम्भवम् तत्त्वचिन्तनस्य (Metaphysics)अथवा तत्त्वचिन्तनशून्यत्वस्य च(Non-Metaphysics) मध्ये कोऽपि विकल्पो नास्ति विकल्पस्तु सतत्त्वचिन्तनकुतत्त्वाचिन्तनयोर्मध्ये वर्तते "

दर्शनमस्माकं भावनानां मनोदशानाञ्च प्रतिविम्बं करोति इमाः भावनाश्च अस्माकं कार्याणि नियन्त्रयन्ति शिक्षायाः प्रमुखं कार्यन्तु स्वस्थमनोवृत्तीनां निर्माणमस्ति अतएव शिक्षा दर्शनेन अवश्यं प्रेरणां प्रा नोति

भारते दर्शनस्योद्गमः असन्तोषेण अतृ त्या वा स जातः इति मन्यते वयं वर्तमानेन असन्तुष्टाः सन्तः `यसोन्वेषणं कर्तुमि छामः तदेवान्वेषणं दार्शनिकं गवेषणमिति कथ्यते शिक्षादर्शनस्योत्पत्तिरपि इत्थमेव जायते वर्तमानशिक्षाप्रणाल्या असन्तृ ः असन्तोषो वा जायते वयमनुभवामः यत् वर्तमानशिक्षा अस्माकम् आका ्क्षानुरूपा नास्ति निहितस्वार्थिनाम् उत्तरदायित्वरहितानां प्रभवोऽधिको दृश्यते शिक्षितनिरूद्योगिनां संख्या विवर्धते शिक्षया अस्माकं नैतिकविकासो न भवति एतादृश्याम् अराजकतायां स्थितौ दर्शनं कथमस्मान्

उपकुर्यात्   कस्याः अपि शिक्षायाः परिष्कारे निम्नोक्ताः चत्वारः विशेषाः अवधेयास्सन्ति

(क) तात्कालिकावस्थायाः पर्या ं ज्ञानम्

(ख) तत्रत्यसामाजिकार्थिकपरिस्थित्योः पर्या ं ज्ञानं यत्र शिक्षणसंस्थाः चलन्ति

(ग) स्थित्यनुसारेण परिवर्तने के उपायाःकाश्च श तयः उपेक्षिताः भवन्ति इत्यस्य ज्ञानम्

(घ) शिक्षायाः सम्बन्धे उपयुक्तावधारणा शिक्षाद्वारा अपेक्षितोपलब्धयः

पूर्वोक्तांशत्रयस्या विचारे तु सामाजिकविज्ञानस्य सहायता अपेक्षिता अस्ति परन्तु अन्तिमविचारस्तु महत्त्वपूर्णाऽस्ति यश्च दर्शनेन सम्बन्धितोऽस्ति यापि समाजस्य जीवनदर्शनस्य एका कल्पना भवितुमर्हति या शिक्षाद्वारा राष्ट्रियसंस्कृतेः रक्षाथ कृता स्यात् अपरा च कल्पना शिक्षायाः तात्पय विकासोन्मुखमित्यपि भवितुमर्हति अस्माकं देशे प्रथमकल्पनायाः प्राबल्यमस्ति परिणामतः किमपि कृतं नवीनं परिवर्तन साफल्यमेति नवपरिवर्तनाथ प्रचलितासु प्रणालीषु कतिपयपरिवर्तनानि संकल्पितानि शनैः शनैः तानि लु यन्ते न कश्चिंत् समाधानान्वेषणे समथा भवति एतद्विपरीततया आमेरिकादृष्टिकोणोऽस्ति यत्र नवीनतायाः उत्तापो वर्तते तत्र परिवर्तनम् अत्यन्तद्रुतगत्या संजायते   चित् विषये तिरस्कारभावमासाद्य नवीनानां विषये आदरभावमासाद्य आवश्यकं वा अनावश्यकं वा परिवर्तनं ते अभिलषन्ति कथनस्यायमाशयोऽस्ति यत् शिक्षायाः सम्बन्धे उपयुक्तावधारणा हि शिक्षायाः प्रणाल्यां समुचितं परिवर्तनं जनयति

जीवनदर्शनं शिक्षादर्शनं च

शिक्षादर्शनस्य व्याख्यानप्रसङ्गे द्वौ शब्दसमुच्चयौ आग छतः शैक्षिकदर्शनं शिक्षायाः दर्शनञ्चेति शैक्षिकदर्शनानुसारेण जीवनस्य विभि ाः पक्षाः संसृष्टाः भवन्ति तथैव शिक्षापि जीवनस्येकं महत्त्वपूर्णमङ्गमस्ति या च दर्शनद्वारा अत्यधिकप्रभाविता अस्ति अतः शैक्षिकदर्शनं दार्शनिकसिद्धान्तानां मान्यतानां शिक्षाथ प्रवर्तते अर्थात् शैक्षिकदर्शनं दर्शनशास्त्रस्यानुप्रयुक्तशाखास्ति अतः अत्र

विचाय वस्तु दर्शनं, शिक्षायाः विभि ानि अङ्गानि च भवन्ति यथा पाठ्यक्रमः,अनुशासनम्, अन्तेवासी इत्यादयः शिक्षायाः समस्यानां विचारणेन दर्शनस्य तर्कपरकाः विधयः प्रयु यन्ते

द्वितीयदृष्टिकोणं तु जान् डिवी महोदयस्य वर्तते तन्मतानुसारेण शिक्षायाः स्वीयं स्वतन्त्रं दर्शनमस्ति यद् अस्माभिः दर्शनशास्त्रमिति कथ्यते तस्योद्भवः शिक्षायाः वलत्समस्याभिः स जातः वस्तुतः शिक्षया जनितसमस्यानामुपरि तर्कपरकविधिभिर्विचारणमेव दर्शनशास्त्रस्य कार्यमस्ति न तु दार्शनिकसिद्धान्तानां शिक्षाथ प्रवृतिरिति डिवीमहोदयस्य मतानुसारेण छात्रस्य संकल्पना शिक्षाव ेषु समानता शिक्षण विधयः, पाठ्यक्रमः इत्याद्यनेके प्रश्नाः शिक्षायाः वर्तन्ते येषामुपरि विभि ाः सिद्धान्ताः संघटिताः अभूवन् विभि ानि मतान्तराणि च वस्तुतस्तु इमे सिद्धान्ताः एतानि मतानि एतेषामुपरि तर्कपरकविमर्शाः शिक्षादर्शनस्य क्षेत्रमेव

लेखकस्य मते उभयत्र प्राधान्यमस्ति एतत् तिरस्कतु न श यते यत् जीवनदर्शने लोकानाम् आशाः, आका ाः आदर्शाः मूल्यानि च प्रतिबिम्बितानि भवन्ति ,तत्पूर्तये मनुष्यसमाजः ब ध्यवसायं करोति यत्र राजतन्त्रम्, अर्थतन्त्रं, पारिवारिकजीवनं ,शिक्षासंस्थानं, धर्मः इत्यादीनां समावेशो जायते एतेषामध्यवसायेन एव मनुष्यसमाजः चिरका ्क्षितानि चिरन्तनमूल्यानि प्रा ु प्रयतते अतः दर्शनं शिक्षां प्रभावयति

प्रकारान्तरेण विचार्यते चेत् जीवनं हि विविधसमस्यानां माध्यमेन दर्शनस्य चिन्तनं,मन्थनं मननञ्च करोति अनया दृष्ट्या चिन्तनाथ दर्शनस्य विचाराथ शिक्षायाः जीवनस्य च अन्यपक्षौ विचारसाम्‌यः उपल यन्ते निम्नाङ्कितप ्क्तिषु एतद्दृष्टिकोणेनैव दर्शनशिक्षयोः सम्बन्धस्य ~ विश्लेषणं प्रस्तुमः -

शिक्षायाः दार्शनिकी दृष्टिः -

शिक्षणप्रक्रियायाः विश्लेषणेन निम्नाङ्कितप्रश्नाः अस्मत्सम्मुखीनाः भवन्ति त एव प्रश्नाः शिक्षायाः परिसीमानं निर्धारयन्ति यथा-

१) शिक्षा किमथ प्रदातव्या शिक्षया वयं क लभामहे

२) शिक्षा कस्मै प्रदातव्या शिक्षां प्रा ु कः अधिकारी भवति शिक्षा क सव :

प्रा ुमर्हा वा अथवा तद्यो यैरेव वा शिक्षार्थिनां प्रकृतिः कीदृशी स्यात्
३) शिक्षां प्रदातुं कः योग्यः शिक्षकशिक्षार्थिनोः सम्बन्धः कीदृशः भवितव्यः शिक्षकस्य के के गुणाः काः योग्यताः, काः क्षमताश्च अपेक्ष्यन्ते शिक्षकेण शिक्षायाः दायित्वस्य निर्वहणं कथं कर्तव्यम्

४) शिक्षितुं शिक्षयितुं च योग्यः विषयः कः ज्ञानस्याशयः कः कीदृशं ज्ञानं ग्रा म् ज्ञानातिरिक्ताः काः योग्यताः, काः क्षमताः, के च अ यासाः अर्जनीयाः

५) अध्ययनाध्यापनं केन प्रकारेण करणीयम् येन वा छितज्ञानयोग्यताक्षमताः सम्यक् अर्जिताः स्युः अध्यापनीयसामग्री केन प्रकारेण प्रस्तोतव्या येन बालकः सरलतापूर्वकम् आत्मसात्कतु श नुयात्

६) अध्ययनाध्यापनयोः सुव्यवस्थितसंचालनाथ कीदृशी व्यवस्था आवश्यकी अर्जितज्ञानस्य परीक्षणं कथं कर्तव्यम् छात्राणामनुशासनस्य रक्षणं कथं भवेत् विद्यालयस्य आर्थिकव्यवस्था केन प्रकारेण कर्तव्या कार्यवितरणं कथं कर्तव्यम् इत्थं संघटनात्मकाः विविधाः प्रश्नाः अत्रान्तर्गताः भवन्ति

उपर्युक्ताः सव च प्रश्नाः प्रथमप्रश्नेन सम्बद्धाः वर्तन्ते प्रथमप्रश्नस्योत्तरसन्दभ एव इतरप्रश्नानामुत्तराणि प्रा ानि भवन्ति प्रथमप्रश्नः एक एव दर्शनक्षेत्रेण सम्बद्धः वर्तते ततः द्वितीयतृतीय-चतुर्थप्रश्नानामपि प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण च दर्शनेन सम्बन्धो वर्तते यद्यपि एतेषां प्रश्नानां सम्बन्धः मनोविज्ञान-समाजविज्ञान-राजनीति-अर्थशास्त्राद्यनेकक्षेत्रैः सह सम्पृक्तोऽस्ति पञ्चमप्रश्नस्तु दर्शनमनोविज्ञाना यां पारस्परिकरूपेण सम्बद्धो वर्तते यदि मनोविज्ञानं स्ववैज्ञानिकपद्धत्या दर्शनप्रदत्तविधीनां परीक्षणं करोति चेत् मनोवैज्ञानिकविधीनां स्वीकार्यास्वीकार्ययोः निर्णयः दर्शनस्य क्षेत्रे आयाति षष्ठप्रश्नस्तु प्रत्यक्षरूपेण दर्शनेन सम्बद्धः नास्ति परन्तु परोक्षरूपेण सम्बद्धोऽस्ति यतो हि पूवाक्तपञ्चप्रश्नैः सह एतस्य सम्बन्धः विद्यमानोऽस्ति

शिक्षायाः मौलिकाः आधाराः –

१) शिक्षोद्देश्यानि जीवनलक्ष्याणि च–

जीवनस्य लक्ष्याणां निर्धारणं दर्शनं करोति त क्ष्यप्रा ये च जीवनस्य

विविधाः पक्षाः प्रयतन्ते शिक्षा सामाजिकजीवनस्य महत्त्वपूण साधनमस्ति या च दर्शनोक्तलक्ष्याणां प्रा ये महत्त्वपूण योगदानं करोति महात्मगन्धी महोदयानुसारं - जीवनस्य लक्ष्यं शिक्षायाः लक्ष्यश्च भि न भवतः शिक्षायाः लक्ष्यं जीवनलक्ष्यात् न्यूनमपि भवितुं नार्हति उदाहरणम् - यदि दर्शनस्य लक्ष्यं मोक्षप्रा श्चेत् शिक्षाजीवनयोः विविधानां पक्षाणां लक्ष्यमपि तदेव भवितव्यम् सव मिलित्वा उक्तलक्ष्यप्रा ये मनुष्यमभिप्रेरयन्ति जीवनमखण्डमस्ति तस्मात् विविधप्रकारकाणां प्रयासानां लक्ष्यम् एकमेव स्यात् जीवनस्य लक्ष्यैः जीवनमूल्यानां निर्धारणं भवति ये च विचाराः अस्मदभिलषिताः इति मन्यन्ते, येषाञ्च माध्यमेन वयं तृ लभामहे तान् एव मूल्यानीति परिगणयामः शिक्षयापि अन्ततो गत्वा वयं तदेव प्रा नुमः यत् जीवनस्य पूर्णतां दातुं जीवनस्य लक्ष्याणि मूल्यानि च निर्धारयितुं श नोति जीवनस्य मूल्यं शिक्षोद्देश्येषु प्रतिबिम्बितं भवति शिक्षायाः उद्देश्यानि तानि साधनानि वर्तन्ते, येषां माध्यमेन जीवनस्यमूल्यपर्यन्तं प्रा भवति इत्थं शिक्षादर्शनं शिक्षोद्देश्यानि प्रभावयति उ ीवयति च

२) तत्त्वज्ञानम् (Metaphysics)

दर्शनशास्त्रस्य ये चिरन्तनाः(शीशपप र) प्रश्नाः वर्तन्ते - क नाम जगत् कः मनुष्यः कोऽयमीश्वरः एतेषु पारस्परिकसम्बन्धः कीदृशः एतेषां प्रश्नानामुत्तराणि शिक्षाशास्त्रे समधिकं महत्वं लभन्ते एतेषां प्रश्नानामुत्तराणामुपरि शिक्षाशास्त्रम् अवलम्बितं वर्तते , यतः अस्माकं छात्रसम्बन्धिविचाराः के अस्म यं कीदृशाः शिक्षकाः अपेक्ष्यन्ते शिक्षक छात्रयोः सम्बन्धः कीदृशः स्यात् शिक्षामधिगन्तुं सव च अधिकारिणः को वा अथवा उच्चवग याः एव वा एतैः प्रश्नैः सह अस्माकं जीवनमूल्यविषयकप्रश्नानामुत्तरैः शिक्षाशास्त्रं प्रभावितं भवति उदाहरणाथ यदि जगदिदं भौतिकतत्त्वनिर्मितः मनुष्योऽपि भौतिकतत्त्वै स जातस्सन् विकासितः प्राणी एवः मस्ति इत्थं मनुष्यजगतोः सम्बन्धः केवलं भौतिकसम्बन्धमात्रमस्ति चेत् छात्रसम्बन्धिनी अस्मत् संकल्पनाऽपि इत्थमेव भवति भौतिकवादिदर्शने यस्य शिक्षकस्य आस्था वर्तते सः बालकं भौतिकपदार्थत्वेन पश्यति सः वि ध ब्र ाण्डस्य निर्मातृनियन्तृत्वेन न मन्यते तस्य अध्यापनविधिः उद्दीपनानुक्रियासिद्धान्ताधारितः

भवेत् जीवनमूल्यमपि सर्वथा भोगवादात्मकम् ऐहिकसुखात्मकं भवेत् अन्यच्च यदि जगदिदम् आत्मतत्त्वसम्बद्धमङ्गीकुर्वन्ति चेत् सव च सम्प्रत्ययाः तदनुरूपेण परिवर्तिताः भवन्ति अनेन प्रकारेण दर्शनस्य जीवजगत्सम्बन्धिधारणाः छात्रं , छात्रशिक्षकयोः सम्बन्धं, पाठ्यक्रमं, शैक्षिकमूल्यानि च प्रभावयन्ति

३)ज्ञानमीमांसा (Epistemology)

दर्शनस्य तृतीयमूलभूतप्रश्नेन सम्बन्धितोऽयं विचारोऽस्ति दार्शनिकाः एतस्य प्रश्नस्योत्तरं गभीरतया गवेषयन्ति यत् ज्ञानस्य वास्तविकी प्रकृतिः का वैधः(Valid) अवैधः(Invalid) ज्ञानयोः कः भेदः ज्ञानप्रा साधनं किम् एतेषां प्रश्नानामुत्तराण्यपि जगत्सम्बध्दकम् अस्मद्धारणानुसारेण प्रा यन्ते अतः ज्ञानमीमांसा अपि तत्वामीमांसया सम्बद्धा भवति उदाहरणाथ जगद्विषये अस्मद्धारणा भौतिकी वर्तते चेत्-ज्ञानप्रा साधनान्यपि प्रत्यक्षेन्द्रियजन्यज्ञानेन सह सम्बद्धानि, भवति, ज्ञानप्रा ः विधिः वैज्ञानिकविधिरिति अङ्गीक्रियते केवलं प्रत्यक्षज्ञानं हि यथाथ मन्येत, अन्यत्र ये यदि जगदिदं आत्मिकं मन्यन्ते तर्हि ज्ञानप्रा विधि तर्कपरकः सहजज्ञानसम्बद्धश्च भवेत्

विद्यालयस्य पाठ्यक्रमनिर्धारणसमये ज्ञानमीमांसा प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण च अस्मान् प्रभावयति विषयाणां चयने पाठ्यवस्तुसंकलने पाठ्यपुस्तकानां निर्माणे दार्शनिकानां इमाः धारणाः निश्चितरूपेण अस्मान् प्रभावयन्ति अर्थात् छात्राणां कृते कीदृशं ज्ञानं यथार्थज्ञानान्तर्गतमायाति काः च पाठ्यसाम ग्रः यो याः भवन्ति इति अस्मान् बोधयन्ति अस्माकं शिक्षणविधिरपि ज्ञानमीमांसया प्रभावितः भवति अस्माकं देशे वैज्ञानिकविधीनां न्यूनोपयोगः, अनुकरणम् , आ वा यस्य महत्त्वं, सहजज्ञानोपरि नैर्भर्यम् इत्यादिकम् अस्मद्दार्शनिकधारणानां स्पष्टं परिचयं प्रय छति

नीतिशास्त्रं मूल्यमीमांसा च(Ethics and Axiology)

तत्त्वमीमांसायाः प्रकारेण प्रत्येकं दर्शनं नैतिकजीवनस्य स ीवनस्य च विश्लेषणं करोति नैतिकजीवनं नीतिशा क्षेत्रे आयाति स ीवनं तु मूल्यमीमांसाक्षेत्रे आग छति नीतिशास्त्रे मनुष्येण कर्त्तव्याकर्त्तव्यस्य विश्लेषणं क्रियते, मानवव्यवहारस्य औचित्यानौचित्यस्य विचारः क्रियते, मूल्यमीमांसा तु शुभाशुभयोः सुन्दरासुन्दरयोः मङ्गलामङ्गलयोः विचारं करोति

नीतिशास्त्र मूल्यमीमांसाशास्त्रे अस्मदनुशासन सम्बन्धिधारणाः प्रभावयतः विद्यालयसंघटनं, विद्यालयव्यवस्थायाः नियमाः, येष्ठ कनिष्ठयोः सम्बन्धः, समवयस्कैः सह सम्बधः, अनुशासनस्य नियमाः छात्राणां कर्त्तव्यव्यवहारयोः ज्ञानम्, अनुशासनस्य विधयः इत्यादयः विचाराः नीतिशास्त्रमूल्यमीमांसा यां सम्बद्धाः भवन्ति

इत्थं दर्शनस्य विभि ानि अङ्गानि शिक्षायाः विभि पक्षैः सह सम्पृक्तानि वर्तन्ते दर्शनातिरिक्ताः अन्याः शाखाः अपि शिक्षायाः विविधानि अङ्गानि प्रभावयन्ति, एवं प्रकारेण समाहारात्मकस्वरूपेण विकासो जायते तदेव शिक्षादर्शननाम्ना प्रथितमस्ति अतः न केवलं शैक्षिकदर्शनं न वा शिक्षायाः दर्शनम्

शिक्षायाः शैक्षिकदर्शनस्य च कार्यम् -

शिक्षादर्शनस्य त्रीणि प्रमुखकार्याणि सन्ति तानि च (१) परिकल्पनात्मकं (Speculative) (२) मानकीयं (Normative) (३) समीक्षात्मकं (Critical) इति कथ्यन्ते

१) परिकल्पनात्मककाय जीवनजगतोः सम्बन्धे दार्शनिकमान्यताः परिकल्पनाश्च आग छन्ति, ताः शिक्षायाः आधारत्वेन शिक्षायाः सम्पूर्णक्षेत्रं प्रभावयन्ति

२) मानकीयकाय शिक्षादर्शनस्य मूल्यनिर्धारणसम्बन्धिकार्याणि आग छन्ति शिक्षादर्शनस्य शैक्षिकादर्शान् मूल्यानि च निर्धार्य यो यशिक्षायाः मानदण्डस्य निर्धारणं करोति

शिक्षायाः काय केवलं परिकल्पनामात्रमथवा माननिर्धारणं नास्ति अपितु प्रचलितशिक्षाप्रणाल्याः शैक्षिकावधारणायाश्च पर्यालोचनमपि भव शैक्षिकसम्प्रत्ययानां स्पष्टीकरणं प्रचलितशिक्षार्थस्य विवेचनं समीक्षात्मककाय च भवति शिक्षायाः विषये वयं शब्दान् परिभाषाः, विश्वासान्, आदर्शान् अवधारणाश्च स्वीकुर्मः एतेषां सम्प्रत्यायादीनां विश्लेषणं समीक्षणञ्च दर्शनस्य प्रमुखं कार्यमस्ति

****

२

प्रकृतिवादस्य भौतिकवाददृष्टया शिक्षा

भौतिकवादः दर्शनस्य एका शाखा वर्तते , या सृष्टेः अन्तिमतत्त्वं द्रव्यम् (Matter) इति मनुते भौतिकदर्शनस्य जन्म प्राचीनग्रीस् देशे समजायत , अद्यत्वेऽपि भि भि रूपेण दृष्टिपथमायाति प्राचीनग्रीक् दार्शनिकस्य डेमोक्रीट्स् महोदयानुसारं सर्वमपि शरीरम् असंख्यलघुलघुपरमाणुभिः स जातं वर्तते येषां रासायनिकरचना समाना वर्तते, किञ्च तेषु आधारगतरूपगतमन्तरमात्रं वर्तते भौतिकवादिनां मतानुसारं सृष्टिः गतिशीला, स्वयम्भूः द्रव्यपरमाणुरूपा च मनः, चैतन्यम् (चेतना), आत्मा इत्यादीनि सर्वाणि सूक्ष्मतत्त्वानि एतेषां भौतिकपरमाणूनां रूपान्तराण्येव अन्तरं त्वेतदस्ति यत् आत्मरूपपरमाणुः अन्यपरमाणूनामपेक्षया अधिकपरिष्कृतोऽस्ति "आधुनिकभौतिकवादस्य आधारः एकोन वशतिशताब्द्याः वैज्ञानिकसिद्धान्ताः वर्तन्ते चार्ल्स सीली लिखति यत् - आधुनिकभौतिकवादानुसारम् इयं सृष्टिरेका अनन्तभौतिकसत्ता वर्तते समग्रद्रव्यशक्ति याम् एषा सदाऽऽसीत्, तथैव स्थास्यति च अयं संसारः दृ : साकारः भौतिकः वस्तुनिष्ठसत्ता च वर्तते, यं मनुष्यो ज्ञातुं श नोति तदीयविश्वासोऽस्ति यत् मनसः पूव द्रव्यस्य अस्तित्वमासीत्, भौतिकजगत् प्राथमिकं तथाऽयं विश्वविचारः आनुषङ्गिकः[१]

भौतिकवादः प्रायः प्रकृतिवादान्तर्गतः मन्यते, यतो हि द्वयोः दार्शनिकसम्प्रदाययोः मूलं तु प्रकृतिः स्वयं पूर्णाऽस्ति इत्यङ्गीकृतिः ,परन्तु प्रकृतिवादे प्रकृतेरर्थः व्यापकरूपेण स्वीकृतः, किन्तु भौतिकवादे प्रकृतेः स्वरूपं केवलं जडपदार्थत्वेन अङ्गीकृतम् भौतिकवादिनां मतानुसारेण भौतिकी सृष्टिः जीवसृष्टिनिसगषु किमपि उत्तरं नास्ति भौतिकवादिदार्शनिकः प्रकृतिवादीत्यपि कथयितुं श यते परन्तु प्रकृतिवादिनं भौतिकवादीति कथयितुं न श यते तस्मात् प्रस्तुतपुस्तके प्रकृतिवाद- भौतिकवादयोः विवेचनं पृथक् पृथक् अध्यायेषु कृतमस्ति आधुनिकभौतिकवादेऽपि प्रकारद्वयं वर्तते-(१) यन्त्रवादः (Mechanistic Natururalism) तथा (२) द्वन्द्वात्मक-भौतिकवादः (Dialectic Materialism) ।

यन्त्रवादः जगतः समस्तक्रियाणां यान्त्रिकत्वमिति व्याख्याति आधुनिकभौतिकवादस्य प्रणेता फ्रेञ्च् दार्शनिकः डेकात महोदयः इति मन्यते तन्मतानुसारम् आत्मेश्वरयोः अतिरिक्तानि सर्वाणि जगति विद्यमानानि वस्तूनि द्रव्येण द्रव्यगतगत्या च समुत्प ानि इत्थं सर्वाणि वस्तूनि द्रव्यमेव अभिव्य जति डेकत कथयति यत् यदि म ˙ केवलं द्रव्यं प्रा येत समस्तं विश्वं रचयितुं श नुयाम् अन्यः कश्चित् जन्मवादिदार्शनिकः स्पिनोजा इति प्रसिद्धः , यः आत्मनोऽपि यन्त्रवादिव्याख्यां करोति तन्मतानुसारेण आत्मनः स्वातन् यं नास्ति, मनुष्यः ततूकार्याणि यन्त्रवत् नियमानुसारेण परिचालयति, यथा भौतिकजगत् घटते जगतः निर्धारितं किमपि प्रयोजनं नास्ति द्रव्यं तत् परिणामः चेतनाचेतनानि सर्वाण्यपि तथैव यान्त्रिकनियमैराबद्धानि, यथा यामिति क्षेत्रे त्रिभुजं स्वविशेषताभिराबद्धमस्ति

यन्त्रवादस्यैकं परिशोधितं रूपं हर्बर्ट्स्पेन्सर् महोदयस्य वैज्ञानिकयन्त्रवादे दरीदृश्यते स्पेन्सर् महोदयस्य मतानुसारं प्रपञ्चे काचित् अज्ञातसत्ता वर्तते यस्याः रूपं द्रव्यगतिशक्तयस्सन्ति समस्तविश्वस्य विकासः एत पेष्वेव भवति प्रारम्भे द्रव्यम् अनिलस्य मेघः इव प्रपञ्चे व्या : आसीत् शनैः शनैः ते च मेघाः घनीभूताः अभवन् तैरेव दृ द्रव्याणां निर्माणमभवत् ततश्च सौरमण्डलं, ग्रहाः, उपग्रहाः इत्यादयः समजायन्त भूमण्डलं क्रमशः यदा शीतलम् अभवत् तदा जीवजन्तूनाम् उत्पत्तिरभवत्, तेषु शनैः शनैः विकासः प्राचलत् अस्यां विकासप्रक्रियायां मस्तिष्केण बुद्ध्या च युक्ताः जीवाः उदभवन् एतदेव विकासक्रमस्य जटिलतमम् उच्चतमञ्च रूपमासीत्

यन्त्रवादस्य सुप्रसिद्धव्याख्याकारस्तु डार्विन् भवति यः जैविकविकासस्य यान्त्रिकनियमान् समुपास्थापयत् डार्विनमहोदयस्य जैविकविकासवादं प्रकृतिवादाध्याये द्रष्टुं श नुमः [२]

यन्त्रवादस्य शैक्षिकमहत्त्वम्

शिक्षायाः परिभाषा उद्देश्यश्च–

यन्त्रवादानुसारं सृष्टिरेषा स्वचालित(Automatic) यन्त्रसमाना वर्तते, मानवशरीरमपि तदीयं लघुरूपं वर्तते यस्य विभि ावयवेषु काचित् स्वचालितता

(Auto motion) व्यवस्था च प्रा यते शिक्षायाः कार्यन्तु मानवशरीरावयवान् स्व छ-स्वस्थ-दृ ान् कृत्वा कर्मकरणयो यतासम्पादनमस्ति येन एतत् शरीरयन्त्रं सम्यक् काय कतु श नुयात् एतत् शरीरयन्त्रं सृष्टियन्त्रस्य अङ्गम यस्ति एवमेव स्वयं सृष्टियन्त्रस्य लघुरूपमपि अस्ति सृष्टियन्त्रस्य अङ्गरूपं यन्त्रमिदं सम्पूर्णसृष्ट्या सह मिलित्वा काय कुर्यात्, अतः शिक्षायाः कार्यन्तु एतत् विश्वस्य यान्त्रिकसंरचना (Structure) तत्क्रियाकलापाः मनुष्यविश्वयोः पारस्परिकविकासश्च भवति यन्त्रवादिभौतिकवादानुसारं शिक्षायाः उद्देश्यं मानवीयशरीरयन्त्रस्य यथाशक्तिपरिपूर्णता-सम्पादनमस्ति मानवीयशरीररचनायाः उपरि सर्वाधिकं ध्यानं दातव्यं तथैव मानवमस्तिष्कस्य तादृशः विकासः कर्तव्यः येन सः जटिलसमस्याः समाधातुं श नुयात् शिक्षायाः मूलभूतोद्देश्यं तु उद्दीपनानुक्रिया सिद्धान्तस्य (Stimulus-Responseprinciple) आधारेण वर्तमानजीवनाय उपयुक्तविचाराणां क्रियानुकूलितव्यवहार (Conditioned Behaviour) स्थापनमस्ति

यन्त्रवादिभौतिकवादानुसारं मानवजीवनस्य अन्तिमं लक्ष्यं भौतिकसांसारिकसुखमेव अतः शिक्षोद्देश्यं छात्राणां वर्तमानकालिकभविष्यत्कालिकसुखमयजीवनस्य निर्माणम् वर्तमानकालिकसुखार्थम् इदमावश्यकमस्ति यत् छात्राणां सहजप्रवृत्तीनां प्राकृतिकरूपेण विकासनार्थकम् अवसरकल्पनं तेनैव सह मानवीयकर्तृत्वं प्रति यान्त्रिकजगति सुखप्रा त्यथ शारीरिकावयवानां यो या यनुकूलनम् (Conditioning) अपि आवश्यकमस्ति यन्त्रवादिप्रकृतिवादस्य एकं स्वरूपं मेक्रोगल् महोदयस्य **हार्मिकशिद्धान्तेऽपि**साम्यतां भजते तत्सिद्धान्तानुसारेण मानवव्यवहाराः मूलप्रवृत्तिभिः नियन्त्रिताः सन्तोऽपि मनुष्यः स्वजीवनलक्ष्यस्य निर्धारणं कतु श नोति तथैव लक्ष्यप्रा ये मूलप्रवृत्तेः शोधनं (Sublimation) कतु श नोति यदि यन्त्रवादस्य एतत् स्वरूपं स्वीकुर्मश्चेत् शिक्षोद्देश्यं पूर्णरूपेण आदर्शवादस्य शिक्षोद्देश्यवत् जायते यत्र मूलप्रवृत्तिकव्यवहारस्य स्थानम् आत्मनियन्त्रणस्य विवेकपूर्णस्य च व्यवहाराथ भवति

यन्त्रवाददृष्ट्या छात्रस्वरूपम् -

यन्त्रवादानुसारेण छात्रोऽपि अन्यभौतिकपदार्थवत् अन्यजैविकशरीरवद्वा विकसितमस्तिष्कयुक्तम् एकं शारीरिकं यन्त्रमस्ति विकासक्रमस्य अवधौ अस्मिन् शरीरयन्त्रे चेतननामकमेकं तत्त्वमपि विकसितं जातमस्ति परन्तु एतत् चेतनातत्त्वमपि शुद्धभौतिकतत्त्वस्य एकं विकसितं रूपान्तरमस्ति छात्रे मनः आत्मा वा तादृशं प्रागनुभूतं वा किमपि तत्त्वं नास्ति मनः तत् क्रियाश्च केवलं व्यवहारस्य कश्चन प्रकारः वर्तते, यस्य मांस-स्नायु -ग्रन्थि (Muscular Neural and Glandular) प्रक्रियाणाम् अध्ययनेन ज्ञाताः भवन्ति येन प्रकारेण भौतिकप्राकृतिकनियमानां साहा येन सृष्टिः ज्ञातुं श यते तेनैव प्रकारेण शरीरस्य यान्त्रिकनियमान् ज्ञात्वा छात्रव्यक्तित्वं व्याख्यातुं श यते छात्रव्यवहारे पूर्णरूपेण कार्यकालसम्बधः द्रष्टुं श यते अतः कारणं नियन्त्रीकृत्य छात्रव्यवहारमपि नियन्त्रयितुं श यते छात्रव्यवहारमपि उद्दीपन-अनुक्रियायाः (Stimuluasresponse) सिद्धान्तः भौतिक सृष्ट्यनुसारेण प्रयुक्तो भवति चेतना (Consciousness) अपि मस्तिष्कस्यैव व्यवहारो वर्तते एवमेव चिन्तनं विचारोऽपि वा मस्तिष्कस्यैव क्रिया अस्ति, यद् अनिर्वचनीयत्वेन (Subvocal Speech) वर्तते छात्रः सृष्टेः पदार्थानां घटनानां विषये यादृश प्रतिक्रियां (React) करोति, नूनं ते नैव प्रकारेण तत् पदार्थानां घटनानां च प्रतिनिधिशब्दान् श्रुत्वा करोति यतो हि तेषां अ यनुकूलनं (Conditioning) तत्प्रकारेण कृतं भवति कार्यकारणसम्बन्धस्तु सर्वव्यापी वर्तते तथा मानवीयशरीरेऽपि एतस्य अपवादो नास्ति छात्रः स्वनियतिनिर्धारणे स्वतन्त्रो नास्ति तर्हि यतिः पूर्णरूपेण सृष्टेः घटनाभिस्तथैव शरीरिकावयवानां कार्यशीलतया च नियन्त्रितामस्ति

यन्त्रवाददृष्टया शिक्षकः -

यन्त्रवादिशिक्षकोऽपि एतस्याः सृष्टेः एकम् अङ्गमस्ति सोऽपि छात्रवत् स्वतन्त्रो नास्ति शिक्षकस्य काय छात्राणां व्यवहारस्य साम जस्यर्थम् अ यनुकूलितवातावरणस्य संसर्जनमस्ति यन्त्रवादः शिक्षकमेकत्र एतावत् दुर्बलं करोति यत् सः छात्राणां भविष्यनिर्माणे किमपि कतु न श नोति, अन्यत्र तस्य कर्तव्यं

तादृशं प्रभावपूण मन्यते यत् अ यनुकूलनप्रतिक्रियया सह सर्वानपि छात्रान् यथे छति तथा कतु श नोति यन्त्रवादः वंशानुक्रमोत्प दुर्बलतानां न्यूनतानाञ्च समुचिता यनुकूलनक्रियया दूरीकतु प्रयतते

शिक्षकः छात्रव्यवहाराणां कार्यकारणसम्बन्धं अवश्यमेव जानीयात् शिक्षकः व्यवहारपरिवर्तनकलायां व्यवहारानुकूलनकलायां च दक्षः स्यात् शिक्षकः शैक्षिकपरिस्थितीनां अवयवान् (Elements) सूक्ष्मरूपेण विश्लिष्य लघुलघुक्रमबद्धशिक्षणबिन्दुरूपेण तान् संघटयेत् सः शिक्षया व्यवहारस्य विश्लेषणं सततमूल्याङ्कनं कतु च जानीयात् यन्त्रवादिनां दृष्ट्या अध्ययनाध्यापनक्रियाऽपि यान्त्रिकी आणविकी (Atomistic) च भवति

छात्रं विनम्रं कतु शिक्षकः तस्य सम्मुखे न वा आदश प्रस्तौति न वा पुरस्कारदण्डयोः प्रयोगं करोति न च स्वव्यक्तित्वेन प्रभावयितुं यतते स तु परिस्थितिविशेषानुसारेण छात्रव्यवहारस्य कार्यकारणस्य विश्लेषणं करोति तथैव छात्रं विनयीकतु शरीरिकावयवानाम् उपचारं करोति अथवा यो यप्रकारकम् अ यनुकूलनं प्रकल्पयति

समग्रजीवनात्मकपाठ्यक्रमः –

शिक्षोद्देश्ये इदमुक्तं यत् यन्त्रवादस्य जीवनमूल्यं भागवादः (Hedonistic) वर्तते तदनुसारेण जीवनस्य लक्ष्यं सांसारिकसुखोपभोगाथ यो यताप्रा :, शरीरिकावयवानां तथा सबलस्वस्थतीक्ष्णतासंपादनं येन ते अवयवाः परिवेशेन सह साम जस्यं प्रा नुयुः तथैव परिवेशेन प्रा सुखानि उपभोक्तुं श नुयुः हर्बट् स्पेनसर महोदयः एतदेव तत्त्वं समुच्चयेन समग्रजीवनम् इति व्याख्याति तथा जीवनाथ समग्रजीवनस्य पाठ्यक्रमयोजना छात्राय प्रस्तोतव्या तदुक्तपाठ्यक्रमस्य पूण वर्णनं प्रकृतिवादिपाठ्यक्रमे वर्णितम् [३]

अभ्यनुकूलनसिद्धान्ताधारितशिक्षणविधिः –

यन्त्रवादिशिक्षणविधेः मूलमन्त्रः अ यनुकूलनसिद्धान्तः (Theory of Operant Conditioning) मनोविज्ञानस्य व्यवहारवादिसंप्रदायः एव यन्त्रवादी वर्तते भौतिकवाददर्शनं स्वीकृत्य शिक्षणविधिक्षेत्रे यन्त्रवादः नवक्रान्तिमानयत्

शिक्षणविधिः अद्यत्वे शिक्षणप्रविधित्वेन(Educational Technology) विकसितो जायते अ यनुकूलसिद्धान्तानुसारम् अस्माकं शरीरयन्त्रं क्रियाशीलं तिष्ठति तथा बा वातावरणं उददीपकत्वेन स्वीकरोति तादृश ग्रहणशीलता शरीरयन्त्रे अस्ति परन्तु अ यनुकूलनप्रविधिना बा ोद्दीपनं तथा तीक्ष्णं कतु श यते येन शरीरयन्त्रं तस्य प्रत्यनुक्रियां कतु विवशं जायते इत्थं उद्दीपनप्रदानात्मकवातावरणस्य आवश्यकनियन्त्रणेन वयं छात्रान् इ छानुगुणं शिक्षयितुं श नुमः

उद्दीपनानुक्रियासिद्धान्ते निम्नोक्तानि पदानि प्रयु यन्ते-

(१) पठनीयं ज्ञानं,कौशलम् अभिवृ त्त (Attitude)वा सूक्ष्मपदेषु विभ य उद्दीपकानि शृ लारूपेण योजयित्वा क्रमशः एकैकं छात्रसम्मुखे प्रस्तोतव्यम् शिक्षाथ प्रत्येकपदानुकूलानुक्रियां करोति

(२) छात्रम् अधिगमप्रक्रियायां निरन्तरं सक्रियं कुर्यात्

(३) विद्यार्थिने अनुपदमेव अर्थात् काय कृते सति अध्ययने जाते सति प्रतिपुष्टिद यते

(४) सर्वोऽपि छात्रः स्वगत्यनुसारेण अधिगमं करोति

(५) अधिगमेन सह मूल्याङ्कनमपि जायते येन पुनर्बलनं(Reinforcement) प्रा यते तेन छात्रः प्रतिफलमवा य सुखानुभूतिं प्रा नोति

उद्दीपनानुक्रियासिद्धान्तमवलम्ब्य अनेके नवीनाः विधयः समु ताः सन्ति यथा पूर्वयोजिताधिगमः(Programmed Learning) (Teaching Machine) शिक्षणयन्त्रम्, अणुशिक्षणम्(Micro -Teaching)इत्यादयः

भौतिकवादस्य आधाराः -

द्वन्द्वात्मकभौतिकवादस्य प्रणेता कार्ल माकूर्स इति मन्यते सः सृष्टेः संरचनात्मकवादे तादृश द्धां न करोति यादृश सामाजिकसंरचनायां व्या द्वन्द्ववादे द्धां करोति

मार्कस्वादः यन्त्रवादवत् व्यावहारिकः अथवा अनुभवपरकं दर्शनं (ए- ि ी र) नास्ति अपितु चिन्तनप्रधानोऽस्ति तत्र च काचित् क्रमबद्धता दरीदृश्यते मा र्सवादिदर्शनस्य चत्वारः प्रमुखाः आधाराः वर्तन्ते -

(१) द्वन्द्वात्मकभौतिकवादः (२)इतिहासस्य भौतिकवादात्मकव्याख्या (३)वर्गसंघर्षस्य सिद्धान्तः (४) अतिरिक्तमूल्यानां सिद्धान्तः

द्वन्द्वात्मकभौतिकवादः –

मा र्समहोदयस्य मतानुसारं संसारस्य विकासः उत्पादकशक्तिरूपेण (Productive Force) जायते उत्पादकशक्तिश्च एका भौतिकी शक्तिरस्ति अतः जगतः मूलाधारं भौतिकमेव भौतिकशक्तिः संघर्षणशीला भवति या च द्वन्द्वात्मकप्रणाल वर्धयति मानवजगति सर्वत्र वस्तुषु एषः द्वन्द्वः अवलोकयितुं श यते वस्तुषु सकारात्मकः नकारात्मकश्चेति पक्षद्वयमस्ति एतेषु सदैव संघर्षः प्रवर्तते उदाहरणाथ निधिप्रभुत्ववादः(Capitalism) यत्र प्रचलिता आर्थिकव्यवस्था अस्ति तत्र तु सा व्यवस्थावादः(Thesis) इति कथ्यते निम्नवग याणां (Proletariat) जन्मवादस्य प्रतिवादरूपेण (Anti Thesis) भवति एतयोः वादप्रतिवादयोः संघर्षः नूनमेव जायते संघर्षस्य फलस्वरूपेण या व्यवस्था समुत्पद्यते सा संवादः (Synthesis) इति कथ्यते अन्यद् उदाहरणं शिक्षाक्षेत्रेऽपि उदाहतु श यते अस्माकं प्रचलित शिक्षाप्रणाली वृत्तिवादतन्त्रं स्थिरीकतु यतते एषः वादोऽस्ति प्रतिवादरूपेण जनशिक्षायाःविभि ानि रूपाणि अस्मत् सम्मुखे विद्यन्ते तस्मात् अस्मिन् काले अस्माकं शिक्षा द्वन्द्वात्मकसंघर्षमनुभवति एतत् संघर्षपरिणामेन य वीनं रूपम् उत्पद्यते तत् संवादः भवति

इतिहासस्य भौतिकवादात्मकव्याख्या –

मार्क्स महोदयः विश्वेतिहासं सम्यक् अधीत्य तत्रत्यं निगमनं (Dedoction) प्रास्तौत् यत् सांसारिकसमाजस्य विकासस्य आधारः आर्थिकव्यवस्था समाजस्तु व्यक्तीनां समूहोऽस्ति, व्यक्तिश्च भौतिकसुखशान्ति लब्धुं यतते, एतत् -उद्देश्यस्य पृष्ठतः सांसारिकविकासो जायमानो भवति धर्मः, शिक्षाप्रणाली, रा यव्यवस्था, सामाजिकसंरचनादयः तत्कालीनार्थिकव्यवस्थानुसारेण भवति इत्थं प्रचलितार्थिकव्यवस्थया सर्वमु तमस्ति

वर्गसंघर्षः –

मार्क्समहोदयः आर्थिकसंकल्पवादस्य (Economic Determinism)महत्त्वपूर्णाम भिव्यक्ति-मेव प्रादर्शयत् यत् समाजे सदैव विषमार्थिकवर्गाणाम् अस्तित्वमस्ति आर्थिकदृष्ट्या सशक्तवर्गः सदैव दुर्बलवर्गस्य शोषणं

करोति वर्गसंघषतिहासः एव मानवजातेः इतिहासः विश्वेतिहासः राजनैतिकार्थिकश त्यथ विरोधिवर्गाणां संघर्षशृङ्ख लास्ति ऐतिहासिकानि सामाजिक- सांस्कृतिक-आन्दोलनानि बहनि अभवन् सर्वस्मिन् काले सवषु देशेषु आर्थिकराजनैतिकश त्यथ निरन्तरसंघर्षाणां बहनि आन्दोलनानि जायन्ते साम्यवादस्य प्रतिष्ठायै एषः निधिप्रभुत्ववर्गः (Capitalist) निम्नवर्ग (Proletariat) परस्परं संघर्षमाणौ दृश्येते, संघषाऽयम् अनिवार्य इति मन्यमानौ भवतः

उद्वर्तमूल्यचिन्तनम् –

. मार्क्सर्मतानुसारेण निधिपतीनां हस्ते शोषणार्थम् अतिरिक्तमूल्यं (ड ी ि तर श) प्रबलं साधनं भवति यत् ते स्वायत्तीकुर्वन्ति कस्यापि निर्मितस्य वस्तुनः (ेोव ़) कृते विपणौ यत् मूल्यं विक्रयाथ निर्धार्यते, तत् मिकाणां मस्य मूल्यरूपं भवति अर्थात् कस्यापि वस्तुनः विनिमयमूल्यं (Exchange Value) मः भवति येन मेण तद् वस्तु निर्मितम् मार्क्सर्महोदयेन उ यते यत् अतिरिक्तमूल्यम् एकेन मिकेण प्रस्तुतं पारि मिकं, वस्तुतः मिकेण प्रा पारि मिकस्य अन्तरमेवास्ति (Surplus value is the difference between the value of the wages which a labour produces and which he actually receives.)

मार्क्सर्मतानुसारेण निधिपति लमिकवर्गयोर्मध्ये संघर्षस्य मूलकारणम् अस्ति यत् मिकः यन्मूल्यं स्व मेणोत्पादयति ततः अत्यल्पं पारि मिकं सः प्रा नोति किन्तु निधिपतिवर्गः विनायासम् अतिरिक्तमूल्यं तस्मादवा य तस्य शोषणं करोति

भौतिकवादस्य सामजिक व्यवस्थायां प्रभावः –

मा र्सवाद दर्शनानुसारं विद्यालयः प्रचलितसामाजिकव्यवस्थां रक्षितुं स्थापितोऽस्ति तस्य आधारोऽपि भौतिकमूल्यमस्ति यत् तत्कालीनसमाजे व्या मस्ति विश्वेतिहासस्य विश्लेषणानुसारं मार्क्स् निर्णयममुं स्थापयति यत् प्रत्येक देशस्य विचारः प्रत्येक युगस्य शिक्षाप्रणालीवर्गसंघर्षयोः सिद्धान्ताधारितोऽस्ति

निधिप्रभूत्ववादस्य साम्रा यवादस्य च द्विविधा शिक्षाप्रणाली काले काले च प्रचलति यतः यस्य वर्गस्य हस्ते शक्तिरासीत् स च वर्गः सामान्यजनतायै दक्षतापूर्वकं

शिक्षां व्यवस्थापयत् , तथैव स्वबालके यः बौद्धिकशिक्षायाः आयोजनम् अकरोत् औद्योगिकीकरणफलस्वरूपेण अद्यापि शिक्षाक्षेत्रे एतत् द्वैविध्यं प्रवर्तते मा र्स मतानुसारेण साम्यवादस्य प्रतिष्ठायै शिक्षायाः निम्नोक्तान्युद्देश्यानि भवेयुः

(१) छात्रेषु ममहत्वस्य विषये उत्कृष्टभावनायाः विकासः ते यः एतत् बोधनीयमस्ति यत् परि मः गौरवस्य विषयः वर्तते , वीरतायाः विषयः वर्तते, यः मं विना परावलम्बी भवति, तस्य जीवनं तु छं, संसारमानवसमाजयोः उ तिः मा ता अस्ति

(२) छात्रेषु साम्यवादस्य विषये विश्वासोत्पादनं तथा मा र्सप्रकल्पितसामाजिकोद्देश्याथ स्वसर्वस्वसमर्पणाथ स द्धीकरणं शिक्षायाः द्वितीयमुद्देश्यमस्ति छात्रेषु साम्यवादी संघर्षपूर्ण विश्व मिकाणां कृते तथा उत्पादनवितरणयोश्च कृते सुनियोजनाथ भावनानां विकासः

(३) छात्रेषु भौतिकवादिदृष्टिकोणस्य विकासः, सर्वप्रकारक-अन्धविश्वासानां दूरीकरणं,छात्रेषु सर्वघटनानां वैज्ञानिकाधारेण अन्वेषणमनोवृत्तेर्विकासः

(४) साम्यवादिशिक्षायाः प्रमुखमुद्देश्यमस्ति यत् सुदृ व्यक्तिगतचरित्रस्य विकासः, यतो हि उपर्युक्तानि त्रीण्यपि उद्देश्यानि सुदृ चरित्रस्योपरि निर्भराणि वर्तन्ते व्यक्तिगतचरित्रे सामूहिकभावनायाः विकासः, मानसिकविकासः,शारीरिकविकासः मा र्स-आदर्शानां विषये आदरः,साहसं, सदाचारः इत्यादिगुणानां समावेशो भवति

मा र्समतानुसारम् उत्पादनस्य साधनानामुपरि रा यस्य सर्वाधिकारः भवेत्, यतः शिक्षा उत्पादनस्य साधनं ततः शिक्षणसंस्थानामुपरि व्यक्तेः स्वामित्वं न स्यात् शिक्षायाः औपचारिक-अनौपचारिकाभिकरणानामुपरि रा यस्य पूर्णनियन्त्रणं भवेत् येन शिक्षा सामाजिकक्रान्तिसाधने अन्वर्था स्यात्

शैक्षिकसंरचना संपूण देशे समाना भवेत् न्यूनतमसामान्यशिक्षायाः पाठ्यक्रमः सवषां बालकानां कृते एकरूपा स्यात् किञ्च उच्चशिक्षा रा यस्यावश्यकतानुसारम् आयोजिता स्यात् रा यं ते यः उच्चशिक्षां दद्यात् ये उच्चशिक्षाथ यो याः इति मन्यन्ते साम्यवादिपाठ्यक्रमे ममहत्त्वस्य द्वन्द्वात्मकभौतिकवाददर्शनस्य च विशिष्टं स्थानं भवति सवषु स्तरेषु निखिलपाठ्यक्रमेषु मा र्सवादिदर्शनस्य अध्यापनमनिवार्यमस्ति तथा समाजोपयोगिनः उत्पादक मस्य तत् समस्यानां च केन्द्रबिन्दुः शिक्षा एव स्यात्

शिक्षकप्रशिक्षणं साम्यवादिशिक्षाप्रणाल्याः महत्वपूर्णमङ्गमस्ति साम्यवादिनीतेः प्रचारप्रसारयोः सशक्तसाधनम् अध्यापकोऽस्ति शिक्षकप्रशिक्षणं सुदीर्घकालं यावत् प्रचलेत् केरोव्-महोदयस्य मतानुसारं साम्यवादिशिक्षायाः निम्नोक्ताः विशेषताः वर्तन्ते

(१)धर्मः, निधिपतिभिः जनसमुदायाय प्रदीयमानः उन्मादकपदार्थः येन सामान्यजनता निद्रावस्थायां स्थित्वा तेषां विद्रोहं न कुर्यात् अतः शिक्षाक्रमात् पूर्णरूपेण धर्मस्य वहिष्कारः कर्त्तव्यः

(२)अध्यापकानामधिकारः अक्षुण्णोऽस्ति ते साम्यवादस्य प्रचारप्रसारयोः सशक्तसाधनरूपाः

(३) देशस्य आर्थिकसमृद्धिः प्रविधीनां विकासेन भवति अन्धविश्वासस्य निवारणाथ विज्ञानस्य शिक्षणमावश्यकम्

(४) इतिहासस्य अध्ययनं साम्यवादिविचारधाराम् अवगन्तुं सहायकं भवेत्

भौतिकवादस्य न्यूनताः -

भौतिकवादः जीवनस्य जगतश्च स्वरूपम् अतिसरलं लोभमयं चेति व्याख्याति,परन्तु नैतावत् जगद्वा जीवनं वा सरलमस्ति विज्ञानस्य यान् सिद्धान्तान् आ त्य भौतिकवादस्य संरचना स्थापितास्ति ते च सिद्धान्ताः अद्यत्वे विचाराधीनविषयाः स जाताः जगतः अन्तिमतत्त्वं जडपरमाणुरिति अङ्गीकृतमस्ति अद्यापि वैज्ञानिकानां कृते ज्ञातुम् अश योऽयमिति चिन्तायाः विषयो जातः अस्ति यदा जडं जगत् एव भौतिकवादानुसारं सम्यग् व्याख्यातुं न श यते तर्हि तेन चेतनावतः मनुष्यस्य प्रकृतेः व्याख्यानं कतु कथं वा श येत

शिक्षायाः सम्बन्धस्तु तच्चेतनायुक्तमानवप्राणिना सह विद्यमानोऽस्ति, तन्मानवस्य प्रकृते केवलं द्रव्यस्य विकसितरूपेण अवगमनं दुश्श यम् शिक्षार्थिनः व्यवहारः कार्यकारणनियमाधारेण ज्ञातुमश यः बा ोद्दीपनद्वारा परिवर्तयितुं च न श यः शिक्षाथ चिन्तनशीलप्राणि वर्तते, तस्मात् तद्व्यवहारः सचेतनः न तु यान्त्रिकः यान्त्रिकव्यवहार सिद्धान्तानुसारं छात्रस्य वा व्यक्तित्वस्य निर्माणं कतु श यते, किन्तु आन्तरिकपरिवर्तनं न जायते

द्रव्यवादः यन्त्रवादो वा शिक्षाविज्ञानं विकासयितुम् उपकारी भवेत्, तथैव

तथ्यात्मकज्ञानप्रदानेऽपि साहा यं करोति शिक्षार्थिनः व्यवहारस्य यान्त्रिक-अ यासानां च निर्माणे उद्दीपन-अनुक्रियासिद्धान्तः सफलः भवेत्, परन्तु स च सिद्धान्तः शिक्षायाः केवलं वा स्वरूपमस्ति वास्तविकशिक्षा तु या व्यक्तेः विवेकं विकासीकृत्य तंव्य क्त स्वतन्त्रमानवं करोति भौतिकवादे तादृशस्वातन्‍ यस्य अवसरो नास्ति शिक्षाथ स्वविचारनिर्णयस्य निर्धारको नास्ति, सः स्वतन्त्ररूपेण निर्णयं कतु शक्तो नास्ति, तस्मिन् छात्रे कापि स्वतन्त्रसंकल्पशक्तिः नास्ति स तु केवलं संसारस्य निरीहपदाथाऽस्ति यः कार्यकारणस्य प्राकृतिकनियमेन वद्धोऽस्ति

शिक्षायाः एषः सम्प्रत्ययः अत्यन्तसंकीर्णः भयावहश्च वर्तते तथैव मानवीय- आका ्क्षाणाम् आदर्शानां मूल्यानाञ्च उपरि साक्षात् कुठाराघातोऽस्ति एतस्य सत्यतायाः यथार्थतायाः तकापतक विनैव भौतिकादिशिक्षासम्प्रत्ययस्य परित्यागः एव वरं, यतो हि अस्माकं विश्वासोऽस्ति शिक्षा मनुष्याणां मध्ये चलन्ती परस्पर क्रिया (खप शी र ेप) अस्ति,येन छात्राध्यापकयोः द्वयोः विकासो भवति शिक्षायाः लक्ष्यं तु अपरिप बालकं बन्धनात् मोचयित्वा स्वतन्त्रं संस्कारवन्तं च कुर्यात्

****

३

प्रकृतिवादः शिक्षा च

दार्शनिकचिन्तनं यदा प्रवृत्तं तत आर य जातं तदार य दार्शनिकानां सम्मुखे एतत् प्रश्नद्वयम् उदेति यत् किं ाम अस्तित्वम् किञ्च जगत् प्रश्नयोरनयोः उत्तरं ध्रुवद्वये प्रसृतमस्ति, प्रथमध्रुवः द्रव्यमथवा भौतिकतत्वम्, (Matter)द्वितीयध्रुवस्तु आत्मा, यं पाश्चात्यदार्शनिकाः मनः (Mind) इति पदेन कथयन्ति सव च दार्शनिकसम्प्रदायाः एतद् ध्रुवद्वयोर्मध्ये डोलायमानाः दृश्यन्ते एतेषु प्रथमध्रुवमा ित्य भौतिकवादः द्रव्यमेव जगतः चिरन्तनसत्यत्वेन स्वीकरोति, आदर्शवादः द्वितीयध्रुवमा ित्य तिष्ठति, यः वास्तविकरूपेण विचारवादप्रतीकोऽस्ति

प्रकृतिवादः भौतिकवादश्च–

प्रकृतिवादस्तु दर्शनशास्त्रस्य स च सम्प्रदायोऽस्ति यः खलु चरमसत्यं (Ultimate Reality) प्रकृतौ निहितं मन्यते प्रकृतेः अर्थः अत्यन्तव्यापकोऽस्ति प्रथमतया प्रकृतेरर्थभौतिकजगत् एव यत् मनुष्यः इन्द्रियाणां साहा येन अनुभवति द्वितीयपक्षेण अस्याः प्रकृतेः जीवजगद्रपेण व्याख्यानं कतु श यते तृतीयपक्षेण च देशकालादिसमग्रप्रपञ्चः प्रकृतेरन्तर्गतो जायते प्रकृतिः अथवा नेचर् इत्यस्य विपरीतार्थकशब्दः परमात्मा अथवा पराप्राकृतिक शक्तिः (सुपर्नेचुरल्पावर्) यश्च प्रकृतेः परः इति मन्यते उपर्युक्तार्थानुसारेण प्रकृतिवादस्य निम्नोक्ताः वर्गाः भवितुमर्हन्ति-

(१) परमाणुवदि प्रकृतिवादः (Atomistic Naturalism)

(२) शक्तिवादः अथवा वैज्ञानिकप्रकृतिवादः

(Energism or Scientific Naturalism)

(३) जैविकप्रकृतिवादः (Biological Naturalism)

(४) यन्त्रवादि प्रकृतिवादः (Mechanistic Naturalism)

(५) ऐतिहासिकः द्वन्द्वात्मकभौतिकवादिप्रकृतिवादः

(Historical or Dialectic Materialism)

(६) मानवतावादिप्रकृतिवादः (Humanaistic Naturalism)

(७) मनोहरप्रकृतिवादः (Romantic Naturalism)

पुद्गलवादः –

इदम् अत्यन्त-प्राचीनं भौतिकवादिदर्शनमस्ति एतन्मतानुसारेण जगतः अन्तिमं तत्त्वं परमाणुः, अर्थात् शाश्वतसत्यं भौतिकपरमाणौ निहितमस्ति तस्मिन् काले दार्शनिकानामयं विश्वासः आसीत् यत् परमाणुः अनश्वरः (Eternal) तथा अविभा यः (Indivisible) इति प्रायः परमाणुविषयिणी एषैव परिभाषा विगतकतिपयवर्षपर्यन्तं कण्ठस्थीक्रियते स्म, यत् परमाणुः द्रव्यस्य लघुतमः खण्डः, तस्य विभाजनं कतु न श यते परमाणुवादमतानुसारं दृश्यमिदं जगत् परमाणूनां संयोगप्रतिफलमस्ति परमाणूनामेषः संयोगः दिग्गति यां जायते

विगतवषषु भौतिकवादस्य रसायनशास्त्रस्य क्षेत्रे यदनुसन्धानं जातं तदनुसारेण विद्युतः धनावेश- णावेशा यां (Positive and Negative Charges) अणोः पुनर्विखण्डनं कतु श यते, तथा तस्य शक्तिरूपेण परिवर्तनं कतु श यते अन्यच्च अणूनाम् एतेषां विखण्डनमिदं दिक्-काल-गति आदीनां माध्यमानां निर्धारितशक्तीः संगृ ाति इत्थं जगतः अन्तिमतत्त्वं परमाणुरेव न अपि तु शक्तिरिति कथ्यते अथवा का यन्या आत्मिकशक्तिः कल यते, यस्य निर्धारणं विज्ञानेन कतु न श यते इत्थं परमाणुवादास्य विज्ञानस्य महान् आघातः समजनि, तथा अद्यत्वे अयं परमाणुवादः अमान्यो जातः

विज्ञानवादः

परमाणुवादस्य असाफल्यं शक्तिवादम् अजनयत् परमाणुवादे दिक्कालयोरेव तत्त्वमासीत् परन्तु नवीनसंशोधनेन गतिनामकम् अपरं तत्त्वं सिद्धमभवत् नूतनानुसन्धानेन परमाणुः गतिहीनः न भवति, अपि तु गतिमान् भवति परमाणोः पुनश छेदनं भवितुमर्हति, यतो हि अयम् इलै ट्रोन् तथा प्रोटोन् इत्या यां जातोऽस्ति इलै टोन् प्रोटोन् शक्तिकणौ वतते, अतः जगतः अन्तिमं तत्त्वं शक्तिरिति मन्यते शक्तिवादानुसारं न केवलं भौतिकजगत् प्रकृतिप्रदत्तमस्ति मानवसृष्टिरपी प्रकृती प्रदत्ता अस्ति प्राकृतिकविकासक्रमे एकस्मिन् स्तरे जीवस्य अन्यस्मिन् स्तरे चेतनायाः विकासो जायते बर्ट्रैण्ड रसल महोदयः एतदन्वेषणं न्यूट्रल पार्टि यूलर्स इति व्याख्याति शक्तिवादः मनुष्ये स्वतन्त्रे छाशक्तिम् अथवा आत्मरूपं तत्त्वं वा न स्वीकरोति अन्यभौतिकवादिसम्प्रदायानुसारं शक्तिवादोऽपि संकल्पवादस्य

(Determinism) समर्थकोऽस्ति प्रकृतेः स्वीयाः केचन नियमाः सन्ति येषु कार्यकारणनियमः प्रमुखोऽस्ति किमपि कारणं विना कायात्पत्तिर्न जायत मानवीयक्रियाः घटनाश्च कार्यकारणनियमेन आबद्धाः वर्तन्ते शक्तिवादं विज्ञानवादमित्यपि वक्तुं श नमः

यन्त्रवादिकार्यकारणवादः

यन्त्रवादसम्प्रदायानुसारेण सृष्टिः यन्त्रवत् चलति भौतिकजगतः, जीवजगत्, मानवजगत् इत्यादीनां वर्णनं भौतिकशास्त्र-रसायनशास्त्रविविधभौतिकविज्ञानानां माध्यमेन कतु श यते यन्त्रवादानुसारं मनः तत्क्रियाश्च व्यवहारप्रकारमात्रमस्ति,तत् स्नायुसंस्थानानां (Neural) ग्रन्थिसंस्थानानां (Glandular) मांसखण्डसंस्थानानां (Muscular) च साहा येन ज्ञातुं श यते एतेषां स्नायवीयानां शारीरिकाणां क्रियाः भौतिकशास्त्र-रसायनशास्त्रसाहा येन ज्ञातुं श यन्ते मूल्यम् आदर्शश्च भौतिकपरिस्थितीनां सम्बन्धाथ व्यक्तिनिष्ठा-नामकरणमात्रम् अस्ति यन्त्रवादी शक्तिवादिवत् संकल्पवादे विश्वासं करोति तदनुसारेण जगति यत् किमपि परिवर्तते तत् सव कार्यकारणनियमेन आबद्धमस्ति जगदिदं प्राकृतिकनियमेन नियन्त्रितमस्ति, आवश्यक सामग्रीणां प्रा ौ गणितीयसूत्राणां माध्यमेन एतत् प्रस्तोतुं श यते

विकासवादः

अस्य सम्प्रदायस्य उ मः डार्विन् महोदयस्य क्रमविकास (Evolution) सिद्धान्तात् जातोऽस्ति वस्तुतस्तु जैविकप्रकृतिवादः एव यथार्थप्रकृतिवादसंज्ञां प्रा ुमर्हति एतन्मतानुसारेण जीवानां क्रमविकासे अन्तिमपर्याये मनुष्यः आग छति मस्तिष्कविकासस्य कारणेन मनुष्यः सम्यक् विचारं कतु श नोति तथैव स्वपूर्वानुभवैः लाभान्वितः भवितुमर्हति मस्तिष्कविकासेनैव मनुष्यः भाषायाः विकासं कृत्वा विज्ञानानि संचित्य नवविचारान् उत्पादयति येन सः सामाजिक-सांस्कृतिकजीवनं विकासायितुं श नोति अन्यथा मनुष्यः अन्य प्राणि यः भि ो नास्ति पशुवत् सोऽपि प्रकृतिहस्ते एकं क्रीडनकमेव तस्य संकल्पशक्तिः विकासस्य सम्भावना वंशानुक्रम-परिवेशाधारिता वर्तते तस्मिन् किमपि इ छाशक्तिसदृशं वस्तु नास्ति तस्य स्वातन्‍ यमपि अन्यप्राणिवदेव भवति

द्वन्द्वात्मकभौतिकवादः

द्वन्द्वात्मक - भौतिकवादस्य प्रमुखव्याख्याकारौ मा र्स एंजल्स् च वततेः यन्त्रवादवत् सम्प्रदायोऽयं विज्ञानस्य सर्वाधिकं महत्वम् अङ्गीकरोति ,परन्तु एतद्वादस्य आग्रहः सृष्टिसंरचनापेक्षया आर्थिकसंरचनायाः उपरि भवति एतन्मतानुसारेण समाजस्य आर्थिकसंघटनाधारः द्रव्यमेव उत्पादनविधिषु च एतद् द्रव्यं निहितमस्ति एतद् भौतिकतत्त्वमाध्यमेन समाजस्य सामाजिकराजनैतिकसंस्थानां व्याख्या क्रियते द्रव्यम् आर्थिकसंरचनायां प्रयु यते, नैतिकधार्मिकदार्शनिकविचाराश्च द्रव्येण समुत्प ाः भवन्ति द्वन्द्वात्मकभौतिकवादानुसारं जगदिदं विकासस्य निरन्तरप्रक्रिया अस्ति परिवर्तनस्य सर्वाः अपि क्रियाः द्वन्द्वात्मिकाः भवन्ति, अर्थात् सर्वाः परिवर्तन कारिप्रक्रियाः सकारात्मकरूपेण आर य नकारात्मकसंघष अन्तर्हिताः भवन्ति, तदवसानं समाहारात्मकरूपेण भवति मा र्स महोदयेन एषः द्वन्द्वः अस्ति, (Thesis) नास्ति, (Anti-Thesis) समष्टिः(Synthesis) इत्यादिभिः संज्ञाभिः निरू यते

द्वन्द्वात्मकभौतिकवादेनापि आत्मा, स्वतन्त्रे छाशक्तिः, परमात्मा इत्यादीनि तत्वानि नाङ्गीक्रियन्ते, द्रव्यमेव सृष्टेर्मूलमिति अङ्गीक्रियते

मनोहरप्रकृतिवादः

एतत् सम्प्रदायस्य व्याख्यातारः रूसो,नील, टैगोरश्च वर्तन्ते तेषां विचारे सृष्टिसंरचनायाः अपेक्षया सृष्टेरा ादकारिण्याः प्रकृतेः गहनमानवप्रकृतेश्च अध्ययनं महत्त्वपूण मन्यते एतत् सम्प्रदायस्य प्रकृतिवादिनः सामाजिककृत्रिमतायाः विरोधं कृत्वा मनुष्यस्य प्रकृतजीवनादश महत्त्वपूर्णमिति प्रतिपादयन्ति

दार्शनिकदृष्ट्या संप्रदायोऽयम् आदर्शवादस्य निकटवत्य यतो हि रूसो टैगोरश्च प्रकृतेः निर्माता कश्चिदस्ति इति अङ्गीकुरुतः प्रकृतेः परः कश्चित् परमात्मा न स्यादिति न, अपि तु प्रकृतिम् ईश्वरस्य कृतिरिति मन्येते

शिक्षाया प्रकृतिवादस्य योगदानम्

मानवविकासप्रकृतिरेवशिक्षा

प्रकृतिवादिशिक्षायाः क्रमबद्धज्ञानं हर्बर्ट स्पेन्सर् महोदयस्य एजुकेशन् इंटेले चुअल, मारल एण्ड् फिजिकल् इति पुस्तकद्वयेन प्रा ुश यते स्पेन्सर् महोदयः

क्रमबद्धविकासस्य प्रतिपादकोऽस्ति अतः तदनुसारं द्रव्येण बुद्ध्यात्मनोः उ तिर्जायते, तस्मात् शिक्षायाः परिभाषामित्थं कथयति यत् ङ्गशिक्षा शरीरस्य अवयवान् विकासयति तथा तान् जीवनयो यान् निर्माति अस्य अयमाशयः सिद्ध्यति यत् शिक्षया मानवशरीरस्य एतादृशमनुकूलनं, (Conditioning) प्रशिक्षणं समायोजनञ्च क्रियते, येन सः जीवने परिपूर्णतां प्रा य जीवितुं श नोति स्पेन्सर् महोदयेन प्रकल्पित-पूर्णजीवनस्य अवधारण अतिसंकीर्णा अस्ति, यतो हि मनुष्यस्य भौतिकजीवनस्य विषये न किञ्चिदवधानं दत्तम् अस्ति केवलं शरीरमेव मनुष्यश्चेत् चेतना व्यापारोऽपि शारीरिकव्यापारश्चेत् शिक्षया भौतिकजगति भौतिकशरीरविकासमाध्यमेन भौतिकसमायोजनया च अतिरिक्तं शिक्षायाः किमन्यदुद्देश्यं भवितुमहत्

शिक्षायाः पूर्णजीवनोद्देश्यम् -

स्पेन्सर् मतानुसारेण जीवनस्य लक्ष्यन्तु संसारे सुखमयजीवनम्, तदेव ङ्गपूर्णजीवनम् इत्यु यते पूर्णजीवनस्य विश्लेषणं जीवनस्य पञ्च प्रमुखक्रियाणां माध्यमेन करोति ताः क्रियाः निम्नोक्ताः भवन्ति

१) आत्मनः प्रत्यक्षरक्षा ।

२) आत्मनः परोक्षरक्षा ।

३) स्वसन्तति रक्षा ।

४) सामाजिकराजनैतिकसम्बन्धानां निर्वाहः

५) अवकाशस्य सदुपयोगः

आत्मनः प्रत्यक्षरक्षा –

स्पेन्सर् महोदयस्य मतानुसारं जीवनस्य प्रमुखमुद्देश्यम् आत्मसंरक्षणञ्जीवनस्य अन्योद्देश्यानि तु एतर्भराणि वर्तन्ते, अर्थात् मनुष्यः स्वस्थः, नीरोगः, सशक्तश्च भवेत् यद्यपि सहजप्रवृत्या मनुष्यः आत्मरक्षाथ यतते, तथापि शिक्षाद्वारा तस्मै स्वस्थजीवननिर्वहणनियमानां ज्ञानं जायते, जीवितुं जीवननिर्वहणकलापि ज्ञायते इत्थं शिक्षा व्यक्तिम् आत्मरक्षार्थं स द्धीकरोति

आत्मनः परोक्षरक्षा –

मौलिकावश्यकतानाम् आपूर्तिः धनेन जायते तस्माद्

धनोपार्जनक्षमताप्रदानार्थम् आर्थिकजीवने सफलतावा ये च व्यक्तेः स द्धीकरणं शिक्षायाः द्वितीयं प्रमुखमुद्देश्यमस्ति

स्वसन्ततिरक्षा –

वर्तमानपरम्परया अग्रिमपरम्परायै जीवनं हस्तान्तरीक्रियते वृद्धैः युवके यः न केवलं भौतिकजीवनं प्रदीयते, अपि तु सांस्कृतिकविचारः हस्तान्तरीक्रियते अतः बालकानां यो यरूपेण पालनपोषणं कतु सामाजिकीकरणं कतु काचित् विशिष्टकला अपेक्ष्यते सा सवरपि शिक्षितैः ज्ञाता स्यात्

सामाजिकराजनैतिकसम्बन्धः –

सुखमयपारिवारिकजीवनात् परं सुखमयनागरिकजीवनस्य प्रश्नः उदेति समग्रजीवनाथ सामाजिक राजनैतिकप्रक्रियाणां ज्ञानं तथा तेषां कुशलतापूर्वकं निर्वहण क्षमता च अपेक्ष्यते तस्मात् शिक्षया त ज्ञानम् अवश्यं देयम्

अवकाशकालस्य सदुपयोगः –

जीवनं केवलं संघर्ष एव नास्ति संघर्षान्मुक्तिरेव पूर्णजीवनस्य महत्त्वपूर्णः पक्षः वर्तते तस्मात् शिक्षायाः इदमेकमुद्देश्यमस्ति यत् व्यक्तिम् अवकाशकालस्य सदुपयोगाथ सम्यक् शिक्षयेत् येनासौ स्वभावनानां पोषणं कतु तथा स्वकलात्मकरुचिभिः तृ तिं च प्रा नुयात्

स्पेन्सर् महोदयात् परम् अन्येषां कतिपयप्रकृतिवादिनां विचार धाराणां विवेचनमपि संक्षेपेण कर्तुमुचितमिति अत्र विचार्यते

सर्वादौ वयं रूसो महोदयस्य मनोहर प्रकृतिवादं स्वीकुर्मः रूसो मतानुसारं शिक्षायाः उद्देश्यं प्रकृतजीवनस्य निर्वहणाथ मनुष्ये यः ज्ञानप्रदानम् शिक्षा बालके नवीनं किमपि नोत्पादयति, अपि तु मानवसंसर्गस्य परिणामस्वरूपेण यत् कृत्रिमत्वमाग छति तस्माद्रक्षणमेव महत्वपूण कार्यमस्ति रूसो प्रतिष्ठितसामाजिकसंस्थानां कटुनिन्दकोऽस्ति, तन्मतानुसारेण "समाजसम्मतव्यवहारं परिवर्तयतु, तदा सदा तव कृत्यं समीचीनं भवति "[५] पुनश्च रूसो कथयति "मानवीयसंस्थाः मूर्खतायाः विरोधाभासस्य च समूहाः वर्तन्ते "[६] परन्तु रूसो प्रकृतिम् ईश्वरीयसृष्टिरिति मनुते तथैव बालकः ईश्वरीयकृतिः तन्मतानुसारेण यावत् बालकस्य प्रकृतिः स्वप्रकृतरूपेण तिष्ठति, तावत् सः सद्गुणी, शुभः, ेष्ठश्च

भवति,परन्तु मनुष्याणां सम्पकण सः विरूपं प्रा नोति ॠईश्वरः सव वस्तु सम्यक् निर्माति, मनुष्यः तत्र हस्तक्षेपं करोति तेन तद्वस्तु अनिष्टकारि संजायते [७] अतः रूसो महोदयानुसारं शिक्षोद्देश्यं बालकान्तर्निहितप्रकृतस्वभावस्य रक्षणम् अर्थात् दैवीस्वभावस्य रक्षणम् एतदुद्देश्यम् आदर्शवादि-उद्देश्यात् भि न स्यात्

मे डुगल् महाशयस्य हार्मिकसिद्धान्तानुसारं मानवव्यवहारः मूलप्रवृत्तिभिः नियन्त्रितः स पि मानवजीवनलक्ष्यनिर्धारणं कर्तुमर्हति, तथैव त क्ष्यावा तये मूलप्रवृत्तीनां शोषणं करोति यदि प्रकृतिवादस्य एतत् स्वरूपं स्वीकुर्मः शिक्षायाः उद्देश्यं पूर्णरूपेण आदर्शवादि-उद्देश्यवत् जायते, यस्मिन् मूलप्रवृत्तिकव्यवहाराणांस्थानम् आत्मनियन्त्रणाय तर्कपूर्णचिन्तनाय च प्रदत्तमस्ति जैविकप्रकृतिवादानुसारेण यदि शिक्षोद्देश्यस्य विवेचनं क्रियते त्रयः विकल्पाः प्रा ाः भवन्ति प्रथम विकल्पस्तु प्राचीनः डार्विन् सिद्धान्तः "मत्स्य न्यायेन" (Laissez Faire) कल्पितोऽस्ति तन्यायानुसारं शिक्षोद्देश्यं जीवनाथ जीवनसंघष सफलता प्रा त्यथ प्रयासं कतु यो यताप्रदानम् द्वितीयविकल्पस्तु यदि लेमार्कियन् मतानुसारेण विचारयाम शिक्षोद्देश्यं बालके यः वातावरणेन सह साम जस्यस्थापनाथ यो यताप्रदानम् शारीरिकमानसिकस्वास्थ्यसन्तुलनाथ शिक्षायाः आवश्यकता अस्ति, तथैव आदर्श - शिक्षितजनस्तु स्ववातावरणेन पूर्णतया साम जस्यं प्रा य सुखी भवति, अन्यच्च दैविकं मानवीयं वा असन्तोषं न प्रा नोति तृतीयविकल्पस्तु केचन जैविकप्रकृतिवादिनः लेमार्क महोदयादपि पुरोग त साधयित्वा आदर्शवादसमीपमेव ग छन्ति, तेषां विचारेण बालकः वंशानुक्रमेण शारीरिकविशेषताः प्रा नोति तस्मिन् अ यनुकूलनम्(उेपव ेप पस) अतिमन्दगत्या भवति एवञ्च तत्र शिक्षायाः पात्रमधिकं नास्ति,परन्तु शिक्षा मानवीयां संस्कृ त हस्तान्तरीकरोति, एतदेव शिक्षायाः महदुद्देश्यमस्ति बर्नाड् शा एतद् विचारकेषु प्रमुखोऽस्ति तन्मते शिक्षोद्देश्यम् अग्रिमपरम्परायाः कृते राष्ट्रियसंस्कृतेः हस्तान्तरीकरणं राष्ट्रियसंस्कृतेः रक्षणं संवर्धनञ्च भवेत्, एतदुद्देश्यं स्पष्टतया आदर्शवादिशिक्षोद्देश्यवत् दृश्यते

उपर्युक्तविवेचनेन प्रतीयते यत् प्रकृतिवादनाम्ना प्रचलितविविधसम्प्रदायगतानां शिक्षोद्देश्यानां महद् वैभिन्न्यं वर्तते एकत्र शिक्षोद्देश्यं सर्वथा भौतिकवादं प्रतिपादयति चेत् अन्यत्र तु आदर्शवादसमं दृश्यते एतयोः

समाहारेण प्रकृतिवादिशिक्षोद्देश्यं निम्नोक्तं भवितुमर्हति -

१) शिक्षया प्रकृतजीवनयापनाथ बालकस्य स द्धीकरणं, तत्प्राकृतिकशक्तीनां सर्वाङ्गीणो विकासः

२) शिक्षया बालके यः एतादृशं ज्ञानं, दक्षता च प्रदातव्या येन ते स्वपर्यावरणेन सह साम जस्यं प्रा य सुखमयं जीवनं कर्तुमहयुः प्रकृत्या सह संघर्षः व्यथाऽस्ति, अतः तस्मै प्रकृत्या सह साम जस्यं स्थापयितुं यो यताप्रदानं कर्तव्यम्

विद्यार्थिनो लक्षणम् -

प्रकृतिवादिशिक्षायां बालकस्य शारीरिकपक्षः प्रधानो मन्यते प्रकृतिवादिनः शरीराद् भि किमपि तत्त्वं नाङ्गीकुर्वन्ति ते आत्मनः अस्तित्वं नाङ्गीकुर्वन्ति क्रमविकाससिद्धान्तानुसारं मनुष्यस्य विकासः अन्य-प्राणिभिः जातोऽस्ति तस्मात् जगद्विकासस्य चरमावस्था (Final Stage) मानवीयविकासोऽस्ति इत्थं मनुष्यः प्राणि यः भि ोऽस्ति मनुष्यस्य मस्तिष्कं बहवि कसित मस्ति, तस्मात् तस्य व्यवहारः अन्यप्राणिवत् उददीपनानुक्रियाद्वारा संचालितो न भवति स तु स्वव्यवहारसम्बन्धे सम्यक्चिन्तनं कतु श नोति, प्रा परिणामान् स्मतु स्मृतौ स्थापयितुं च श नोति, अनेन प्रकारेण भाविपरिस्थितिषु पूर्वानुभवविचारपुरस्सरं व्यवहारे संशोधनं कतु श नोति, इत्थं तस्य व्यवहाररूपान्तरणप्रक्रिया निरन्तरं प्रचलति,किन्तु अन्यप्राणिषु शक्तिरेतादृशी नास्ति

अन्यप्राणि यः मानवशिशुषु विशिष्टमन्तरमिदं दृश्यते यत् तस्य शैशवकालः सुदीघाऽस्ति, जन्मना सः किमपि कतु सामान्यव्यवहारमपि न जानाति सर्वमपि ज्ञानं जन्मनः अनन्तरं सोऽधिग छति तस्मात् इ छानुसारं तस्मै व्यवहारशिक्षणं दातुं श यते अनेन प्रकारेण मानवशिशुः शिक्षां प्रा ु सर्वाधिकारी वर्तते यथा यथा मनुष्यो विकसितो भवति तथा तथा बालकस्य शैशवकालः वर्धते परिणामतः बालकस्य शिक्षायाः आयुः वर्धितं भवति

मानवसमाजः भाषानामकमेकं साधनमुदपादयत्, येन सः समर्जितमनुभवं ज्ञानरूपेण परिवर्तयितुं श नोति त ज्ञानञ्च संग्रहीतुं श नोति, अग्रिमपरम्परायै हस्तान्तरीकतु च श नोति कल्पनेन चिन्तनेन च समुपलब्धज्ञानाधारेण नवीनं

ज्ञानमाविष्कतु च श नोति मानवमस्तिष्कस्य एषा विशेषता अस्ति यत् सः स्मतु विचारयितुं,तर्कितुं प्रा ानुभवान् पृथक्परिस्थितिषु प्रयोक्तुं च श नोति इत्थं प्रकृतिवाददृष्ट्या बालकाय न केवलं शिक्षा आवश्यकी अपि तु अनिवार्या इति मन्यते किन्तु शिक्षायाः प्रकारः कीदृशः, कथञ्च तस्मै दद्यादिति तु अन्यः प्रश्नः

मनोहर प्रकृतिवादी शिक्षाशास्त्री रूसो महोदयः बालकम् ईश्वरस्य पवित्रकृतित्वेन मन्यते तदनुसारेण प्रकृतिनिर्मात्रा निर्मितानि सर्वाण्यपि वस्तूनि पवित्राण्येव भवन्ति, परन्तु मानवहस्तमवा य अधोग त प्रा नुवन्ति सःबालकं जन्मना सुन्दरः सद्गुणी चेति मनुते, शिक्षया तत् प्राकृतिकगुणः विनष्टः न भवेदिति परामृशति तदनुसारं बालकः लघुवयस्को (Miniature Adult) नास्ति, अथवा शिक्षयां तं वयस्कं कतु प्रयासोऽपि नावश्यकः अपि तु बालकं बालकवदेव जीवितुं परित्यजेत् ८ रूसो महोदयः बालस्योपरि जायमानस्य सामाजिकदमनस्य पूर्णविरोधी वर्तते सः मनुष्यसमाजस्य कुप्रभावात् बालकं रक्षितुं वा छति,यतो हि सामाजिकसंस्थाः स्वकृत्रिमशृ लासु बालकं मर्दयित्वा बालकस्य प्रकृतजीवनमपहरन्ति सः प्रश्नमेनं पृ छति- "तां निर्दयां शिक्षां क कथयामः या अनिश्चित भविष्याथ वर्तमानं बलिवत् विनाशयति, या च बालस्य जीवनं सर्वविध-अवरोधकैः भारभूतं करोति, एवमेव तद्दूरस्थसुखाथ बालकं दुःखिनं कर्तुमारभते, यत्तेन कदापि नोपभुक्तं भवति ९

. रूसो महोदयदृष्टचा प्रकृतेः स्वभावः इत्यपि अथाऽस्ति तत्परवर्तिप्रकृतिवादिनः अर्थमेनं स्वीकृत्य शिक्षायाः मनोवैज्ञानिकधारम् आरब्धवन्तः,बालप्रकृतिं विज्ञाय शिक्षां दातुम् आग्रहम कुर्वन् ततः बालकेन्द्रितशिक्षायाः (Child Centred Education) ज्ञानं प्रकृतिवाद विचारधारोत्प मिति कथ्यते पेष्टोलाजि फ्रोबेल माण्टेसरी प्रभृतयः विचारधारामेनां समवर्धयन्

बालकेन्द्रितशिक्षानुसारं बालप्रकृतेः स्वतन्त्ररूपेण विकसनाथ यतेरन् एतन्मतेन वास्तविकी शिक्षा सा भवति या बालकस्य प्रकृ त सहजशक्तिं, रुचिं च स्वतन्त्ररूपेण विकासयति तथैव तत्र शिक्षकस्य मार्गदर्शनं न्यूनतमं तिष्ठति बालकस्य स्वतन्त्रतायां बाधोत्पादनं सर्वथा गर्हितमस्ति

मनोविज्ञानस्य कश्चित् सम्प्रदायः यन्त्रवादि प्रकृतिवादवत् दृश्यते, स च सम्प्रदायः मनोविज्ञानस्य व्यवहारवादः इति कथ्यते सम्प्रदायेनानेन उद्दीपनानुक्रियाधिगमः स्वीक्रियते विशिष्टप्रकारकोद्दीपनेन विशिष्टप्रकारकानुक्रियाः भवन्ति, अतःशिक्षाक्षेत्रे विद्यार्थि यः उचितप्रकारकोद्दीपकप्रदानेन ते अभिलषितामनुक्रियां कतु श नुवन्ति, तेन विनायासम् अस्माकमि छानुगुणं बालकानां विकासो जायते

छात्राणां प्राकृतिके विकासे शिक्षकस्य भूमिका –

रूसो महोदयानुसारं निम्नोक्तैः त्रिभिः स्त्रोतोभिः बालकः शिक्षां प्रा नोति -

शिक्षायाः स्त्रोतांसि (Sources)

प्रकृतिः — पदार्थः — मनुष्यः

मानसिकशक्तयः - प्राकृतिकं जगत्

तन्मतेन बालकविकासः प्रकृतिपदार्था यां जायते, परन्तु यदा मनुष्यः अर्थात् शिक्षकः तत्र हस्तक्षेपं कर्तुमारभते, तदा बालकस्य विकासे न केवलं बाधा जायते, प्रत्युत बालकस्य कुशिक्षायाः आरम्भो जायते रूसो कथनानुसरं शिक्षकस्य समाजस्य कुसंस्काराणाम् अगणितप्रभावोऽस्ति, येन सः बालकस्य सदुगुणीकरणनाटकं करोति, सः बालं स णिनं कर्तुमपि न श नोति, यतो हि सः स्वयमेव सद्गुणी नास्ति एवं रूसो बालकस्य प्रारम्भिक-शिक्षायां शिक्षकस्य किमपि स्थानं दातुं न वा छति, अपि तु तदवस्थायां पितरावेव सहजशिक्षकौ स्याताम्, तावपि न्यूनातिन्यूनं हस्तक्षेपं कुर्याताम्, तथैव बालके यः स्वप्रकृत्यनुसारं विकसितुं स्वातन् यं दातव्यम्

अन्ये प्रकृतिवादिनः रूसो महोदयस्य एनम् अतिप्रकृतिवादं न स्वीकुर्वन्ति ते शिक्षकं बालकशिक्षायाम् आवश्यकं मन्यन्ते तेषां मतानुसारं शिक्षकः मनोविज्ञानस्य ज्ञाता भवेत् शिक्षकस्य कृते पाठ्यविषयः गौणः मुख्यविषयस्तु विद्याथ बालकस्य मनोरथानामावश्यकतानां रुचीनां मानसिकविकासस्य च सम्यक् ज्ञाता एव शिक्षकः भवति शिक्षकः बालकानां स्वतः आत्मस्पूर्तिक्रियाणां (Spontaneous) ज्ञातेति

जानीयात्, यतः छात्रः एताभिः स्वप्रेरितशक्तिभिः शिक्षां स्वयमेव प्रा नोति, अध्यापकस्तु केवलं यो यपरिस्थितीनां निर्माणं करोति प्रकृतिवादः शिक्षकस्य यो यतामेनां का ्क्ष्यति, यत् सः छात्राणां सहजरुचिम् उद्दीपयितुं शक्तः स्यात् तथैव पाठ्यसामग्रीः सहजरुचिभिः सह योजयितुं श नुयात् यदि शिक्षणस्य परिणामः सुखदो भवति, तदा छात्राः शिक्षणेन आनन्दिताः भवन्ति, तथैव तत् शैक्षिकानुभवान् पौनःपुन्येन आवर्तयन्ति एवं शैक्षिकव्यवहारपरिवर्तनं दृ ीकृतं भवति

यन्त्रावादि प्रकृतिवादानुसारम् अध्यापकः छात्राणां व्यवहारं वा छितदिशि परिवर्तयितुं , तदथ यो यवातावरणं कल्पयितुं च जानीयात्

लक्ष्यानुगुणपाठ्यक्रमः –

रूसो महोदयस्य मनोहर प्रकृतिवादस्तु बालकस्य प्ररम्भिकशिक्षाथ कीदृशस्यापि औपचारिकपाठ्यक्रमस्य आवश्यकतां नाङ्गीकरोति, परन्तु विचारोऽयम् अतिरेकवादः स्यात् अतः एतस्य क्रियान्वयीकरणं न सम्भवति न वा वा छितमस्ति प्रकृतिवादपाठ्यक्रमस्य सुष्ठु व्याख्यानं स्पेन्सर् पुस्तके ल यते स्पेन्सरपाठ्यक्रमः विज्ञानाधारितोऽस्ति स्पेन्सरः कथयति "विज्ञानेन परिपूर्णजीवनं प्रा ं श यते "– समग्रजीवनस्य इतः पूर्वमेव उ ेखः कृतोऽस्ति तत्पूर्तये स्पेन्सरमतानुसारेण निम्नोक्त-पाठ्यक्रमः प्रस्तूयते -

१) आत्मरक्षाथ शरीरविज्ञानस्य ज्ञानमावश्यकं मन्यते, तदनुसारं शरीरविज्ञानपरिचयेन व्यक्तिः स्वस्थजीवनं यापयितुं श नोति २) जीवनस्य मौलिक-आवश्यकतानां पूर्तये कस्मिंश्चित् वाणि यव्यवसाये संल : स्यात्, प्रत्येकस्मिन् व्यवसाये सामग्रीणामुत्पादनं, विनिमयः वितरणश्च भवति एतासां प्रक्रियाणां सुचारुरूपेण संचालनं कतु गणितं ,यन्त्रविज्ञानं , भौतिकशास्त्रं, रसायनशास्त्रं, जीवविज्ञानं च अध्येतव्यम् अतः जीविकोपार्जनकलायां साफल्यमवा ुम् एतेषां वैज्ञानिकविषयाणाम् अध्ययनं कारयितव्यम्

३) सुयो यपैतृकत्वप्रा ये शरीरविज्ञानस्य मनोविज्ञानस्य च ज्ञानं नितान्तमावश्यकं भवति

४) सामाजिक राजनैतिक सम्बन्धानां सम्य ् निर्वहणाथ सामाजिकविज्ञानस्य अध्ययनमावश्यकमस्ति

५) अवकाशकालस्य सदुपयोगाथ साहित्य, सङ्गीत, ललितकलानाम् आवश्यकता अस्ति तेषु विषयेषु प्रभावोत्पादनाथ शरीरविज्ञानस्य मनोविज्ञानस्य भौतिकवादिविज्ञानानां च आवश्यकता अस्ति अतः अवकाशकालीनशिक्षां समर्थयितुं विज्ञानस्य भूमिका अस्ति

सम्पूर्णपाठ्यक्रमस्यास्य अवलोकनेन प्रतीयते यत् स्पेन्सर् मतानुसारेण समग्रजीवनाथ केवलं वैज्ञानिकविचाराणामध्ययनमावश्यकम् साहित्य-सङ्गीत-कलादिविषयान् पूर्णजीवनदृष्टच्या सर्वान्ते संयो य तेषां परिपुष्टच्यै च वैज्ञानिकमहत्त्वमङ्गीकृतम् सम्पूर्णः पाठ्यक्रमः एकाङ्गी इव दरीदृश्यते भाषाणामध्ययनाथ स्थानं न कल्पितं ,यद्यपि सम्पूर्णपाठ्यक्रमस्य भाषैव आधारशिला अस्ति "समग्रजीवन उद्देश्यदृष्ट्या पाठ्यक्रमे समग्रतायाः अभावो दरीदृश्यते "

वस्तुतस्तु सवऽपि प्रकृतिवादिनः विज्ञानाध्ययनस्य गुरुत्वं ददति, परन्तु तेषामाग्रहः प्राकृतिकविज्ञानजीवविज्ञानायोरुपरि सर्वाधिकोऽस्ति सव प्रकृतिवादिनः प्रकृतेरवलोकनं प्राकृतिकवातावरणस्य ज्ञानं शारीरिकशिक्षाञ्च पाठ्यक्रमस्य महत्त्वपूर्णविषयत्वेन मन्यन्ते

षोडाशिक्षणविचाराः

स्पेन्सर् महोदयः प्रकृतिवादिविधीनां षण्णां प्रमुखसिद्धान्तानां विवेचनं करोति, तेषु सिद्धान्तेषु प्रकृतिवादिशिक्षणविधेः सारो वर्तते, अतः उक्तसिद्धान्तेषु अन्यप्रकृतिवादिविचारान् समावेश्य निम्नोक्ताः विचाराः प्रस्तूयन्ते -

१) बालकनैसर्गिकशक्तिः -

शिक्षायाः प्रक्रिया बालकस्य नैसर्गिकशक्तेः मानसिकविकासस्य च अनुरूपा स्यात् शिक्षकः छात्रस्य प्रकृ त जानीयात् छात्रस्य मानसिकघटनं, यो यतां, आवश्यकतां, क्षमतां , मानसिक-अवस्थाञ्च विज्ञाय तदनुरूपशिक्षां समायोजयेत्

शिक्षा बालकाथ वर्तते, न तु बालकः शिक्षार्थम्, अतः शिक्षणप्रक्रियायाः निर्धारणम् अध्यापकेन अथवा अन्य-बा ाभिकरणेन न कर्तव्यम्, बालकप्रकृत्यैव त‍ि र्धारणीयमस्ति शिक्षणप्रक्रियाशिक्षार्थिनोः अनुभवानां मध्ये साम जस्यं स्थापितं भवेत्

२) **सन्तोषदायिनी शिक्षा -**

बालके यः शैक्षिकानुभवः सुखप्रदायी स्यात् बालकः यदा किमपि शिक्षां प्रा तुं शारीरिकमानसिकरूपेण तत्परो भवति तदैव अधिगमप्रक्रिया सुखदायिनी भवति प्रायः शिक्षण-साम ग्रः बालकस्या सह सम्बद्धाः भवन्ति चेत् शिक्षणानुभवोऽपि सुखप्रदः भवति परिणामतः अध्ययनविषये कार्यकरणविषये रुचेः एतत् तत्त्वमस्ति एतत् संरक्षकाणां शिक्षकाणाञ्च कृते मार्गदर्शकं भवितुमर्हति अध्ययनार्थम् अभिप्रेरणस्य (Motivation) यत् सिद्धान्तं कक्षाध्यापने प्रयु महे तस्य आधारः थार्नडाइक प्रतिपादितः "प्रभावस्य नियमः" (Low of Effect) तथा "तत्परतायाः नियमः" (Low of Readiness) वर्तते यदि बालकः शिक्षाथ शारीरिकमानसिक-रूपेण स द्धोऽस्ति शिक्षणे रु च दर्शयति, रुचियुक्तशिक्षणेन शिक्षायाः परिणामोऽपि सुखदो दृश्यते, तथा छात्रः तां क्रियां वारं वारम् आवर्तयति, इत्थं शिक्षणक्रिया सम्पादिता भवति अतः बालकस्य रु यनुसारं शिक्षणविधेः संयोजनं शिक्षणप्रक्रियायाः प्रमुखसिद्धान्तोऽस्ति

३) **स्वात्मक्रियया शिक्षणम् -**

बालकः स्व-शिक्षां स्वयं प्रा नोति, तं कोऽपि न शिक्षयति, अपि तु सः स्वयमात्मक्रियया स्वशिक्षां लभते तस्य तदेव ज्ञानं वास्तविकं भवति यत् स्वयं पदार्थानां मनुष्याणाञ्च माध्यमेन स्वयं प्रयासपूर्वकमर्जयति अन्यत् सव ज्ञानं शुष्कं, निरर्थकं निरूपयोगि च भवति रूसो कथयति-"छात्रे यः कमपि मौखिकोपदेशं न य छन्तु, तस्मै अनुभवेन शिक्षितुम् अवसरं ददतु "

४) **सन्तुलितशरीरमनोविकासः -**

प्रकृतिवादिनःतां शिक्षां निन्दन्ति, या एकाङ्गिविकासं करोति, अर्थात् केवलं बौद्धिकविकासोपरि ध्यानं दत्त्वा बालकं शारीरिकरूपेण दुर्बलं करोति जीवने सफलतां प्रा ुं शारीरिकमानसिकविकासयोः सन्तुलनमपेक्ष्यते

५) **बालानाम् अवस्थानुगुणशिक्षणम् -**

वयं समयात् प्रागेव बालं प्रौ कतु यतामहे, किन्तु न जानीमः यत् अयं प्रयासः लाभापेक्षया हानिमेव जनयति उक्तप्रकारेण य छिक्षणं जायते तत्र केवलं मौखिकरूपेण रटनमेव अस्ति तस्य आत्मसातूकरणं न जायते रूसो मतेन या शिक्षा

सुखदश्चेत् अनुभवम् आवर्तयति, दुःखदश्चेत् तमनुभवन् नावर्तयति प्रकृतिवादी एतं सिद्धान्तम् इत्थं व्याख्याति यद, अवा छनीयव्यवहाराः स्वयमवरुध्दाः भवन्ति यतः प्रकृतिस्तत्र दण्डयति

वा छनीयव्यवहारस्य सम्बन्धे प्रकृतिवादिनां धारणा सामान्यानां धारणापेक्षया भि ा वर्तते, तद् यथा समाजस्य समस्तयवहाराः एव यो यव्यवहाराः न भवन्ति अपि तु मनुष्यस्य कृत्रिमरहितः सहजव्यवहार एव वा छनीयः अस्ति प्रकृतिवादी वा छति यत् बालकान् तदीयव्यवहारस्य नियन्ता स एवेति बोधयेत् न तु समाजो वा विद्यालयो वा अत्र नियामकः यदा विद्यालयेन निर्धारितबा नियमान् तदुपरि आरोपयन्ति तदा बालकस्य विषये विद्रोहो जायते, तथा विद्यालयारोपितदण्डेन बालकस्य मनसि विद्यालयस्य पठनपाठनस्य च विषये आक्रोशो जायते, यतः सः प्राकृतिकदण्डम् अपरिहाय स्वाभाविकं मनुते प्रकृतिवादिनां परामशाऽस्ति यत् यदि बालकस्य अवा छनीयकृत्यस्य अवरोधनं नितान्तमावश्यकं अथवा दण्डदानम् अपरिहाय तदाऽपि कृतः अवरोधो वा दण्डो वा तादृशः भवेत् यत् छात्रः तं प्राकृतिकपरिणा वत् अनुभवेत् उदाहरणाथ यदि छात्रावासे प्रकोष्ठस्य गवाक्षस्य काचः केनापि विद्यार्थिना भ जितश्चेत् तस्मै अन्यादृशदण्डदानापेक्षया शीतकालीन रात्रेः शैत्यानुभवं दद्यात् यदि छात्रः अशुचिः तिष्ठति तस्मै अन्यछात्रैः सह क्रीडितुं अवसरं न दद्यात् येन तस्य स्वतन्त्रता बाधिता भवति तथा सः प्राकृतिकपरिणामाधारेण अनुशासितो भवति

प्रकृतिवादी छात्रसंसदः निर्माणे विश्वासं करोति, तथा छात्राणां साहा येन अनुशासनसमस्याः दूरीकतु प्रयतते

"प्राकृतिकपरिणामानुरूपि - अनुशासन" सिद्धान्तः अनेकविपत्तिसमस्यान्वितोऽस्ति प्रथमा समस्या तु अनुशासनस्य विधिरयं तथा दीर्घकालीनोऽस्ति यत् सम्पूर्णजीवनं यापयित्वाऽपि काश्चन परिस्थितयः एतादृश्यः अवशिष्टाः भवन्ति, यासामनुभवं कदापि तेन न कृतः स्यात्, तथैव तत्परिस्थितेः अनुशासितव्यवहारमपि नाधिग छति द्वितीया समस्या एषा अस्ति यत् प्रत्येकनैतिकपरिस्थितेः अनुभवः वा छनीयो नास्ति, यथा चौरकरणेन दण्डा ल यते, अथवा दुराचारः चरित्रस्य दोषोऽस्ति इत्यादिविषयान् प्रत्यक्षपरिस्थित्यनुभवमाध्यमेन ज्ञातव्याः अन्येषामनुभवेनापि ज्ञातुं श यते तृतीया समस्या तु एषा अस्ति यत्

कृति परिणामयोर्मध्ये साम जस्यं वा सन्तुलनं वा न जायते कदाचित् लघुदोषस्य कृते महान् प्राकृतिको दण्डो भवति यत् तदनुभवस्य लाभः जीवने एव असम्भवो भवति गवाक्षात् शिरः बहिष्कु र्वन् बालक : कदाचित् पतित्वा म्रियेत, अथवा विकलाङ्गः भवेत् प्राकृतिकोऽयं दण्डः एतावद् भयानकोऽस्ति यत् भविष्ये तेन दण्डेन न कमपि लाभं बालकः प्रा नोति

प्रकारान्तरेण विचार्यते चेत् कदाचित् भयङ्करापराधस्य परिणामः नगण्यरूपेण भवेत् , येन शिक्षार्थम् अवसरः एव न तिष्ठति एतदतिरि य सत्कार्यस्य परिणामः सुखदो न भवति दुष्कृत्यस्य दुःखदोऽपि न भवति, कदाचित् एतद्विपरीताऽपि स्थितिर्दृश्यते चतुर्थी समस्या एषा अस्ति यत् कदा कदाचित् कृत्यस्य परिणामः अन्येषामुपरि पतति न तु स्वस्योपरि यथा कदलीफलं खादित्वा तत्त्वाचं आवरणं कश्चित् माग प्रक्षिपति चेत् सः न पतति कोऽपि वा तत् कृत्येन पतति तस्मात् कुकृत्यस्य दण्डकेनापि वा अनुभूयते अन्तिमसमस्या एषाऽपि वर्तते, प्राकृतिकानुशासने फलं महत्त्वपूण भवति कृत्ये निहितदोषो न विचार्यते दुर्बुद्ध्या कृत कृत्यस्य परिणामोऽपि कदाचित् समीचीनो जायते, सद्वुद्ध्या कृतस्य कार्यस्यापि दुष्परिणामो जायते, परन्तु अस्य आशयः प्रथमकृत्यं नैतिकं द्वितीयञ्च अनैतिकमिति नास्ति खलु उक्तदोषाणां कारणात् प्राकृतिकपरिणामाधारित अनुशासनं मान्यं नास्ति प्रकृतिवादि-अनुशासनस्य केचन सबलाःगुणाः वर्तन्ते, यथा बालकव्यक्तित्वस्य समादरः, दमनात्मकानुशासनस्य विरोधः छात्रानुशासने छात्राणां सक्रियसहयोगः, बा ानुशासनस्य स्थाने आ यान्तरानुशासनम् अथवा स्वानुशासनस्योपरि आग्रहः इत्यादयः एते सिद्धान्ताः अद्य सर्वत्र शिक्षाप्रणालीषु मान्याः वर्तन्ते

अर्वाचीनशिक्षायाः प्रकृतिवाद प्रभावः -

आधुनिकशिक्षायाः विकासे प्रकृतिवादस्य योगदानमपूर्वमस्ति " बालकेन्द्रितशिक्षायाः" उद्गमः प्रकृतिवादात् मन्यते सर्वप्रथमं प्रकृतिवादेन " शिक्षकः लेटिन् पठयति " इतीदं वा यं "शिक्षकः जान् नामकाय बालकाय लेटिन् भाषां पाठयति " इति संशोधितम् अर्थात् शिक्षणप्रक्रियायां महत्त्वपूणा विषयः ज्ञानं नास्ति , अपि तु विद्याथ वर्तते बालकस्य स्वातन् यस्य महत्त्वमस्तीति प्रकृतिवादिभिरेव सर्वप्रथममुद्घोषितम्

शिक्षायां वैज्ञानिकमनोवैज्ञानिकप्रवृत्तीनाम् उपलब्धिः प्रकृतिवादात् वर्तते यत्र आधुनिकशिक्षायां मनोविज्ञानस्य महत्त्वपूर्णस्थानं, उद्दीपनानुक्रियायाःसिद्धान्तः, छात्राभिप्रेरणसिद्धान्तः, मूल्याङ्कनस्य नवीनाः विधयः इत्यादयः मनोविज्ञानस्य समीचीनाः विचाराः वर्तन्ते, तेषाञ्च मूलं प्रकृतिवादः एव

प्रकृतिवादस्य प्रबलो दोषो नाम सः बालकं प्रकृतेरङ्गं मनुते प्रकृतिवादी आत्मनः अस्तित्वस्य निराकरणं कृत्वा बालकस्य धारणां संकोचयति बालकस्य भा यं प्रकृतेः उपरि परित्य य तं स्वभा यस्य निर्माणे अधिकारिणं न मनुते आत्मनः अस्तितत्वस्य निराकरणात् प्रकृतिवादः बालकं जडपदार्थमकरोत् तस्मिन् स्वतन्त्रे छाशक्तेः अनङ्गीकारात् सः स्वतन्त्रनिर्णयं स्वीकतु नश नोति, तथैव भौतिकजगतः परिवर्तनं कतु नश नोति

प्रकृतिवादः शिक्षणविधिषु महत क्रान्तिमजनयत् यत् प्रत्यक्षानुभवेन ज्ञानप्रा ि:, आगमनविधिना शिक्षणं , ुरिष्टिकप्रणाल्या अधिगमः इत्याद्यनेके विधयः अस्माकं शिक्षाप्रणाल्यां स्वीकृताः सन्ति परन्तु सव ज्ञानं प्रत्यक्षानुभवेन ग्रहीतुं न श यते, न वा ग्रहणम् आवश्यकमस्ति वयं बहविधं ज्ञानम् अप्रत्यक्षरूपेण प्रा ुमः, मानवजात्या सञ्चितज्ञानराशिः अप्रत्यक्षरूपेणैव हस्तान्तरितो भवति, तत्सञ्चितज्ञाननिधिम् आधारीकृत्य अग्रिमपरम्परा ज्ञानरा श संवर्धयति, इत्थं सांस्कृतिकनिधिः विवर्धते इमानि ज्ञानानि प्रत्यक्षरूपेण प्रा व्यानि चेत् मानवजातेः विकासः अवरुद्धो भवति, मानवसंस्कृतिश्च अतिक्षीणा भवति तथापि प्रकृतिवादात् ग्रहणीयांशाः इमे सन्ति यत् ज्ञानं प्रत्यक्षेण दातुं श यते , प्रत्यक्षेण अर्जितं ज्ञानं सुदृ भवति, उदाहरणाथ केदारस्य क्षेत्रफलं श्यामप ेन प्रदर्शनापेक्षया यदि वास्तविककेदारस्य मापनं प्रत्यक्षानुभवेन कार्यते तदधिकं सार्थकं सुदृ ञ्च भवेत्

****

४
शिक्षायां मानववादम्

अष्टादशशताब्द्याम् एकोन वशतिशताब्द्यां च कृतवैज्ञानिकगवेषणस्य फलस्वरूपेण तात्त्विकचिन्तनक्षेत्रे अभिनवक्रान्तिः समागता सृष्टेः अन्तिमं तत्त्वं भौतिकद्रव्ये आहोस्वित् प्रकृतौ वा स हितमस्ति परमाणुभौतिकक्षेत्रे कृतान्वेषणेन प्रमाणितमिदं यत् प्रकृतिः, जीवः, भौतिकसृष्टिः इत्यादयः भौतिकपरमाणुभिरुत्प ाः सन्ति इत्थं तात्विकक्षेत्रे आदर्शवादस्य अध्यात्मवादस्य चोपरि एकः प्रहारः संजातः

इदानीन्तनकाले यूरोप् महादेशे औद्योगिकक्रान्तिरभूत् ,यत्र मनुष्यः औद्योगिकसमाजस्य लघु अंश मात्रो जातः मनुष्यस्य अस्तित्वं हि विपदि संपतितमस्ति उक्तपरिस्थितिषु मानववादः प्रतिक्रियारूपेण समुत्प : कश्चन विचारोऽस्ति एकत्र ईश्वरवादानुसारेण मनुष्यस्य भा यं कस्यचित् अज्ञातकाल्पनिकसृष्टिनिर्मातारम् आ त्य तिष्ठति अन्यत्र भौतिकवादः मनुष्यं जडपदाथः निर्मितपदार्थः अथवा अन्यप्राणिसमकक्ष इति व्याख्याति आदर्शवादोऽपि मनुष्यस्य उपेक्षा कृत्वा कश्चित् जन्मान्तरीय (A priori) अमूर्तविचारः सृष्टेरन्तिमं तत्त्वमिति आख्याति

मानववादः मनुष्यं तद्धितञ्च सर्वप्रधानमिति वर्णयति वादोऽयं न वा काल्पनिकेश्वरे न वा अमूर्तशाश्वतचिन्तने द्धां करोति, तस्य चिन्तनं मनुष्यस्य विषये मनुष्यभा यविषये च वर्तते मानववादः मानवस्य आशा-आका ्क्षा -आदर्श-भय उपलब्धि-दुर्बलतादीनां स्पष्टचिन्तनं करोति अर्थात् मानववादस्य ज्ञानक्षेत्रं तु रक्तमांसादिभिर्निर्मितस्य सांसारिकमनुष्यस्य चिन्तनमेवास्ति मानवतावादं नवमानतावादः, विकासात्मप्रकृतिवादः, इन्द्रियानुभववादः(एा ी ाा), वैज्ञानिकमानववादः इति नामभिः व्यवहरन्ति उपर्युक्तनामभिरेव मानववादस्य स्वरूपं लक्षणञ्च प्रकटीकृतं भवति तद्विवेचनमत्र क्रियते

मानववादस्य अर्थः –

वैज्ञानिक मानववादसिद्धान्तस्य अर्थस्तु मनुष्यः स्वबुद्ध्या जनतान्त्रिकशक्ति -साहा येन स्वयं स्वहितार्थम् एकां तर्कसङ्गतस यतां निर्मातुं श नोति इत्थं

मानवनिर्मितस यतायां सवऽपि मनुष्याः सुरक्षां प्रा नुवन्ति,सवऽपि जनाः स्वयो यतानुसारं स्वक्षमतानुसारं च सर्जनात्मकशक्तेः विकासं कर्तुमवसरं प्रा नुवन्ति मानववादः मानवतायाः सत्यान्वेषणस्य च साधनाथ विज्ञानं पूर्णतया अवलम्बते अयं वादः दर्शन- विज्ञान-कला-साहित्यानां माध्यमेन जीवनस्य नैतिक-आध्यात्मिकमूल्यानामन्वेषणं कतु प्रयतते

मानववादः मनुष्यवादस्य प्रबलम् आन्दोलनमस्ति एतस्य मुख्यः चिन्तनीयो विषयोऽस्ति मनुष्यः एव, मनुष्येतरप्रकृतिरपि नास्ति न वा पराप्राकृतिकशक्तिः (Super Natural)। लेमन् मतानुसारं- "समग्रमानवतायाः कल्याणाथ मानववादः आनन्ददायकसेवायाः दर्शनमस्ति अस्यायं विश्वासः यत् मनुष्यस्य कल्याणं तकण बुद्ध्या लोकतन्त्रेण च सम्भवति "

मानववादस्य वैशिष्ट्यम् -

यन्त्रवादिभौतिकवादः जडभा यवादे विश्वासं करोति , किन्तु मानववादः मानवभा यम् आंशिकरूपेण प्राकृतिकं विशेषरूपेण मानवप्रयासा तमिति व्याख्याति मानववादः विश्वस्य सर्वासां घटनानां भौतिकविज्ञाननियमा यणं नाङ्गीकरोति तस्य विश्वासोऽस्ति यत् वैज्ञानिकविधीनाम् उपयोगं कृत्वा सामाजिकसंस्थानां माध्यमेन मनुष्यः सामाजिकन्यायं स्थापयितुं श नोति, प्रकृतिप्रदत्तानां विषमतानां न्यूनीकरणञ्च करोति वादोऽयच मनुष्यसंकल्पम् अनुपमं मन्यते

मानववादस्य सङ्कल्पना -

विश्वस्य सम्प्रत्ययः :-मानववादिनां मते विश्वं केनाऽपि निर्मितं नास्ति विश्वं स्वयम्भूरिति निर्णयः भौतिक रासायनिक व्यवस्थान्वितस्य जगतः उपरि जीवनं निर्भरं वर्तते जीवनोत्पत्तिः, विश्वनिर्माणं, जग क्ष्यमित्यादिप्रश्नानाम् उत्तरान्वेषणप्रयासः निरर्थकः वस्तुतः इदं विश्वमस्ति, जीवनञ्च विश्वप्रपञ्चस्य (World Phenomemon) एकास्थानीय महत्त्वपूर्णघटना वर्तते विश्वं मानवीयाध्यवसायस्य विषये उदासीनं वर्तते प्रकृतिः मनुष्यस्य न मित्रं न वा शत्रुरस्ति

अमेरिकन् मेनिस्ट् एसोसिएशन् अनुसारं मानववादी जीवनस्य जैविकं(जीसरप) दृष्टिकोणं स्वीकरोति, तथा शरीरात्मनोः द्वैतपरम्परागतविचारं

परित्यजति मानववादः मनुष्यं सृष्टेरङ्गमिति सृष्टेर्विकासस्य सततविकासप्रक्रियायाः परिणामश्चेति अङ्गीकरोति विश्वस्य सर्जनात्मकशक्तेः उत्कृष्टं फलं मनुष्योऽस्ति, ततोधिकं किमपि नास्ति, केवलं मनुष्यस्य आका ्क्षा भवितुमर्हति

"मनुष्यः प्रकृतेरङ्गमस्ति " एतत्कथनस्य नायमभिप्रायः यत् तस्य काऽपि विशिष्टता नास्ति मानववादी मनुष्यमहत्त्वस्य आदरं करोति मानवीयमूल्यानां नव्यमथ कल्पितुं श यते जीवनमूल्यानां निर्माणं मानवीयसम्बन्धानां फलस्वरूपमस्ति तथ्यमिदं मनुष्यसमाजे नवीनमात्मविश्वासं जागरयति अद्यतनमनुष्यः उ तेः अभिनवाशां तथैव परुषाथः सह भविष्यस्य निर्माणञ्च कतु संल ो वर्तते विज्ञानेन अस्म यं कानिचन साधनोपकरणानि प्रदत्तानि, तदुपयु य पृथिव्यां सुखमयजीवनं कतु मानववादी अभिलषति सः "जीवनस्य आध्यात्मिकमूल्यानि प्रकृतिजगतोः यान्त्रिकमूल्यानि च मानवीयानि कतु प्रयतते " तस्य दृ विश्वासोऽस्ति मनुष्यजीवनं सुदृ ीकर्तुमनेके उपायाः वर्तन्ते, तथैव सम्पूर्णमनुष्यजातौ अन्तर्निहिता एकता विद्यमानास्ति

मानववादे वैज्ञानिकता -

मानववादः आधुनिकविज्ञानस्य सिद्धान्तान् वैज्ञानिकविधीन् च मानवहिताय उपयु ्क्ते मानववादः भौतिकविज्ञानापेक्षया जीवविज्ञान -मनोविज्ञान-औषधिविज्ञान समाजविज्ञानेषु द्धां करोति यतो हि अस्य प्रत्यक्षसम्बन्धः मानवीयहितेन संल ोऽस्ति अयं विज्ञानस्य अस्तित्वं प्रतिकृतिरूपेण नाङ्गीकरोति प्रत्युत सृ ष्ट नियन्त्रयितुं मानवीय निर्मितिरूपेण अङ्गीकरोति एतन्मतानुसारेण प्रकृतिनियमानां निर्माणं मानवबुद्ध्या कृतमस्ति, अतः प्राकृतिकनियमानां महत्त्वमपि मानवीयहितात् अधिकं न मन्यते

मानववादः इन्द्रियानुभूतवैज्ञानिकविधिमा(एगि ी र ड शप ष चश हेव) ि तोऽस्ति, तथा प्रकृ त नियन्त्रयितुं प्राक्कल्पना (Hypothesis) प्रयोगं (Experimentation) च प्रयोक्तुमि छति धार्मिकधर्मनिरपेक्षादिभेदानां स्वतः समा ि र्जायते वैज्ञानिकविधेः सार्वजनिकोपयोगकारणात् सर्वविधानाम् अध्यात्मवादिसंस्थानां यथार्थता स्वयमेव विनष्टा भवति वादेऽस्मिन् शरीरात्मनोः, प्रकृतिपुरुषयोः, सृष्टिपरमात्मनोः जडचेतनयोः इत्यादिप्रागनुभूतद्वैधानां

(A Prioribifuracation) किमपि स्थानं नास्ति मानववादः निरन्तरसिद्धान्ते (Principle of Continuity) विश्वासं करोति बौद्धिक- जैविक-भौतिक-प्रक्रियासु मूलतः अन्तरं नास्ति वस्तुतः सरलात् जटिलप्रक्रियायाः नैरन्तर्यम् एतेषामन्तरं स्पष्टयति यद्यपि भौतिक -जैविकचेतनप्रक्रियाः समरूपाः (Indentical) न वर्तन्ते, परन्तु भौतिकप्रक्रियया जैविकक्रियाः , जैविकप्रक्रिया बौद्धिकक्रियाश्च उत्सृष्टाः भवन्ति आधुनिकमानववादविकासप्रक्रिया सोपानत्रयेण द्रष्टुं श यते- (१) प्रथमसोपानम्- अजैविकात् जैविकं प्रति (२)द्वितीयसोपानं जैविकात् मनोवैज्ञानिकं प्रति (३)तृतीयसोपानम् अद्यतनविकासावस्थायां वर्तते यत्र मनोवैज्ञानिकात् प्रयोजनं (Purposive)प्रति सचेतन मानवीयविकासः अन्तर्निहितोऽस्ति

मानववादः मानवीयानुभवानां सम्प तां प्राकृतिकवातावरणस्य विविधताञ्च कस्यचित् सर्वग्राहितत्त्वस्य अन्तर्गतघटनात्वेन नाङ्गीकुर्वन्ति एषा सृष्टिः स्वपरिमाणात्मक गुणात्मकदृष्ट्या वैविध्येन सह विद्यमानेव दृश्यते तत्र कस्यचित् सर्वग्राहितत्त्वस्य अन्वेषणं व्यर्थप्रयासोऽस्ति

मानववादः धर्मश्च :-

केचन मानववादिनः धम यथापूर्वमङ्गीकुर्वन्ति अन्ये केचित् तु धर्मम् अन्धविश्वासः मानवीयशोषणश्चेति विचारयन्ति वस्तुतः मानववादस्य धर्मः मानवीयजीवनपद्धतिः (Humanist way of Life) अस्ति यस्य नैतिकमूल्यं मानवीयान्तःसम्बन्धाधारितमस्ति धर्मः मनुष्यात् पृथक् विद्यमानः बा परिकल्पितः विचारो नास्ति मनुष्यस्य आध्यात्मिकतत्त्वं मनुष्यस्य `ष्ठता वर्तते

मानववादस्य मौलिकतत्त्वानि -

ए. डब्ल्यू .कुम्ब्स् महोदयः मानवतावादिशिक्षामधिकृत्य लिखति- "मानववादि शिक्षा मानवीयस्य प्रकृति अधिगमप्रक्रिययोः एकं दृष्टिकोणमस्ति, यस्य शैक्षिकचिन्तनाथ व्यवहारार्थश्च अनेके विचाराः निर्ग छन्ति मानववादिविचारः शिक्षां व्यक्तिनिष्ठां प्रतिपादयति "

वस्तुतः मानववादिशिक्षा मानवकेन्द्रिता अस्ति त क्ष्यं मानवीयभा यस्य सवात्कृष्टत्वेन प्रतिपादनम्, समुचितजीवनं कतु मानवसमाजस्य यो यता सम्पादनं,तथा मानवीयसमस्याः विज्ञाय तासां निराकरणाथ मनुष्यस्य निर्माणमस्ति एतद् दृष्ट्या मानववादिशिक्षोद्देश्यं निम्नोक्तप्रकारेण निर्धारयितुं श यते -

१) मानवीयसमस्याभिः सह मानववादस्य महान् सम्बन्धोऽस्ति, अतःशिक्षायाः प्राथमिकमुद्देश्यं मानवीयसमस्यानां विषये संवेदनशीलव्यक्तीनां निमाणमस्ति, यः वैज्ञानिकचिन्तनेन मानवीयसमस्याः ज्ञातुमहत्, यश्च मानवीयकल्याणाथ विज्ञानमुपयोक्तुं श नुयात् , तथैव परम्परागतधार्मिकसामाजिकनिषेधान्मुक्तः स्यात् अस्माकं समक्षे अद्य महत्यः समस्याः इमाः वर्तन्ते- जीवनस्य मौलिकावश्यकतानां पूर्त्यभावः,जनसंख्यावृद्धिः, निर्धनता ,युद्धम् , आतङ्कः, मानवीयाधिकाराणां हननम्, अन्धविश्वासः वस्तुनः सेवायाश्च विषमवितरणम्, पर्यावरणप्रदूषणम्, जसंकटः अस्वास्थ्यं च एवं बहसमस्याग्रस्तस्य जन स्य कृते तदु यनाय एतादृशी शिक्षा अपेक्ष्यते यत् वैयक्तिकवृ द्ध (Personal Growth) मानवीयकल्याणचेतनां तथैव एतयोरन्तःसम्बन्धं विकासयेत्

२) १९७० ईसवीयवर्षपर्यन्तं मानववादिचिन्तनस्य मूल्यं स्वतन्त्रता आत्माभिव्यक्तिः, आत्मप्रकाशः अतिशयवैयक्तिकीकरणं सहिष्णुता भौतिकसुखोपभोगः इत्यासीत् परन्तु १९७० तः १९८० मध्ये अभावः, चिन्ता, स्पर्धा, उत्पादकता, आज्ञापालनं, संकीर्णराष्ट्रियता, परा यः अरक्षा इत्यादयः नवीनाः मानवीयसमस्याः समुदभवन् साम्प्रतिकशिक्षा मूल्यं व्यक्तिवादापेक्षया सामूहिकक्रियया स्वस्य विकासोऽस्ति भावियुववर्गाःपरस्परं सहयोगेन काय कतु , पारस्परिक सर्जनात्मकतां ज्ञातुं संघर्षराहित्येन जीवितुं राजनैतिकसंवेदनशीलतामवा ुं संघटनक्षमतायाः गुणान् विकसितुं क्षमतोत्पादनं मानववादि शिक्षायाः लक्ष्यं भवितुमर्हति

३) मानववादस्य केन्द्रबिन्दुः मनुष्योऽस्ति यः स्वकृत्यैः स्वीयादर्शान् प्रा नोति, अतः बा संसारेण सह अन्तर्जगतः अपि ज्ञानमावश्यकमस्ति एतन्मतानुसारं शिक्षोद्देश्यं व्यक्तेः व्यक्तित्वं स्वतन्त्रं, विवेकपूण, सन्तुलितञ्च भवेत् , येन लोकतान्त्रिकक्रियायां सम्यक् भागं ग्रहीतुं श नुयात् , येन च साहित्य ललितकलानाञ्च विकसने शक्तो भवेत्, तन्माध्यमेन सः अभिवृत्तीनाम् अभिव्य क्त कतु जानीयात् , सः स्वस्थशरीरी,

परि मी च भवेत् अर्थात् मानववादानुसारेण शिक्षया मनुष्यः पशु यः पृथग्भूय वास्तविकमनुष्यो भवेत्

हमायूकवीरस्य मते मानववादिशिक्षोद्देश्यं मनुष्यस्य पूर्णत्व ेष्ठत्वयोः विकासः पूर्णमनुष्यः समाजस्य प्रमुखसंस्थासु भागं ग्रहीतुं क्षमते तथैव अन्येषां विचाराणां सहिष्णुर्भवति

विद्यार्थिलक्षणम् –

मानववादिदर्शनानुसारं विद्यार्थिनः विलक्षणं व्यक्तित्वम् अस्ति तथा स्व भा यस्य निर्माणे सः स्वतन्त्रोऽस्ति विद्यार्थिनः व्यक्तित्वस्य सम्बन्धे त्रयः विशेषाः वर्तन्ते -

१) भौतिकशरीरधारी जीवः, तस्य संवेदनशीलानि इन्द्रियाणि विकसितमस्तिष्कश्च वर्तते

२) मानसिकसंरचना आंशिकरूपेण वंशानुगता विशेषरूपेण परिवेषप्रभाविता च वर्तते

३) सामाजिकपरिवेषः व्यक्तित्वस्य विकसनं करोति , विकासाथ च साधनसौविध्यानि कल्पयति, सामाजिकनियन्त्रणेन छात्रस्य सामाजिकीकरणे साहा यं करोति

यतः विद्याथ मनुष्योऽस्ति, ततः सवषां छात्राणां प्रजातिगत(ठर र) संस्कृतेः सम्पदं प्रा भर्वति, तदभिवर्धनेऽपि तस्य छात्रस्य महत्त्वपूण योगदानं ज्ञायते भूमिकामेनां निवा ्ं बहमुखिव्यक्तित्वस्य समन्वितविकासः काम्यते विद्यालयस्य दायित्वं प्रति बालकमन्तर्निहित वैलक्ष्यण्यस्य विकासोऽस्ति परिवेषगताः बाधाः तत् व्यक्तित्वस्य विकासं बाधेरन् ,तासां दूरीकरणम् आंशिकरूपेण विद्यालयस्य रा यस्य च कर्तव्यं भवति विद्यार्थिनां क्षमता यो यतानुसारं सर्वाधिकविकासार्थम् आवश्यकसाधनसौविध्यानां सम्पादनं,विकासस्य पूर्णावसरप्रकल्पनं, विकासमाग समागतानां बाधानां दूरीकरणञ्च विद्यालस्य कार्यमस्ति एतन्मतानुसारेण व्यक्तित्वनिर्माणस्य कल्पनम् अधोलिखितानुसारेण भवितुमर्हति -

१) शारीरिकदृष्ट्या स्वस्थः, सुन्दरः,परि मी च भवेत्

२) विवेकपूर्णव्यवहारेण सह उदात्तमानवीयभावनान्वितः भवेत्

३) उपलब्धविकल्पेषु यो यविकल्पस्य चयने समर्थः भवेत् तथा स्वतन्त्रनिर्णयेऽपि समर्थः भवेत्

४) अन्तर्मानवीयसम्बन्धानां निर्वहणे दक्षः, सामाजिकसंस्थानां कार्यप्रणाल्याञ्च कुशलो भवेत्

५) सवः सह मिलित्वा ससन्तोषं काय कतु जानीयात्

६) प्राचीनपारम्परिकनैतिकविचाराणां स्थाने सामाजिकनैतिकविचारान् उपस्थापयितुं परिनिष्ठितः स्यात् , स्वसामाजिककर्तव्यानां विषये जागरूकः स्यात्, स्वाधिकारं ज्ञानपूर्वकं निर्वहेत्

शिक्षकस्य कर्त्तव्यानि -

उपर्युक्त व्यक्तित्वस्य निर्माणे शिक्षकस्य निम्नोक्ताः गुणाः कार्याणि च भवन्ति -

१) अध्यापकः ऐतिहासिकप्रक्रियाणां ज्ञाता भवेत्, येन सह सांस्कृतिकतत्त्वानां हस्तान्तरणे विकसने च सफलो भवेत्

२) सः विद्यार्थिनामुपरि स्वमतं नारोपयेत्, अपि तु तेषां सम्मुखे विविधविकल्पान् उपस्थापयेत् तर्कपूर्णचिन्तनेन विकल्पचयने छात्रे यः स्वातन्‍यं दद्यात्

३) शिक्षकः वैज्ञानिकविधीनां सम्यग्ज्ञाता भवेत् ,तेषामुपयोगः न केवलमध्यापने अपि तु अन्तर्मानवीयसमस्यानां परिहारेऽपि प्रयोक्तुं श यते

४) शिक्षकः अध्ययनसम्बन्धे छात्रे यः एतादृशमवसरं प्रकल्पयेत् येन छात्राणां तर्कशक्तेः निर्णायकशक्तेः विकासः भवेत् तथैव छात्राणां बहमुखव्यक्तित्वस्य निर्माणे सहायकं भवेत्

पाठ्यक्रमः -

अर्थक्रियावादिनां यथार्थवादिनां च पाठ्यक्रमनिर्माणे प्रथमम् अपेक्षितव्यवहाराणां सूची निमया ततः तद्व्यवहाराणां छात्रव्यक्तित्वे योजयितुमध्ययनसामग्रीणाम् अध्ययनपरिस्थितीनाञ्च आयोजनं कर्तव्यमस्ति एतद्विपरीततया मानववादिविचारकाणां व्यापकं दृष्टिकोणमस्ति एतन्मतानुसारं विशिष्टव्यवहाराणां निर्माणापेक्षया पाठ्यक्रमः छात्राणामान्तरिकजीवनस्य तेषां वैयक्तिकविकासस्य च गुणोत्पादकः भवितुमर्हति (आन्तरिकजीवनान्तर्गताः, भावनाः, अभिवृत्तयः (Attitudes), प्रेमभये, इष्टानिष्टे, आशाः, मूल्यम्, अभिलाषाः(Aspirations) भवन्ति

परि मी च भवेत् अर्थात् मानववादानुसारेण शिक्षया मनुष्यः पशु यः पृथग्भूय वास्तविकमनुष्यो भवेत्

हमायूकवीरस्य मते मानववादिशिक्षोद्देश्यं मनुष्यस्य पूर्णत्व ेष्ठत्वयोः विकासः पूर्णमनुष्यः समाजस्य प्रमुखसंस्थासु भागं ग्रहीतुं क्षमते तथैव अन्येषां विचाराणां सहिष्णुर्भवति

विद्यार्थिलक्षणम् –

मानववादिदर्शनानुसारं विद्यार्थिनः विलक्षणं व्यक्तित्वम् अस्ति तथा स्व भा यस्य निर्माणे सः स्वतन्त्रोऽस्ति विद्यार्थिनः व्यक्तित्वस्य सम्बन्धे त्रयः विशेषाः वर्तन्ते -

१) भौतिकशरीरधारी जीवः, तस्य संवेदनशीलानि इन्द्रियाणि विकसितमस्तिष्कश्च वर्तते

२) मानसिकसंरचना आंशिकरूपेण वंशानुगता विशेषरूपेण परिवेषप्रभाविता च वर्तते

३) सामाजिकपरिवेषः व्यक्तित्वस्य विकसनं करोति , विकासाथ च साधनसौविध्यानि कल्पयति, सामाजिकनियन्त्रणेन छात्रस्य सामाजिकीकरणे साहा यं करोति

यतः विद्याथ मनुष्योऽस्ति, ततः सवषां छात्राणां प्रजातिगत(ठर र) संस्कृतेः सम्पदं प्रा भर्वति, तदभिवर्धनेऽपि तस्य छात्रस्य महत्त्वपूण योगदानं जायते भूमिकामेनां निवा ु बहमुखिव्यक्तित्वस्य समन्वितविकासः काम्यते विद्यालयस्य दायित्वं प्रति बालकमन्तर्निहित वैलक्ष्यण्यस्य विकासोऽस्ति परिवेषगताः बाधाः तत् व्यक्तित्वस्य विकासं बाधेरन् ,तासां दूरीकरणम् आंशिकरूपेण विद्यालयस्य रा यस्य च कर्तव्यं भवति विद्यार्थिनां क्षमता यो यतानुसारं सर्वाधिकविकासार्थम् आवश्यकसाधनसौविध्यानां सम्पादनं,विकासस्य पूर्णावसरप्रकल्पनं, विकासमाग समागतानां बाधानां दूरीकरणञ्च विद्यालस्य कार्यमस्ति एतन्मतानुसारेण व्यक्तित्वनिर्माणस्य कल्पनम् अधोलिखितानुसारेण भवितुमर्हति -

१) शारीरिकदृष्ट्या स्वस्थः, सुन्दरः,परि मी च भवेत्

२) विवेकपूर्णव्यवहारेण सह उदात्तमानवीयभावनान्वितः भवेत्

३) उपलब्धविकल्पेषु यो यविकल्पस्य चयने समर्थः भवेत् तथा स्वतन्त्रनिर्णयेऽपि समर्थः भवेत्

४) अन्तर्मानवीयसम्बन्धानां निर्वहणे दक्षः, सामाजिकसंस्थानां कार्यप्रणाल्याञ्च कुशलो भवेत्

५) सवः सह मिलित्वा ससन्तोषं काय कतु जानीयात्

६) प्राचीनपारम्परिकनैतिकविचाराणां स्थाने सामाजिकनैतिकविचारान् उपस्थापयितुं परिनिष्ठितः स्यात् , स्वसामाजिककर्तव्यानां विषये जागरूकः स्यात्, स्वाधिकारं ज्ञानपूर्वकं निर्वहेत्

शिक्षकस्य कर्त्तव्यानि -

उपर्युक्त व्यक्तित्वस्य निर्माणे शिक्षकस्य निम्नोक्ताः गुणाः कार्याणि च भवन्ति -

१) अध्यापकः ऐतिहासिकप्रक्रियाणां ज्ञाता भवेत्, येन सह सांस्कृतिकतत्त्वानां हस्तान्तरणे विकसने च सफलो भवेत्

२) सः विद्यार्थिनामुपरि स्वमतं नारोपयेत्, अपि तु तेषां सम्मुखे विविधविकल्पान् उपस्थापयेत् . तर्कपूर्णचिन्तनेन विकल्पचयने छात्रे यः स्वातन्‍ यं दद्यात्

३) शिक्षकः वैज्ञानिकविधीनां सम्यग्ज्ञाता भवेत् ,तेषामुपयोगः न केवलमध्यापने अपि तु अन्तर्मानवीयसमस्यानां परिहारेऽपि प्रयोक्तुं श यते

४) शिक्षकः अध्ययनसम्बन्धे छात्रे यः एतादृशमवसरं प्रकल्पयेत् येन छात्राणां तर्कशक्तेः निर्णायकशक्तेः विकासः भवेत् तथैव छात्राणां बहमुखव्यक्तित्वस्य निर्माणे सहायकं भवेत्

पाठ्यक्रमः -

अर्थक्रियावादिनां यथार्थवादिनां च पाठ्यक्रमनिर्माणे प्रथमम् अपेक्षितव्यवहाराणां सूची निमया ततः तद्व्यवहाराणां छात्रव्यक्तित्वे योजयितुमध्ययनसामग्रीणाम् अध्ययनपरिस्थितीनाञ्च आयोजनं कर्तव्यमस्ति एतद्विपरीततया मानववादिविचारकाणां व्यापकं दृष्टिकोणमस्ति एतन्मतानुसारं विशिष्टव्यवहाराणां निर्माणापेक्षया पाठ्यक्रमः छात्राणामान्तरिकजीवनस्य तेषां वैयक्तिकविकासस्य च गुणोत्पादकः भवितुमर्हति (आन्तरिकजीवनान्तर्गताः, भावनाः, अभिवृत्तयः (Attitudes), प्रेमभये, इष्टानिष्टे, आशाः, मूल्यम्, अभिलाषाः(Aspirations) भवन्ति

मानववादिदर्शनानुसारं पाठ्यक्रमनिर्माणसिद्धान्ताः -

१) पाठ्यक्रमेण मानवीय-आका ्क्षाणां लक्ष्याणाञ्च पूर्तिर्भवेत्, न तु पाठ्यक्रमाधारा कश्चित् प्रागनुभूतधारणा स्यात्

२) पाठ्यक्रमनिर्माणसमये मानवीयविकासस्य अवस्थानां दृष्टिरपेक्ष्यते, तथैव विभि ावस्थानां पाठ्यक्रमः विकासस्य अवस्थानां सोपानानुरूपः भवेत्

३) प्रचलितपाठ्यक्रमस्य महानयं दोषोऽस्ति यत् बाल्यकाले सर्जनात्मकशक्तेर्दमनं क्रियते मानववादिपाठ्यक्रमस्तु छात्रेषु सर्जनात्मकानन्त सम्भावनानामवसरं परिकल् य पूर्णबाल्यकालस्य रूपान्तरणं (Modification) सर्जनशीलमनुष्यत्वेन निर्माति

४) पाठ्यक्रमः विद्यार्थिनामवस्थां, यो यतां, अभिरुचिम्, अधिगमसामर्थ्यञ्च अनुसृत्य भवेत् विद्यार्थिनः पाठ्यक्रमः प्रकोष्ठान्तर्गतः न भवेत्, अपि तु शिक्षार्थिनामनुरूपः स्यात्

५) पाठ्यक्रमस्य विविधता(Flexibility) भवेत्, येन छात्राः अनुपमसर्जनशीलव्यक्तित्वस्य अनुसारं तत् पाठ्यक्रमं प्रयोक्तुं श नुयुः

६) पाठ्यक्रमस्याधारः मानवीयादर्शः, मनुष्यस्य संसिद्धयः, सांस्कृतिकसम्पदः भवेयुः, तथैव उदात्तमानवकल्पनापि भवेत्

मानववादिपाठ्यक्रमे छात्रेषु मानवीयमूल्यानां समारोपणाय निम्नोक्ताः विषयाः निर्धार्यन्ते -

१) मानवत्वविषयः :-

पाठ्यक्रमे मानवत्वविषयस्य सर्वप्राधान्यमस्ति, तदन्तर्गताः शास्त्रीयसाहित्यम्, आधुनिकभाषाः, संगीतं, नाटकं, ललितकलाश्च भवन्ति शास्त्रीयसाहित्यम् आदर्शजीवनस्य प्रारूपं प्रदर्शयति शास्त्रीयसाहित्याध्ययनेन सौन्दर्यानुभूतिः नैतिकगुणानां विकासश्च जायते आधुनिकभाषाणामध्ययनेन मानवीयसंस्कृतिस यतयोः अर्हतां प्रा नोति भाषाणां माध्यमेनैव अन्तत्सव तत्त्वम् अध्येतुं श नोति तथैव मानवीयसंस्कृतेः संरक्षणे सम्प्रेषणे च भाषा बहपकरोति संगीत-नाटक- ललितकलाभिः भावनानां पोषणं जायते, मानवीयसंवेदनाः जाग्रति

अष्टादशशताब्द्यां रूमानी मानवतावादे आरब्धे सति पाठ्यक्रमे व्याकरणस्य तर्कशास्त्रस्य काव्यशास्त्रस्य च शिक्षणाय आग्रहः आसीत् परन्तु नवमानवतावादे तादृशः आग्रहो न दृश्यते

२) प्राकृतिकविज्ञानम् :-

पाठ्यक्रमे प्राकृतिक विज्ञानस्य द्वितीयं स्थानमस्ति विज्ञानस्य अ ययनेन मस्तिष्कं विकासितं जायते, मनः अनुशासितं भवति तथा सत्यस्य अवलोकनं जायते प्रकृतेः विषये मनुष्यस्य सहजजिज्ञासां विज्ञानाध्ययनं शमयति विज्ञानस्याध्ययनेन वैज्ञानिकचिन्तनस्य विकासो जायते , पराभौतिक-पराप्राकृतिकादि-अन्धविश्वासे यः मुक्तो भवति

३) सामाजिक विज्ञानम् :-

विश्वस्य प्राकृतिकरङ्गमञ्चे मनुष्यः नटो वर्तते सृष्टेर्विकासे मनुष्यस्यापि महत्त्वपूर्णयोगदानमस्ति इतिहास-भूगोल -समाजविज्ञानानि मनुष्यस्य इमां भूमिकां विवेचयन्ति

४) शारीरिकविकासः स्वास्थ्यविकासश्च :-

व्यक्तित्वस्य समग्रविकासाथ शरीरविज्ञानं,स्वास्थ्यविज्ञानं, क्रीडा, व्यायमादयः पाठ्यक्रमस्य आवश्यकाङ्गानि भवन्ति जीवनप्रजननसम्बन्धिरहस्यानां निवारणाथ किशोराणां पाठ्यक्रमे यौवनशिक्षायाः समायोजनमपेक्षितम् अद्यत्वे जनसंख्यायाः विस्फोटः महती समस्या वर्तते तां समस्यां परिहतु पाठ्यक्रमे यौवनशिक्षाजनशिक्षयोः स्थानं भवेत्

५) व्यावहारिक विषयः -

समग्रमनुष्यस्य विकासाथ व्यावहारिककार्याणां शिक्षापि आवश्यकी मानवतावादी धर्मनिरपेक्ष(डश री) पाठ्यक्रमस्य समर्थकोऽस्ति , तस्मात् पाठ्यक्रमे धार्मिकशिक्षायाः कृते स्थानं नास्ति, यतो हि धार्मिकशिक्षा तर्करहित-अन्धविश्वासान् जनयति मनुष्यस्य भा यं पराभौतिकशक्तेः अधीनं मत्वा निरुपायो जायते, तथा मानवसमाजः विभि सम्प्रदायेषु विभक्तो भवति मानववादः सामाजिकनैतिकतायाः आग्रहं करोति सा च नैतिकता देशकालसापेक्षा वर्तते धार्मिकविषयान्तर्गतान् शुद्धतार्किकविचारान् पाठ्यक्रमे स्थापयितुं श यते

शिक्षणविधिः –

मानवतावादीशिक्षणविधेः त्रयः आधाराः -

१) बालकस्य मानसिक आवश्यकता

२) वैज्ञानिकप्रक्रिया

३) मानववादी उपागमः

१) शिक्षणविधेः प्रमुखाधारस्तु शिक्षार्थिनामावाश्यकता, तेषां विकासस्य अवस्थाः, तेषु अन्तर्निर्हितक्षमताः, रुचयः, अभिरुचयश्च कुम्ब्स् मतानुसारम् ङ्गअधिगमः केवलम् उद्दीपनानुक्रिययोः(ड-ठ) व्यवहारः तत्परिणामश्च नास्ति अधिगमः काचित् प्रायोगिकी प्रक्रिया अस्ति, यस्याः अवगमार्थमन्वेषणार्थश्च शिक्षार्थिनः सक्रियान् कुर्यात् इयं प्रक्रिया ज्ञानात्मकभावनात्मकरूपेण भवति निश्चितरूपेण ज्ञानत्मरूपेन ज्ञाननूतनानुभवयोः आवश्यकता अस्ति, परन्तु सम्पूर्णप्रक्रिया मानवीयकारकैः प्रभाविता भवति , अर्थात् छात्राणां सम्प्रत्ययः, ज्ञानाभिलाषः, भयानुभूतिः, जीवनस्य निर्णयः , सार्थकता इत्यादिभिः प्रभाविता भवति अधिगमस्य व्यापकसम्प्रत्ययस्तु अध्यापनं नाम मानवीयायोजनं स्यात्, एतद्धि अध्यापनविधेः `ष्टकुञ्चिका वर्तते [२]

२) शिक्षणविधेर्द्वितीयाधारः वैज्ञानिकविधेरनुसरणमस्ति यद्यपि मानवतावादः विज्ञानस्य अमानवीयतायाःविरोधं करोति, तथापि मानवीयविकासाथ वैज्ञानिकवि ध महत्त्वपूण मनुते वैज्ञानिकविधेःप्रयोगेण तर्कशक्तेः वैज्ञानिक अभिवृत्तेः(ड शप ष अ वशी) विकासो जायते वैज्ञानिकविधेः सविस्तरं विवेचनम् ङ्गअर्थक्रियावादः शिक्षा च प्रकरणे क्रियते

३) कोऽपि वा शिक्षणविधिः प्रयु यते चेत् तत्र मानवीयः संस्पर्शः आवश्यकः मानवीयानुभवैः विषयाणां समन्वयं कृत्वा अध्यापनं कर्तव्यम् प्रत्येकविषयाध्यापनेऽपि अध्यापितविषयाणां समन्वयं कृत्वा अध्यापनम् कर्तव्यम् प्रत्येकविषयाध्यापनेऽपि अध्यापितविषयेण सह मानवभा यस्य सम्बन्धज्ञानं स्पष्टीकृतं भवेत्

****

शिक्षायाम् आदर्शवादः

भौतिकवादप्रकृतिवादयोः अन्तिमम् अस्तित्वं (Ultimate reality) जडप्रकृतिश्चेत् तद् विपरीततया आदर्शवादे मनसः अथवा आत्मनः अस्तित्वम् अङ्गीक्रियते पाश्चात्त्यदर्शने मनः अथवा माइण्ड् इति पदं मस्तिष्कस्य पर्यायत्वेन न प्रयु यते, अपि तु आत्मपर्यायवाचित्वेन व्यव यते प्रकृतिवादानुसारं मानवस्य मनः जडद्रव्यरूपेण चिन्त्यते, एतद् विपरीतरूपेण आदर्शवादिनः जडप्रकृतिमपि अवास्तविकी मन्यन्ते, अपि तु तदपि मनसः अभिव्यक्तिमात्रमिति मनुते

आदर्शवादशब्दस्य निष्पत्तिः –

आदर्शवादशब्दः आ लभाषायाः "आइडियलि म् " इत्यस्य शब्दस्याथाऽस्ति शब्दोऽयम् अद्य रू ो जातः, तथा दर्शनस्य एकस्याः शाखायाः कृते शब्दोऽसौ प्रयु यते, परन्तु आदर्शवादे उच्चादर्शानां व्याख्या क्रियते इति भ्रान्तिर्न कार्या, अथवा अन्यदार्शनिकसम्प्रदायः आदर्शस्य चचा न कु र्वते इत्यपि भ्रमो न कार्यः, लेटो प्रभतयः बहनः आदर्शवादिस्व विचारेण चिरन्तनस्य अस्तित्वे विश्वासं कुर्वते, अतः एतद्दर्शनं

" विचारवादिदर्शनम् अथवा "आइडियाइ म्" इति जायते उच्चारणसौविध्यदृष्ट्या लध्वनिः शब्दे समाविष्टोऽस्ति, इत्थं शब्दोऽसौ " आइडियालि म् " इति संजातः भारतीयभाषासु शब्दशः अनुवादेन आदर्शवादः इत्यभिधानं जातम् यद्यपि तस्य " विचारवादः" इति प्रयोगो यु यते परन्तु रू च्या आदर्शवाद इत्येव प्रथितोऽस्ति

आदर्शवादिदर्शनस्य प्रमुखतत्त्वानि

तत्त्वमीमांसा-

आदर्शवादिनः जगतः भौतिकत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति, तच्च आध्यात्मिकं मानसिकं वा अस्ति "जगद्विचारस्य एका व्यवस्था तर्कस्य अन्तिमो भागः अथवा अन्धसंकल्पशक्तिः(Willpower) अस्ति १" भौतिकजगदपेक्षया आत्मिकजगत् यथार्थमस्ति स्वयमस्तित्वं भौतिकं नास्ति, आत्मिकमस्ति प्रकृतिः मनसः क्रियायाः प्रतीतिरस्ति भौतिकसृष्टेराधारः मानसिकं जगदस्ति, मानसिकजगदभावे भौतिकजगत् अर्थहीनं जायते आदर्शवादानुसारेण जगदिदं सोद्देश्यमस्ति

आदर्शवादे आत्मतत्त्वम् –

आदर्शवादी स्वस्य प्रकृतिम् आध्यात्मिकी मनुते, तथा तत्त्वमीमांसायाम् आत्मा(खं) सवापरि भवति यदि अनुभवात्मकं जगत् बा सृष्टेः अपेक्षया अधिकं महत्त्वपूर्णम् अनुभवकर्ता मनुष्यस्तु ततोऽधिकं महत्त्वपूणा जायेत आदर्शवादानुसारं स्वमित्यस्य प्रकृतिः स्वतन्त्रास्ति, तस्य संकल्पशक्तिरस्ति अतः भौतिकसृ ष्ट परिवर्तयितुं श नोति सः भौतिकसृष्टेः उपादान कारणं नास्ति, अपि तु ष्टा वर्तते क्रमविकासस्य प्रक्रियायां मनुष्यः सर्व ेष्ठः अंशः वर्तते सः प्राणिजीवनस्य विकासरूपो नास्ति तस्य आध्यात्मिकप्रकृतेरुपरि सम्बन्धो नास्ति, अपि तु सः मनुष्यप्रकृतेः अभि मङ्गमस्ति

ज्ञानसिद्धान्तः –

आदर्शवादानुसारं ज्ञानस्य ेतः केवलं बा जगत् नास्ति ज्ञानप्रा ः केवलम् इन्द्रियाणां माध्यमेन न भवति ये च इन्द्रियमाध्यमेनैव ज्ञानं प्रा यते इति प्रतिपादयन्ति ते इन्द्रियानुभववादिनः(Empiricist) कथ्यन्ते आदर्शवादी इन्द्रियानुभववादिनां मतं खण्डयति, तथा आत्मानं तार्किकं (Rationalist) मनुते आदर्शवादानुसारम् इन्द्रियजन्यं ज्ञानम् अस्थायि, अपूण , भ्रमात्मकञ्च भवति किञ्च तकण ज्ञातं सत्यं चिरस्थायि (Permanent) भवति अस्य मतानुसारं तदेव ज्ञानं ज्ञातव्यमस्ति, यत् तकण अर्जयितुं श यते , इत्थम् आदर्शवादी आगमप्रणाल्यपेक्षया निगमनप्रणाल्या ज्ञानं प्रदातुमि छति

मूल्यशास्त्रम् –

आंदर्शवादः कानिचन मूल्यानि सार्वकालिकानि सार्वभौमिकानि च इति प्रतिपादयति असौ उपकरणात्मकमूल्यानि (Instrumental) अपि स्वीकरोति , परन्तु सनातन (Ultimate) मूल्यसन्दभ एव स्वीकरोति एतन्मतानुसारं सनातनमूल्यं नाम सत्यं, शिवं, सुन्दरम्

आदर्शवादस्य विविधशाखाः

आदर्शवादिदर्शनस्य अनेक शाखोपशाखाः वर्तन्ते, परन्तु पञ्चधा वग करणं क्रियते ।

वस्तुनिष्ठ– आदर्शवादः –

शाखामेनां यथार्थवादि-आदर्शवादः इत्यपि कथयन्ति लेटो-अनुसारं विचाराः शाश्वताः, सर्वव्यापिनः(All pervading) सार्वकालिकाः (Everlasting) च भवन्ति स्वत एव तस्यास्तित्वमस्ति ते न व ईश्वरा ताः, न वा जगदा ताः भवन्तिः अस्माकं ज्ञानात् पूर्वमपि तेषाम् अस्तित्वमासीत्, अस्मदनन्तरमपि ते तथैव तिष्ठन्ति विचाराः एतद् जगद्वस्तूनां "सारो"ऽस्ति एतेषां सनातनविचाराणाम् अपूर्णप्रतिकृतिः(Replica) अस्मदनुभवेन ज्ञायन्ते उदाहरणाथ चतुर रहिता केवलं दै यण प्रकल्पिता रेखा केवलं विचारोऽस्ति, परन्तु याः रेखाः वयं पश्यामः ताः प्रतिकृतिमात्राः वर्तन्ते

अत्र प्रश्नोऽयमुदेति यत् अस्मिन् प्रापञ्चिके अनुभवे एतैः समानताविचारैः अस्माकं प्रत्यक्षसम्पका नजायते चेत् वयं कथमेतेषां परिचयं प्रा नुमः लेटो-अनुसारं जन्मनः पूर्वम् अस्माकम् आत्मानः एतत्पूर्णविचारात्मके जगति तिष्ठन्ति जन्मनः पश्चात् तद्विचारगतया अस्मत्सहजश त्या ते च विचाराः आकर्ष्यन्ते, अनेन प्रकारेण वयं तेषां विचाराणाम् अनुभू त कतु समर्थाः भवेम

अध्यापकः तथ्यमिदं विज्ञाय काय कुरुते यत् मानव दये एतदादर्शपूर्णतायै अनन्तप्रेम अस्ति, अतः सः स्व छात्रान् एतत्पूर्णतायै निरन्तरम् प्रेरयति सः छात्रोपरि तथ्यभारारोपणापेक्षया तेषु आन्तरिकरुचिम् उ ाव्य एतत्पूर्णविचाराभिमुखान् करोति लेटो अनुसारम् एतेषां पूर्णविचाराणां प्रतीतिः इन्द्रियजन्यज्ञानापेक्षया विवेकजन्यज्ञानेन भवति इन्द्रियैः प्रा ज्ञानम् अपूर्णम् असङ्गतञ्च भवति, किन्तु विवेकजन्यज्ञानं सिद्धान्तान् उ ावयति यत् च सर्वदा सत्यात्मकं भवन्ति

व्यक्तिवादिआदर्शवादः –

न्यूटन् महोदयस्य गवेषणस्य फलस्वरूपं भौतिकवादः अभिनवं रूपं प्रा नोत् जान् लाक् महोदयः द्रव्यस्य प्रधानगौणगुणयोः उ ेखं कृत्वा तौ जगदाधारौ इति प्रत्यपादयत् जान् लाक्-अभिप्रायानुसारं गौणगुणस्तु मानसिकः, प्रधानगुणस्तु द्रव्या तः वर्तते अत्रायं प्रश्नः उदेति यत् यावत् ज्ञाता मनसः उपरि प्रतिविम्बतो भवति तावत् जगतः आधारतत्त्वं किम् तत्र सः न्यूटन् सिद्धान्त मुररीकृत्य जगदाधारं पुद्गलं मनुते, यस्मिन् संवेदनीयः दीर्घाकारः, चतुर ाकारः, स्थूलाकारः, वर्णः ,ध्वनिः,

दूरं, घर्षणमित्यादिसंवेदनानि अन्तर्भूतानि भवन्ति बर्कलेमहोदयस्य पुद्गलस्य अस्तित्वं गुणस्य द्वैतत्वञ्च निराकृतवान् तदनुसारं वयं गुणान् एव पश्यामः गुणिनं द्रष्टुं न श नुमः वस्तु गुणानां समूहमात्रं वर्तते गुणाः मनोगताः (आत्मगताः) भवन्ति , अतः केवल मनसः अथवा आत्मनः अस्तित्वमस्ति न तु वस्तूनाम् एतदाधारेण सः निष्कर्षमेनं निष्पादयति यत् मानसिकः प्रधानगुणः न तु गौणगुणः, न वा भौतिकः एतत् तत्त्वं ज्ञातुं सः प्रश्नमेकं पृ छति -"यदि निरवे वने शब्दस्य ोता कोऽपि नास्ति चेत्, तत्र पततो वृक्षस्य कः शब्दः(ध्वनिः) भवेत् बर्कले अनुसारं त छब्दं ोतुमवगन्तुं वा कोऽपि शक्तः नास्ति चेत् तावत् तद् घटनायाः किमपि अस्तित्वं नास्ति वस्तुनः अस्तित्वं ज्ञातुः उपरि निर्भरमस्ति यद्वस्तु भौतिकमस्ति तद् "मानसिकं वस्तु प्रभावयितुं कथं श नुयात् विचारसदृशः विचारं विना किमन्यद् भवितुर्महति यदि मम मनः मम परिवेषस्य जगद्विचारग्रहणं करोति चेत् तत् जगद्विचारस्य जगत् भवितुमर्हति तत् भौतिकजगत् न भवेत् "

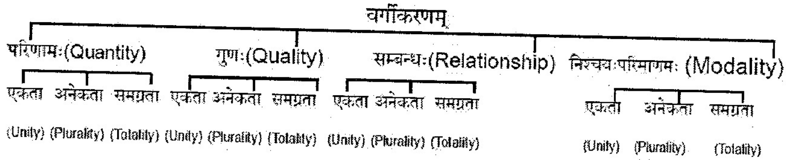
बर्कलेअनुसारं "स्व" इत्यस्य सम्बन्धस्य अस्माकं ज्ञानं परोक्षम् अनुमानितश्चास्ति अस्माकं तेषामेव वस्तूनां प्रत्यक्षज्ञानं भवति, यद् इन्द्रियैः अनुभूयते

प्रपञ्चात्मक आदर्शवादः –

लेटोबर्कलेवत् "इम्येन्युअल् काण्ड" महोदयोऽपि पदार्थम् असत्यमिति मनुते सः तर्कबुद्धिम् अस्माकं सर्वानुभवानां समन्वयकारिकेन्द्रमङ्गीकरोति, तदनुसारं सांसारिकपदार्थानां ज्ञानं प्रत्यक्षरूपेण न भवति, परोक्षेण भवति बा जगति यः पदार्थः वर्तते, तस्य संज्ञानं तद्रपेणैव अस्माभिः न प्रा यते, अपि तु , तत् प्रतिकृतेः ज्ञानं प्रा यते ज्ञानं प्रा प्रक्रियायां केवलं संवेदनस्य स्थितौ बा संसारेण मनसः प्रवाहो न जायते, परन्तु तत् पश्चात् प्रत्यक्षज्ञानं , प्रत्ययः (Concept) ज्ञानावधारणे (Understanding) इत्यादिषु सर्वासु स्थितिषु ज्ञानप्रक्रिया मनसा पदाथ प्रति प्रवहति

प्रत्यक्षज्ञानाथम् असौ दिक्कालयोः तत्त्वयोः प्रामुख्यं स्वीकरोति एतयोः गुणयोः फलस्वरूपेण वयं बा जगतः ज्ञानं प्रा नुमः प्रत्यक्षज्ञानमपि विशृ लितं भवति तस्य समन्वयाथ तर्कशक्तिः परमावश्यकी इति प्रतिपादयति आत्मीकरणस्य

प्रक्रियामेनाम् असौ अवधारणनाम्ना निर्दिशति अवधारणप्रक्रियायां प्रत्ययानां वग करणं समाहितमस्ति ज्ञेयप्रत्ययान् निम्नोक्तद्वादशभागेषु काण्ट्-महोदयः विभाजयति -

काण्ट्-महोदयस्य विशिष्टं योगदानं तु तत्त्वचिन्तने ज्ञानशास्त्रे चास्ति , परन्तु चित् नीतिशास्त्रे मूल्यशास्त्रे चास्ति शिक्षादृष्ट्या तद् बहपयोगि भवति तद्विवेचनमत्रं क्रियते

"इम्येन्युअल काण्ट् " महोदयः मानवात्मानं अथवा "स्वम्" सर्व ेष्ठं मनुते अन्यादर्शवादिवत् एषोऽपि "स्वं " मनोयुक्तमङ्गीकरोति, न तु भौतिकम् एतन्मतेन मनः दिक्कालयोः ष्टा अस्ति , एतेन उपर्युक्तवग करणस्य धारकमस्ति , अतः मनुष्यस्य आत्मा सर्व ेष्ठोऽस्ति सः कथयति - "व्य क्त परिणतिरिति अवग छेत् न तु कस्यचि क्ष्यस्य साधनमात्रम् परन्तु अस्य नायमाशयः यत् व्यक्तेः महत्त्वमङ्गीकृत्य समाजस्य अवहेलनं करोति अन्यच्च सः व्यक्तेः कर्तव्यस्य विशिष्टं महत्त्वमङ्गीकरोति, यतो हि कर्तव्यं विवेकाधारितं वर्तते सः कथयति-(The Laws of conduct prescribed by reason are moral imperatives. They are unqualified demand and which are good in themselves.)

काण्ट्-सनातननैतिकनियमानां सिद्धान्ताः-

१) मनुष्यः तत्सूत्रानुरूपकार्यचरणं कुर्यात् येन सः सर्वव्यापिनियामान् कर्तुमि छेत्

२) व्यक्तिः केवलम् आत्मानमेव लक्ष्यी -कुर्यात् न तु किमपि परिणतिसाधनम्

३) व्यक्तेः व्यवहारः तत् समूहसदस्यानुरूपः भवेत् यस्मिन् शासकशास्यगुणद्वयं व्यक्तौ तिष्ठति

स्वतन्त्रतायाः विषये काण्टसिद्धान्ताः -

(१) स्वतन्त्रताप्रा त्यै आत्मसंयमः आवश्यकः

(२) अन्येषां सहयोगेन सोद्देश्यानां पूर्त्यै इदमावश्यकं यत् स्वयमन्येषाम् उचितोद्देश्यानां मान्यतां दद्यात्

(३) केचन शाश्वतनियमाः वर्तन्ते कोऽपि नैतिकदृष्ट्या तादृशं कर्मकतु न श नोति, यत् सार्वत्रिकमान्यता प्रा कर्म नास्ति उदाहरणार्थम् - हततम्
४) स्वतन्त्रतायाः आधारः तर्कबुद्धिः अनुभवनैर्भर्य विनापि तर्कबुद्ध्या नैतिकनियमान् परिपालयितुं श नोति

हेगल् द्वन्द्वसिद्धान्तः-

हेगल् मतेन अस्माकं ज्ञानं अस्तित्वस्य तत्सम्बन्धस्य च समरूपं (Identical) अस्ति अस्माकमज्ञानम् अस्तित्वस्य तर्कबुद्धिपरकमस्ति, स्वयमस्तित्वञ्च तर्कबुद्धिपूर्णा व्यवस्था वर्तते अस्तित्वस्य एतत् र्कबुद्धिपरकव्यवस्थायाः कारणं मनुष्यस्य ज्ञानसत्ता तावत्पर्यन्ता वर्तते यावत् पर्यन्तमस्माकं ज्ञानास्ति त्वयोः तादात्म्यं भवेत् हेगल् महोदयः व्याख्याति यत् विश्वं निरन्तरं विकासमेति, तस्मात् तस्य मानवज्ञानस्य च तादात्म्यं सम्पादयितुं मनुष्यः द्रतगत्या ज्ञानं वर्धयेत अस्माकं ज्ञानं विखण्डितम् अपूर्णञ्चास्ति परन्तु यथा यथा अस्माकं ज्ञानं वर्धते तथा तथा ज्ञानस्य अपूर्णत्वं विरोधाभासश्च क्षीयते सर्वान्ते अस्तित्वज्ञानयोः तादात्म्यं वर्धते

हेगल्-महोदयः विश्वं निर्बाधगत्या सक्रियविकासाभिमुखं प्रवर्तत इति अभिप्रैति एतत् क्रमविकासस्य प्रक्रियया विश्वं स्वतः स्वान्तर्निहित-उद्देश्याभिमुखं वर्धते एतत् क्रमविकासस्य प्रयोजनन्तु स्वतः स्वान्तर्निहितलक्ष्यस्य भा यस्य च विषये जागरूकता सम्पादनम् प्रकृतेः नियमाः अपि विचारास्सन्ति, परन्तु ते अचेतनस्तरे उत्पद्यन्ते परमतत्त्वम् आत्मचेतनत्वात् त क्ष्यं मनुष्यस्य मनसि उत्प ाः भवितुनर्हन्ति

हेगल्-महोदयः क्रमविकासस्य विचारम् एवं विश्लेषयति यत् अस्तित्वं परमतत्वस्य मनसि विचारं विकासयति सर्वविधक्रमविकासस्य सारः पूर्णज्ञानाभिमुखं गमनमस्ति सवषु कथनेषु वैरुद्धयं दृश्यते, तद्वैरूद्ध्यस्य सिद्धान्तः विकासस्य मूलमस्ति प्रत्येकमपि विषयः विपरीतत्वे पर्यवसति अयं विकासः निरन्तरं तावत्पर्यन्तं प्रचलति यावत् सर्वेषां विरोधात्मकानां समाहारः कस्मिंश्चित् बृहत्तरसत्ये न जायेत ब्र ाण्ड-चेतना (परमेश्वरः) श्वाश्वतसत्यरूपेण तिसृषु स्थितिषु विकसिता भवति यथा स्थापना, (Thesis)प्रतिष्ठापना, (Anti thesis) संस्थापना (Synthesis) चेति हेगल् एनां प्रक्रियां पूर्णताभिमुख प्रक्रियेति व्याख्याति

नैतिकता सिद्धान्तः –

उपर्युक्तद्वन्द्वात्मकचिन्तनशैल नैतिकताक्षेत्रेऽपि हेगल्-महोदयः प्रयु क्ते असौ रा यवैयक्तिक-सनातन-अधिकारयोः साम जस्यं प्रस्तौति एकत्र पूर्णाधिकारः विधि(LAW)रूपेण अभिव्यक्तो भवति, यं वयं स्थापना इति कथयितुं श नुमः व्यक्तेः अन्तरात्मा एतस्य विरोधं करोति, तं विरोधं प्रतिष्ठापनं वक्तुं प्रभवामः सामाजिकनैतिकता एतयोर्द्वयोर्मध्ये साम जस्यं स्थापयति, अतः सामूहिक नैतिकता या सामाजिकसंस्थासु परिलक्षिता भवति वैयक्तिकनैतिकतायाः उचितमार्गदर्शनं करोति हेगल् शिक्षाक्षेत्रेऽपि सिद्धान्तस्यास्य प्रयोगं करोति

स्थापनाः– बालकः प्राकृतिकबन्धनम् आि त्य शिक्षामारभते स च स्व सहजप्रवृत्तीनाम् इन्द्रियाणाञ्च वशीभूतोऽस्ति

प्रतिष्ठापना :–आत्मा स्वातन्यमि छति, स च आत्मा केवलम् आत्मनः पूर्णत्वं जानाति स्वीकरोति च

संस्थापना :–आत्मसंयमेन बालकः प्राकृतिकबन्धनस्वतन्त्रतयोर्मध्ये साम जस्यं स्थापयति क्रमशः वैयक्तिकानुभवः अपूर्णः असंतोषदः चेति अनुभू त प्रा नोति परन्तु समाजः रा यश्च व्यापकपूर्णत्वं प्रस्तौति क्रमेण सः स्वहितस्य सामाजिकहितेन सह तादात्म्यं द्रष्टुमारभते, तदा व्यक्तेः पूर्णतत्वस्य साक्षात्कारो जायते शिक्षायाः एषैव स्थितिः, या संस्थापनेति कथ्यते

आधुनिक –आदर्शवादः

यूरोपमहादेशे जर्मनीदेशे यः आदर्शवादः आरब्धोऽभवत् हेगल्-महोदयेन सह तस्य समाि ः अभवत् मा र्स-महोदयः हेगल् द्वन्द्वसिद्धान्तम् आत्मसात् कृतवान्, परन्तु तत्त्वमीमांसायां भौतिकवादं स्वीकृतवान् अनेन प्रकारेण आदर्शवादधारा अवरूद्धाऽभवत् इंगलैण्ड् ,स्काटलड्, इटली तथा संयुक्तरा य आमेरीकादेशेषु आदर्शवादि विचारधारा नव्यं रूपमगृ णा ब्रिटेन् देशे सेम्युअल टायलर कालरिज, जेम्स हचिसन स्टलिग, जान के अर्ड ,बर्नार्ड बोसांके, ब्रेडले, नन् प्रभृतयः प्रसिद्ध-आदर्शवादिनः अभवन् इटलीदेशे आदर्शवादिशिक्षां प्रभावितवत्सु प्रसिद्धदार्शनिकेषु जेन्टाइल प्रमुखोऽस्ति अमेरिकादेशे हेरिस् तथा हार्न इति द्वौ दार्शनिकौ विख्यातौ शिक्षादर्शनस्य विवेचने एतेषां वक्तव्यानि तत्र तत्र वर्ण्यन्ते

आदर्शवादाधारितशिक्षा -

उपर्युक्तविवेचनेन आदर्शवादः मनुष्यं केवलं प्राकृतिकोपादानमिति अनङ्गीकृत्य सृष्टेः सवात्कृष्टकृतिरिरिति निरूपयति आदर्शवादी प्राकृतिक - वातावरणापेक्षा सांस्कृतिक- वातावरणं महत्त्वपूर्णमिति अङ्गीकरा`ति, यतः तत् मनुष्यस्य सोपलब्धिरस्ति स्व सांस्कृतिकनि ध तं कृत्वा व्यक्तिः तं - वर्धयितुं क्षमते अनया दृष्ट्या शिक्षायाः महत्त्वपूर्ण-भूमिका अस्ति प्रकृतिवादः बालकं प्राकृतिकवातावरणेन अ यनुकूलनं कर्तुम् आग्रहं करोति , परन्तु इदानीमिदं प्रमाणितमस्ति यत् तद्-अ यनुकूलनं द्विविधमस्ति वातावरणमपि मनुष्यप्रकृतेः अनुकूलनमावश्यकमस्ति मनुष्यपश्वोः प्राकृतिकवातावरणेऽपि अन्तरमस्ति पशुः स्ववातावरणं यथावत् स्वाभाविकरूपेण स्वीकरोति, परन्तु अनन्तकालात् मनुष्यः प्राकृतिकवातावरणं सानुरूपं निर्माति आर् .आर् रस्क लिखति - " यदि वयं मानवीय वातावरणं प्राकृतिकरूपेण (अथवा भौतिकरूपेण मनः सामाजिकरूपेण) (Psycho-social) अथवा सांस्कृतिकरूपेण च विभागं कुर्याम चेत् प्रथमविभागं भौतिकप्रविधि यां ,द्वितीयविभागं भौतिकंसौन्दर्यात्मक -नैतिक धार्मिकरूपेण पुनर्विभक्तं कुर्याम चेत् अस्माभिः निष्कषाऽयं स्वीकर्तव्योऽस्ति यत् व्यापकशिक्षा प्रणाल्याम् एतेषाम् अङ्गानां परिपूर्णविकासाथ बालकः स द्धीकर्तव्योऽस्ति या कापि शिक्षाप्रणाली उक्तेषु एकम यङ्गम् उपेक्ष्यते सा अवश्यमेव अपूर्णा भवति [२]

प्राकृतिकवातावरणेन सह मनुष्यस्य अ यनुकूलनं विनाऽपि शिक्षा भवितुमर्हति , परन्तु सांस्कृतिकवातावरणं ग्रहीतव्यमेव प्रक्रियामेनां समाजशास्त्रे संस्कृतिसंक्रमणं (Acculturation) अथवा सामाजिकीकरणम् (Socialization)इति कथयन्ति भारतीयपरम्परायाम् एषा प्रक्रिया संस्कारनिर्माणमिति कथ्यते कार्यमिदं शिक्षां विना असम्भवमस्ति , अतः आदर्शवादे मनुष्यं मनुष्यं कतु शिक्षा न केवलम् उपयोगाय भवति, अपि तु अनिवार्या भवति

आदर्शवादिशिक्षार्थः

अनेके आदर्शवादि - दार्शनिकास्तु स्वाभिमतं पक्षमेकं प्रकटीकृत्य पृथक् पृथक् परिभाषाः प्रस्तुन्वन्ति "मनुष्यस्य जन्मजातशक्तीनां प्राकृतिक सर्वाङ्गीणप्रगतिशीलो विकासः शिक्षा वर्तते " कथनमेतत् एडिसन् महोदयः एवं

प्रकारेण व्यनक्ति- "शिक्षा यदा कस्यापि मनुष्यस्य मस्तिष्कं प्रभावयति तदा तस्मिन् निहितान् सर्वविधसु गुणान् पूर्णाताश्च बहिरानयति " उपर्युक्तपरिभाषयोः विद्यालयीय शिक्षायाः स्वरूपम् अभिव्यक्तं न भवति आदर्शवादानुसारेण यदि शिक्षा बालकं संस्कारिणं कुरुते चेत् , सा कथं करोति कीदृशान् संस्कारान् प्रददाति तान् कः प्रभावयति इत्यादि प्रश्नाः अनुत्तरिताः तिष्ठन्ति एतान् प्रश्नान् परिहतु बट्लर्-महोदयेन प्रस्तुता परिभाषा इत्थं वर्तते- "शिक्षा एतादृशी क्रिया अथवा अध्यवसायोऽस्ति , येन मानवसमाजस्य अधिकपरिप सदस्याः न्यूनपरिप सदस्येषु अधिकपरिप तामानेतुं, तेषां मानवजीवने परिष्कृतयोगदानं कतु कृतप्रयासः वर्तते [३] उक्तपरिभाषाणां विश्लेषणेन आदर्शवादिशिक्षायाः निम्नोक्तानि तथ्यानि अवलोकितानि भवन्ति

१) शिक्षां प्रदातुम् अर्जयितुश्च सक्रियप्रयासः काम्यते विना प्रयत्नं शिक्षा नोत्पद्यते

२) शिक्षां प्रा ुम् अनिवार्यरूपेण शिक्षकस्य आवश्यकता अस्ति शिक्षायाः उद्देश्यानि पूर्वनिर्धारितानि भवन्ति

३) शिक्षया न केवलं व्यक्तेर्विकासो जायते, अपि तु मानवसमाजः उ तिं प्रा नोति शिक्षा मानवं परिप करोति अर्थात् संस्कारवन्तं करोति

शिक्षायाः लक्ष्यम् -

पूर्वमेव इदं स्पष्टीकृतमस्ति यत् आदर्शवादानुसारं मनुष्यस्य व्याख्या भौतिकाधारेण कतु न श यते, न वा अन्यजीवधारिभिः सह तस्य सम्बन्धं स्थापयितुं श यते मनुष्यस्तु मनुष्य एव, यतः तस्मिन् आत्मा निवसति मनुष्यस्य आत्मिक्प्रकृतिः उपरिष्टात् योजितं किमपि तत्त्वं नास्ति, अपि तु तस्य जीवनस्य सारभूतं तत्त्वमस्ति इत्थम् आदर्शवादे मानवव्यक्तित्वं सवात्कृष्टा ईश्वरीया कृतिर्मन्यते, अतः जीवनस्य सवाच्चं लक्ष्यं व्यक्तित्वस्य उच्चतमविकासः अथवा स्वानुभूतिः (Self Realization) भवति अस्यायमाशयः "व्यक्तित्वे निहितशक्तीनां पूणा विकासः " प्रकृतेः परं काचित् सत्तास्ति तथा तत् चेतनसत्तायाः अनुरूपं किमपि अस्ति चेत् मनुष्य एव विश्वे व्या स्य विकासेन भवति आदर्शवादानुसारं मानवजीवनलक्ष्यं स्वीय वास्तविकस्वरूपस्य अवलोकनम् अनुभूतिश्च

प्रकृतिकवादि-दार्शनिकोऽपि एतत् समानार्थकं पदम् आत्माभिव्यक्तिम् (Self experession)अथवा स्वाभिव्यक्तिम् प्रयु क्ते,परन्तु मनुष्ये तु चैतन्यशक्तिरस्ति, यस्याः साहा येन सः सांस्कृतिकवातावरणस्य सृ ष्ट करोति, आत्मानुभूत्यथ सांस्कृतिकवातावरणस्य सृ ष्ट करोति, आत्मसात्करणञ्च आवश्यकम् आत्मानुभूतेः चत्वारि प्रमुखसोपानानि वर्तन्ते, तानि आरु बालकः शनैः शनैः आत्मानुभू त करोति निम्नस्तरे शारीरिकं जैविकञ्च स्व-स्वरूपं भवति शारीरिक जैविकविकासः आत्मानुभूतेः प्रथमं सोपानं, प्रकृतिवादिभिः तत् आत्माभिव्यक्तिरिति कथ्यते शारीरिकस्य स्वस्य उपरि सामाजिकं स्वं वर्तते एतत् अस्माकं सामाजिकसम्बन्धेषु अभिव्यक्तं भवति सामाजिकनियमानां स्वीकृतिः, सामाजिकहिताय वैयक्तिकस्य त्यागः इत्यादि लक्षणं स्वस्य (आत्मनः) अनुभूतेः सामाजिकस्तरान्तर्गतं भवति प्रयोजनवादिनः स्तरस्यास्य अनुभूति उद्देश्यपर्यन्तं सीमां कुर्वन्ति तृतीयस्तरे बौद्धिकी स्वानुभूतिः भवति, यत्र सामाजिकस्य स्वीकृतेः अस्वीकृतेश्च कारणं व्यक्तर्व्यवहारनियन्त्रणं नास्ति, अपि तु तकण विवेकबुद्ध्या च स्वस्य अनुभू त करोति सः सामाजिक नैतिकताम् अतिक्रम्य सदसदोः तोः `यसः प्रेयसश्च तर्कबुद्धिजनितं भेदं कतु शनोति तस्य आचरणं चिन्तनं विश्वासश्च विवेकपूर्णाः जायन्ते

चतुर्थसोपानन्तु स्वस्य आध्यात्मिकं भवति, यस्मिन् केवलं तर्कपरक बौद्धिकशान्तिरेव न प्रा यते, अपि तु सम्पूर्ण व्यक्तित्वस्य रूपान्तरणं संजायते गुणाः स्वाभाविकाः भवन्ति, न ते शारीरिकसुखाय भवन्ति, न वा सामाजिकस्वीकृत्यै न वा बौद्धिकतृ त्यै भवन्ति, अपि तु जीवनस्य सहजाङ्गरूपाः जायन्ते अस्यामवस्थायां व्यक्तेः विश्वासेन सह तादात्म्यं जायते विश्वात्मा (Universalself) अवर्णनीयः स पि त्रिधा वर्णितो जायते तत् सत्यं,शिवं, सुन्दरं च वर्तते आदर्शवादानुसारम् आत्मानुभूतेः चरमावस्थायां व्यक्तेः सत्यं,शिवं,सुन्दरम् इत्येषाम् अनुभूतिर्जायेत सत्यं,शिवं,सुन्दरम् इति पदानि डा पाण्डेयः इत्थं व्याख्याति - सत्यं न परिवर्तते, न प्रकाशते, न प्रकटितं भवति, अपूण भौतिकजगति विद्यमानं नास्ति, न सापेक्षम् अस्ति तत् निरपेक्षं, चरमम् ,अविनाशि, प्रत्ययात्मकं ,सम्पूर्णविश्वाधारञ्च वर्तते त रपेक्षसत्यस्य ज्ञानावा : शिक्षायाः उद्देश्यं भवेत् यत् सत्यं तदेव शिवं भवेत्

भौतिकजगतः वस्तुषु कल्याणावलोकनं भ्रमोऽस्ति शिवत्वं तु परमशिवे वर्तते तत् परमशिवस्य अनुभूतिः करणीया एवमेव सुन्दरस्य विषयेऽपि निर्णयः संसारविशेषपदाथषु विद्यमानसुन्दरता व्यक्तिगतसुखं जनयति किन्तु पदाथाऽयं स्वल्पकालं यावत् सुन्दरोऽस्ति, सुन्दरपदार्थः नष्टो भवेत्, किन्तु सौन्दय नष्टं भवितुमर्हति किम् सौन्दर्यस्य उपासना करणीया न तु सुन्दरस्य सौन्दय हि चरमसत्यम्,तदेव परमं शिवम् तदेव च अस्माकम् उपासनीयो विषयः [४]

विश्वात्मनः वर्णनं लक्षणदृष्ट्या विचार्यते चेत् त्रिषु रूपेषु कतु.श यते, परन्तु तानि त्रीणि भि भि सत्ताःन वर्तन्ते एतेषु अन्तर्निहित एकत्वमस्ति यत् सत्यं तत् शिवं तदेव सुन्दरं चास्ति तथैव यत् यि छिवं तत् • सत्यं, तदेव सुन्दरञ्च यत् सुन्दरं तत् सत्यं त छिवञ्चास्ति अपरिप ापस्थायाम् एतानि पृथक् दृश्यन्ते, एतेषु प्रत्येकं विकासाय पाठ्यक्रमे क्रमशः - ज्ञानात्मकः, क्रियात्मकः भावनात्मकश्च विषयाः कल यन्ते, परन्तु अन्ते एतानि व्यक्तित्वघटने एकाकाराणि जायन्ते , तदेव आत्मानुभूति -स्थितिरिति कथ्यते

शिक्षायाः इदमेकं प्रमुखमुद्देश्यं ध्येय(Objectivess) रूपेण प्रस्तूयते चेत् तत् संख्या विवर्धते तत् प्रा व्यरूपेण प्रस्तुतीकतु श यते

बोगोस्लोस्की अनुसारं शिक्षायाः ध्येयस्य प्रकारद्वयं भवति ज्ञानसन्दभ .सम्पूर्णदृष्टिकोणस्य रूपान्तरणं तथा आत्मसन्दभ उच्चजीवनस्योपलब्धिः सः लिखति - "अस्माकम् उद्देश्यं छात्रेषु एतद् यो यतोत्पादनमस्ति यत् ते सम्प जीवनं यपितुं श नुयुः सर्वाङ्गपूर्णव्यक्तित्वस्य निर्माणं कतु श नुयुः, सुखिजीवनस्य उ ासोपभोगं कुर्युः , यदि समस्याः आग छेयुः उत्कृष्टजीवनं जीवितुम् अन्ये यः साहा यं च कतु श नुयुः "[५]

हार्न-महोदयः स्पेन्सर्वत् ध्येयानाम् उत्क्रमं प्रस्तौति यस्मिन् आत्मानुभूतेः उत्तरोत्तरसोपानानि परिभाषितानि भवन्ति-

प्रथमसोपानम् –

शारीरिकस्वास्थ्यम् ,उत्क्रमे तस्य निम्नतमं स्थानमस्ति, किन्तु अग्रिमसोपानानाम् आधारभूतं मन्यते

द्वितीयसोपानम् –

आर्थिकस्वतन्त्रता अस्मिन् सोपाने ताः कुशलताः सम्मिलिताः वर्तन्ते याः स्वस्य परिवारस्य च भरणपोषणार्थम् आवश्यकाः याश्च कुशलताः वैयक्तिकचरित्रेण सामाजिकन्यायेन च सम्बद्धाः वर्तन्ते तासां माध्यमेन विश्वे सर्जनश त्या सह मनुष्यस्य सहानुभूतिसाम जस्यं च स्थापितं भवति

तृतीय सोपानम्–ज्ञानम् –

अस्या आशयस्तु विश्वसंरचनायां साकारभूतविचराणां चिन्तनम् अर्थात् सृष्टिमेनां ज्ञातुम् अस्याः सृष्टेः तथ्यात्मकं तर्कपरकं ज्ञानं तृतीयसोपाने भवति

चतुर्थ सोपानम् –सौन्दर्यस्य प्रोत्साहनम् –

अत्र कलात्मककृतीनां सर्जजनं प्रशंसा च आग छति एतन्माध्यमेन अनन्तपूर्णत्वस्य प्रकटनं जायते

पञ्चम सोपानम् – चरित्रनिर्माणम् –

अस्या आशयस्तु व्यक्तेः नैतिकाचरणस्य, सामाजिकन्यायस्य च विकासः एतन्माध्यमेन सनातनसत्यस्य विषये मनुष्यस्य द्धा समेधते

षष्ठसोपानम् – उपासना –

एतदुद्देश्यं सवापरि अस्ति अस्याशयः मनुष्यस्य विश्वात्मना सह चेतनसम्बन्धस्थापनम् [६]

उपर्युक्ताः सव ध्येयाः परस्परं सम्बन्धिताः वर्तन्ते शरीरं मनश्च मनसः विभि ाः क्रियाः सर्वाः एकस्मिन् अंशे ग्रथिताः सन्ति "आदर्शः एषोऽस्ति यत् समन्वितविश्वरूपे समन्वितसमाजे समन्वितव्यक्तेः निरन्तरो विकासः " इदान यावद् व्यक्तिसमाजौ समन्वितौ न स्तः , यतोहि तौ अपूर्णस्य,सामयिक पूर्णस्य चिरन्तनस्य च अभिव्यक्तिम् अपूर्णरूपेणैव दातुमर्हन्ति [७]

उपर्युक्त-विवेचनेन स्पष्टं भवति यत् स्पेन्सर्-मूल्योत्क्रमः आदर्शवादे कथञ्चित् समाविष्टो जायत एव चतुर्थसोपानात् षष्ठसोपानं यावत् विद्यमान-मूल्यानि प्रकृतिवादि शिक्षायाम् उपेक्षितानि वर्तन्ते, किन्तु आदर्शवादि, शिक्षायां तान्येव महत्वपूर्णमूल्यानीति परिगण्यन्ते प्रकृतिवादी "स्वं" भौतिकजैविकस्तरे पश्यति, किन्तु आदर्शवादे "स्वं" तु सांस्कृतिकम् आध्यात्मिकश्चेति सवात्कृष्टं स्थानं प्रा नोति

सामाजिकमुद्देश्यम् :-

यद्यपि उपर्युक्तविवेचनैः आदर्शवादी सामाजिकपक्षं नोपेक्षते इति स्पष्टं भवति आदर्शवादिदृष्ट्या वैयक्तिकविकासे "सामाजिकहितम्" अन्तर्हितं भवति प्रायः आदर्शवादिनामुपरि अयमारोपोऽस्ति यत् ते अति वैयक्तिकतायाः उद्देश्यं स्वीकुर्वन्ति, तथा सामाजिकपक्षम् उपेक्षन्ते आत्मानुभूत्युद्देश्यम् उच्चवर्गस्य उद्देश्यमस्ति, यत्र सामाजिकशोषणस्य आधारेण कासाञ्चित् व्यक्तीताम् विकासो निहितोऽस्ति,परन्तु उपर्युक्तविवेचनेन स्पष्टं भवति यत् आत्मानुभूत्युद्देश्ये व्यक्तेः स्वार्थपरता नास्ति, अपि च समष्टिहिते तद्धितं समाहितमस्ति

केचन आदर्शवादिदार्शनिकाः आपत्तिमेनां वारयितुं सामाजिकोद्देश्यं पृथ ्निरूपयन्ति

हा कग् -उद्देश्यद्वयं विवृणोति प्रथमं सम्प्रेषणम् , (Communication)द्वितीयन्तु विकासार्थमवसरः सम्प्रेषणस्य आशयः बालके यः त ज्ञान संस्कृत्योः प्रदानं यत् मानवजात्या परम्परया सञ्चितमस्ति एतत् प्रत्येकं वर्गस्य कर्तव्यमस्ति यत् स्व अग्रिमवर्गस्य कृते सञ्चितज्ञानराशेः हस्तान्तरीकरणम् युववर्गस्य प्रगत्यै पैतृकसम्पद्रपेण तानि ज्ञानानि प्रा तानि भवन्ति प्रत्येकस्मिन् काले मानवजातिः अग्रिमपरम्परां ज्ञानेन संस्कृत्या च वर्धयति एतद् वर्धनं विकासो वा उचितवातावरणस्य निर्माणं वा सामाजिकोद्देश्यस्य द्वितीयपक्षः हा कग् कथयति -(We may at least conduct our youth of the farthest point in our own horizon....."For each man," We may say to them, there is a region of consciousness, more nearly just and free than others, looking out toward absolute truth.")[8]

हार्न वैयक्तिक सामाजिकोद्देश्ययोर्मध्ये संश्लेषणं कृत्वा लिखति - ङ्व्यक्तेः सम्बन्धितशैक्षिकोद्देश्येषु संस्कृतज्ञान विकासानां समावेशो भवेत्, समाजदृष्ट्या कुशलताचरित्रनागरिकतानामन्तर्भावः स्यात् यतः वैयक्तिकोद्देश्यमपि गौणरूपेण सामाजिकमस्ति, तथा सामाजिकोद्देश्यमपि गौणरूपेण वैयक्तिकमस्ति

आदर्शवादे छात्रस्वरूपम्(Pupil concept)

आदर्शवादानुसारं छात्रः शरीरेन्द्रियमस्तिष्कैः संजातः अङ्गी नास्ति स: आत्मा अथवा मनः वर्तते तस्य शरीरमपि अस्ति, परन्तु वास्तविकरूपेण शरीरस्य सीमामु ्ध्य तिष्ठति सः अपूर्णोऽस्ति,परन्तु पूर्णताभिमुखं निरन्तरम् अग्रे सरति आदर्शवादः क्रमविकासस्य तत्सिद्धन्तं नाङ्गीकरोति यत् मानवशिशुः अन्यप्राणि यः विकसितरूपोऽस्ति, यस्मिन् मस्तिष्कस्य आविर्भावात् बौद्धिकशक्तेरुत्पत्तिर्जातास्ति, अतः सः स्ववातावरणं नियन्त्रयितुं श नोति , किन्तु पशुः वातावरणं विवशतापूर्वकं स्वीकरोति आदर्शवादी मनः मस्तिष्कस्य पर्यायत्वेन नाङ्गीकरोति सः तत् मनुष्ये निहिते श्वरीयांशत्वेन मनुते अनुभवस्य केन्द्रं मस्तिष्कं नास्ति, अपि तु मनः वर्तते संक्षेपेण आदर्शवादानुसारं बालकः मनः अथवा आत्मा

उक्तसंप्रत्ययस्य सम्बन्धः कक्ष्याध्यापनापेक्षया अधिकोऽस्ति कक्ष्यायां पठनशीलः छात्रः आत्मरहितं शारीरिकं वस्तु नास्ति तस्य दृश्यशरीरान्तः सूक्ष्मदृष्ट्या अवलोकनेन आत्मनः विद्यमानत्वं दृश्यते बालकस्य व्यक्तित्वं शरीराधारितं नास्ति, अपि तु आत्माधारितं वर्तते अस्य नायमाशयः यत् आदर्शवादः शरीरस्य अवहेलनं करोति

प्रो. हार्न- अनुसारम् :-"(Consciousness, as we know it in our present mode of existence, manifests itself only as the correlate of a nervous system..... It is also the basis for any conception of the fundamental place of the body in any general plan of education)"[९]

आदर्शवादः छात्रस्य सामाजिकपक्षस्य उपेक्षां न करोति हार्न अग्रे कथयति- " मनुष्यः पूणा वर्तते, तथैव व्यापकसमग्रस्य अंशोऽपि वर्तते व्यक्तेः प्रकृतिरियमस्ति यत् सः स्वार्थाय समाजाय चास्ति वैयक्तिकता संकीर्णताभिः परिवृतो नास्ति अपि तु स्वमित्रैः सह जीवनं कतु बृहत्परिधौ वर्तते "[१०] पुनश्च सः कथयति - "विद्याथ तादृशः परिमितः जनः वर्तते , यः शिक्षितो भूत्वा अनन्तपुरुषरूपेण विकसितो जायते तस्य वास्तविकोद्भवः देवत्वमस्ति ; तस्य प्रकृतिः स्वतन्त्रा वर्तते, तद् भा यम् अमरत्वश्चास्ति [११] बोगोस्लोब्स्की छात्रव्यक्तित्वं विलक्षणम् (Unique) इति निरूपयति व्यक्तित्वस्य पूर्णविकासाय धारणात्रयम् आवश्यकमिति व्याख्याति

प्रथमधारणा :-आत्मचेतनायाः सम्बन्धिताऽस्ति यत् व्यक्तित्वं कस्याश्चित् मनोदशायाः अपेक्षया अधिकं विशालं व्यापकश्चास्ति

द्वितीय धारणा :-व्यक्तित्वे पूर्णत्वमस्ति

तृतीयधारणा :-व्यक्तित्वं विलक्षणमस्ति

बोगोस्लोब्स्की महोदयस्य विश्वासोऽस्ति यत् :-" वातावरणं व्यक्तित्वं प्रभावयति, व्यक्तिश्च स्ववातावरणस्य निर्धारणं करोति आत्मानं यानि उद्दीपनानि प्रभावयन्ति, व्यक्तित्वं तानि गृ ाति, तेषां चयनं करोति, इत्थं सः स्ववातावरणं स्वयं सृजति निर्धारयति च सामाजिकपक्षेषु व्यक्तित्व कल्पित वातावरणस्य प्रामुख्यं भवति "[१२]

शिक्षार्थिनः नैतिकी स्थितिः -

छात्रस्वरू ाविषयकः प्रश्नोऽयमुदेति यत् बालकः जन्मना दुष्टो वा यो यो वा आदर्शवादिबालके आत्मनः अस्तित्वं स्वीकृत्यापि रूसोवत् भावावेशीः न भवति यत् बालकः प्रकृत्या यो यो भवतीति आदर्शवादिबालके आत्मनः अस्तित्वमात्रमङ्गीकरोति परन्तु नैतिकस्थितिसम्बद्धान् प्रश्नान् उपेक्षितुं सः न श नोति

तत्सम्मुखे लिष्टाः इमे प्रश्नाः जाग्रति यथा बालकेषु काः शक्तय प्र छ ाः काश्च वास्तविकशक्तयः छात्रनिगू ाः शक्तयः कथं बहिः निस्सार्यन्ते

हार्न कथयति - ङ्बालकः जन्मना न यो यः न वा दुष्टः यद्यपि आत्मनः प्रकृतिः शुभः तथा तस्मिन् पापस्यास्तित्वम् आदर्शवादी स्वीकरोति बालके विकासस्य अनन्तशक्तयः विद्यमानाः सन्ति, परन्तु ताः शुभाय अशुभाय वा प्रवतरन् बालकस्य सद्गुणदुर्गुणौ स्वसंकल्पशक्तेः वातावरणजनित - प्रभावस्य चोपरिनिर्भरौ वतते वातावरणे तात्कालिकं सुखदं तत्त्वमस्ति येन बालकः तदुपरि आकृष्टो भवति अतः अशुभप्रवृत्तिः सुलभतया जायते, परन्तु शुभप्रवृत्यथ दृ संकल्पस्य आवश्यकता अस्ति मेण विनापि पापप्रवृत्तिर्भवति यतो हि तस्मिन् इन्द्रियजन्य सुखं निहितमस्ति, किन्तु सद्गुणोत्पत्यै शिक्षा, मार्गदर्शनम् , अनुशासनम्, स्वक्रिया, स्वतः प्रयासश्च आवश्यकः बालके जन्मना एव अन्तःकरणशक्तिः विद्यमानास्ति,

शिक्षया अन्तःकरणशक्तिर्विकसिता भवति, बालके स्वतन्त्रसंकल्पशक्तेः अस्तित्वस्य प्रमाणमिदमस्ति यत् सः क कर्तुमि छति, क निर्मातुमि छति तदथ सः स्वतन्त्रोऽस्ति तद्भा यं पूर्वनिर्धारितं नास्ति बालकं सतः शुभस्य च विषये प्रेरयति

आदर्शवादी वास्तविकरूपेण कुकर्म, दुर्गुणः, अत्याचारः इत्यादीनां विषये अवश्यं दृ ष्ट ददाति, परन्तु शिक्षायाः कार्यम् असद्वृत्तिनिवारणपूर्वकं शिक्षार्थिनः सत् प्रवृत्यै प्रेरणम् तथैव हार्न लिखति- विद्यार्थिस्वरूपविषये कथिर तथ्यदृष्ट्या इत्थं भ्रमो न कार्यः यत् छात्रः प्रायः अज्ञानी, दुष्टः, अनवधानः, चरित्रहीनो वा वर्तते, तान् दोषान् वयं दूरीकुर्मः, किन्तु नैवम् अर्थः कल यः

आदर्शवादः शिक्षकस्वरूपश्च

प्रकृतिवादः शिक्षकं सन्देहदृष्ट्या अवलोकयति, तम् अशुभरूपेण स्वीकरोति च, परन्तु आदर्शवादः शिक्षकस्य स्थानं सवापरि कल्पयति आदर्शवादः छात्रवत् शिक्षकमपि विश्वस्य तर्कपूर्णमंशं मनुते शिक्षकशिक्षार्थिनौ विश्वात्मनः अङ्गभूतौ द्वयोः स्वीयं स्थानं वर्तते, सम्पूर्णविश्वयोजनायां द्वयोः स्वीयं दायित्वमस्ति द्वयोर्मध्ये सम्बन्धोऽयमस्ति यत् अध्यापकः स्वव्यक्तित्वकृति यां छात्रे यः एतादृशं वातावरणं कल्पयेत् यस्मिन् वातावरणे विकासमवा य बालकः विश्वात्मनः नैकट्यं प्रा नुयात् अध्यापकस्य मार्गदर्शनेन छात्राः क्रमशः पूर्णताभिमुखाः भवेयुः

अध्यापकदायित्वसम्बन्धे आदर्शवादि दार्शनिका यां फ्रोबेल् पेष्टोलजि वर्णितमत्र उध्द्रियते तत्र विद्यालयम् उद्यानम् , शिक्षकम् उद्यानपालकम् , बालकान् उद्यानलतिकाः मन्यते बालकविकासस्य शक्तयः एवं प्रकारेण तदन्तर्निहिताः भवन्ति, यथा बीजे वृक्षस्य सर्वविधलक्षणम् अन्तर्निहितमस्ति उद्यानपालकं विनापि वृक्षो वर्धते, परन्तु कुशलपालकस्य कर्तव्येन तद्विकासः वा छितरूपेण भवति प्रकृतेः उपरि परित्यागेन वृक्षः नष्टोऽपि स्यात्, परन्तु कुशलोद्यानपालकस्य सामयिककायण जलसेचनेन प्राकृतिकप्रकोपाद्रक्षणेन समयानुसारं सारादीनां प्रदानेन च तस्य सर्वाङ्गीणो विकासः का तरूपेण भवति तद्वत् शिक्षकं विना बालकस्य शिक्षा जायेत, यतो हि

तदन्तर्निहितशक्तिकारणात् विकासः सम्भवेत् अध्यापकः स्वपक्षतः कामपि नवीनां शक्तिं न योजयति, परन्तु तासां शक्तीनां विकासाथ यद् वातावरणं पठन पाठन परिस्थितिश्च अपेक्ष्यते, तद् अध्यापकः कल्पयति तदभावे सु ाः शक्तयः कदाचित् न जागरि भवेयुः आवश्यकतानुसारम् अध्यापकः तत्र छात्राणां सहायतां करोति, तेषां ज्ञानपिपासां ज्ञानदानेन, परिहरति, सौन्दर्यपिपासां शमयितुं भावनात्मकसामग्रीः प्रस्तौति शिक्षणप्रक्रियायां शिक्षकशिक्षार्थिनोः सम्बन्धस्य एडम्स्- कृत-विवेचनम् -

१) शिक्षा द्विध्रुवीयप्रक्रिया अस्ति यस्याम् एकस्य व्यक्तित्वेन अपरस्य व्यक्तित्वं परिवर्तितं भवति तथैव तद्विकासाथ प्रयतते

२) एषा प्रक्रिया न केवलं सचेतनरूपा अपि तु विचारपूर्णा वर्तते शिक्षकस्य मनसि शिक्षार्थिनः व्यक्तित्वस्य रूपान्तरीकरणे स्पष्टसङ्कल्पो विद्यते

३) शिक्षार्थिनः विकासार्थम् उपकरणद्वयं प्रयु यते -(क) शिक्षकव्यक्तित्वस्य विद्यार्थिनः उपरि प्रत्यक्षप्रभावः (ख) ज्ञानस्य विभि रूपेषु उपयोगः [१४]

एडम्स् महोदयः ध्रुवद्वये एकं ध्रुवम् आदानात्मकं, द्वितीयं ग्रहणात्मकञ्च प्रस्तौति शिक्षकः छात्राणां सर्वविधविकासाय सहायतां करोति, छात्रोऽपि तत्सहायतया विकासमेति प्रक्रियामेनां निम्नोक्तरूपेण प्रस्तोतुं श यते -

शिक्षकः शिक्षणप्रक्रिया छात्रः

परन्तु कथनमिदं सत्यमस्ति यत् शिक्षकः स्वयं पूर्णताभिमुखं वर्धते, स्वयमपि विकासमा नोति छात्रस्य विकासेन सह शिक्षकस्य ज्ञानं व्यक्तित्वञ्च विकासं लभते तस्मात् निम्नोक्तरेखाकृतिद्वारा द्विध्रुवीयप्रक्रियायाः प्रस्तुतीकरणं युक्तिसङ्गतं स्यात् -

शिक्षकः शिक्षण-प्रक्रिया शिक्षाथ

उपर्युक्तविवेचनेन आदर्शवादः शिक्षकं प्रति शिक्षणप्रक्रियायामनुपमं स्थानं कल्पयति आदर्शवादानुसरं शिक्षकस्य अपेक्षिताः गुणयो यताः बट्लर् महोदयेन संगृहीताः संक्षेपेण ते गुणाः प्रदर्श्यन्ते [१५]

१) शिक्षकः बालकस्य कृते परंब्र स्वरूपः अपरिप बुद्धिबालकाय अध्यापक एव विश्वात्मरूपो भवति

२) अध्यापकः स्वछात्राणां विषये सम्यक् ज्ञानं प्रा नुयात् ,अन्यथा छात्राणां पाठनम् असम्भवमस्ति

३) अध्यापकः शिक्षणकलासु दक्षो भवेत्

४) शिक्षकः स्वीयज्ञानव्यक्तित्व-अध्यापन चरित्रप्रभावेण छात्राणाम् आदरं प्रा ुमर्हः स्यात्

५) शिक्षकः छात्राणां हितैषी मित्रश्च भवेत्

६) शिक्षके अधिगमाथ छात्रान् प्रेरयितुं,पठनाथ रू युत्पादनस्य च यो यता स्यात्

७) शिक्षकः जीवननिर्वहणकलायां निपुणः स्यात् यः अध्यापकजीवनं सो ासं न निर्वहति सः छात्रे यः जीवनश क्त प्रदातुं न श नोति

८) बालकं परिपूण कतु शिक्षकः ईश्वरस्य सहयोगीव भवेत्, यथा ईश्वरः मनुष्यं निरन्तरं पूर्णत्वाभिमुखं नयति, तद्वत् शिक्षकोऽपि छात्रं परिपूण कर्तुम् ईश्वरीयकाय सहायको भवति

९) शिक्षकः स्वविषयं सम्यक् बोधयितुं श नुयात्

१०) शिक्षकः स्वमनसि स्वीय अध्या यविषयस्य विषये गौरवभावान्वितो भवेत्

११) यः अध्यापनदायित्वं स्वीकरोति सः निरन्तरम् अध्ययनं कुर्वन् तिष्ठेत्

१२) शिक्षकः प्रगतिशीलविचाराणाम् अग्रणीः भवेत्

१३) शिक्षकः लोकतन्त्रस्य निर्माता भवेत् लोकतान्त्रिकसिद्धान्तेषु विश्वासं कुर्वन् कक्ष्याध्यापने तत्प्रयोगं कुर्यात्

१४) सः स्वीयस्मृतिशक्तेः अ यासं कुर्यात् येन छात्राणां स्मृतिशक्तिविकासे सहायता भवेत्

आदर्शवादिपाठ्यक्रमः

आदर्शवादः ज्ञानं सनातनम्, अनन्तम्, असीमञ्चेति विश्वसिति वस्तुतः ज्ञानं कदापि प्राचीनं न भवति विज्ञानस्य नवाविष्कारेण य ज्ञानं वर्धितं तदपि नव्यं ज्ञानं नास्ति, अपि तु त ज्ञानं मनुष्यस्य दृष्टिगोचरं नासीत् तस्य अनावरणमात्रं जातम् विज्ञानस्य सहयोगेन वयम् ईश्वरीयसृष्टेः विषये अधिकाधिकं ज्ञानं लभामहे एतदपि ईश्वरीयप्रकटनं (Revelation) मन्यते

लेटोमतेन जगदिदं विचाराणां सृष्टिरस्ति सूक्ष्मविचाराः शाश्वतास्सन्ति सर्वदा ते विचारा आसन् भविष्यन्ति च मनुष्य समाजः परिवर्तनशीलः,परन्तु विचाराः स्थायिनो भवेयुः, अतः पाठ्यक्रमस्य रचनाधारः न वा बालकः न वा समाजः अपि तु विचाराः आदर्शाश्च भवेयुः सूचनाः तथ्यानां संकलनञ्च ज्ञानप्रा ेः अथा नास्ति, तत् ज्ञानप्रा ेः प्रथमसोपानत्वेन अङ्गीकतु श यते

प्रकृतिवादः प्रयोजनवादश्च पाठ्यक्रमे वर्तमानोपयोगि अनुभवान् सम्मेलयतः परन्तु आदर्शवादी मानवजातेः सञ्चितसर्वानुभवान् अनुशासनात्मकज्ञानशाखासु संगृहीतान् मत्वा प्रददाति मानवजातिः सांस्कृतिकवातावरणस्य सर्जनं निर्माणञ्च अकरोत् छात्रान् आत्मानुभूत्यै प्रेरयितुं तद् आवश्यकम् , यत् मानवीयसंस्कृतिराशित्वेन तस्मै प्रदत्तमस्ति हार्न मतेन पाठ्यक्रमनिर्माणस्य दृ ाधारस्तु मनुष्यस्य आदर्शचरित्रम् ,आदर्शसमाजस्य लक्षणानि च भवितुमर्हन्ति, ततश्च जीवनादर्शपूता यो यान् तान् अनुभवान् क्रियाः जीवनपरिस्थितीश्च अध्येतव्यविषयत्वेन स्वीकुर्यात् पाठ्यक्रमे सत्यं, शिवं, सुन्दरञ्च बोधयितुं ज्ञानकर्मभावनाधारितान् विषयान् प्रकल्पयेत् [१६]

पूवाक्तस्य आदर्शत्रयस्य पूर्त्यथ बोगोस्लोब्स्की-महोदयः पाठ्यक्रमं चतुर्धा विभाजयति प्रथमभागः विश्वखण्डः इति कथ्यते , अत्र वैज्ञानिकविषयाः समाविष्टाः भवन्ति प्रकृतेः निज वशक्तयः, सौरमण्डलं , जीवनविकासः मानवीयनाटकपृष्टभूमिश्च अत्रैव समाविष्टाः भवन्ति द्वितीयखण्डः स यताखण्डः यस्मिन् सामाजिकविज्ञानमाग छति मानवसंस्थानां संसिद्धिः, वातावरण ेपरि नियन्त्रणं, जीवनयापनकला, भोजनं, वस्त्रं, निवासः, कला-कौशलं, सञ्चारव्यवस्था, शासनप्रणाली इत्यादयः अत्र अन्तर्भवन्ति तृतीयखण्डः संस्कृतिखण्डः, यत्र दर्शनं, कला , साहित्यं , धर्मः, वतावरणस्य व्याख्या इत्यादयः विषयाः भवन्ति चतुर्थखण्डस्तु व्यक्तित्वनिर्माणखण्डः, यत्र व्यक्तित्वस्य शारीरिक-प्राकृतिक-भावनात्मक-बौद्धिकपक्षाःभवन्ति एतेषां चतुणा खण्डानां समन्वयः व्यक्तित्वनिर्माणेन सह भवेत्, अर्थात् सत्यं, शिवं, सुन्दरम्, अथवा ज्ञानकर्मभावपक्षाणां सर्वप्रकारकं साम जस्यम् अध्ययनविषयेषु भवेत्

शिक्षणप्रक्रि या

आदर्शवादे कस्यचित् विशेषशिक्षणविधेः उ `खो नास्ति आदर्शवादिनः मन्यन्ते यत् कस्यचित् उद्देश्यस्य स्पष्टता भवेत् तर्हि तदुद्देश्यस्य पूर्तये स विधिः उपयुक्तः प्रतीयते तमेव विधिमङ्गीकुर्यात् विधिस्तु साधनमस्ति, साध्यं नास्ति साध्यस्य प्रकृत्यनुरूपं साधनस्य निर्धारणं कर्तव्यम् आदर्शवादः स्व सम्पूर्णा शक्तिम् उद्देश्यनिर्धारणे एव योजयति

विभि प्रचलितशिक्षणविधीनाम् अध्यापनसम्बन्धिमान्यतानां विषये आदर्शवादिविचारकाणां प्रतिक्रियाणामध्ययनमत्र संग छते

प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रणाल्यौ

आदर्शवादानुसारम् अस्य जगतः विषये ज्ञानं प्रत्यक्षप्रणाल्या दातुं श यते अत्र कोऽपि सन्देहो नास्ति यत् प्रत्यक्षप्रणाल्या अर्जितं ज्ञानम् अधिकरुचिकरं भवति तथैव स्मृतौ अर्जितज्ञानं तिष्ठति, परन्तु सव ज्ञानं प्रत्यक्षप्रणाल्या दातुं न श यते प्रत्यक्षपद्धतिद्वारा सामूहिकज्ञानं दातुं श यते, परन्तु यत् सामयिकं तदेव ग्रा मिति न वर्तते सञ्चित मानवस यतासंस्कृत्योः ज्ञानं परोक्षरूपेण शीघ्रतया सरलतया च वितरितुं श यते पुस्तकेषु सञ्चितस्य ज्ञानस्य अनन्तानुभवैः छात्राणां दूरे स्थापनं युक्तिसंगतं नास्ति तत्सञ्चित ज्ञानराशिमाधारीकृत्य तद् वर्धनाय छात्रस्य निर्माणं कर्तव्यम्

आत्मक्रि या प्रणाली

आदर्शवादः यन्त्रवादिभौतिकवादवद् अथवा प्रयोजनवादवत् उद्दीपनानुक्रियाफलस्वरूपं यद यनुकूलनं व्यवहारपरिवर्तनञ्च शिक्षेति न मन्यते आदर्शवादस्य विश्वासोऽस्ति यत् बालकः केवलमनुक्रियां कर्तुम् अङ्गी(Organism) नास्ति , अथवा मिथः क्रियाः (Interaction) कतु सामाजिकांशमात्रं नास्ति, अपि तु सः आत्मा वर्तते, यः स्वतः प्रेरणासामर्थ्यवान् वर्तते, तदनुक्रियाः(Responses) तत् स्वतः प्रेरणाम् उत्पादयितुं विकासमेतुं संघर्षमात्रं वर्तते शिक्षायाः वास्तविक केन्द्रविन्दुः छात्रान्तर्निहितोऽस्ति, शिक्षकः पितरौ वा तत्र प्रवेशं कतु नार्हन्ति तत् पार्श्वगामिनः भवितुमर्हन्ति अध्यापकेन कृतप्रयासं प्रति छात्रानुक्रिययैव शिक्षा सम्भवति अस्याः अनुक्रियायाः मूलं छात्रे एव विद्यमानमस्ति कापि वा शक्तिः एतत् सास्पर्ष्ट नार्हति संक्षेपेण वदामः चेत् आदर्शवादे शिक्षा स्वशिक्षैव जायते

हार्न-अनुसारं व्यक्तौ परिवर्तनमानेतुम् उद्दीपनस्य शिक्षणप्रक्रिया तावदावश्यकी नास्ति यावत् तदुद्दीपनं प्रति व्यक्तेः अनुक्रियायाः ज्ञानकर्मभावनानां वर्तते यत् ञ्जगद्विषयक अनुक्रियायाः ोतः मनो वर्तते अतः आत्मक्रिययैव विकासः सम्भवति हार्न लिखति -

मनसः विकासः अन्तर्विद्यमानस्य बहिरागमनं न तु बा ात् अन्तरभिमुखम् अध्यापकः छात्रान् शिक्षणस्य नदीपर्यन्तं नयति, किन्तु त ालं पाययितुं न श नोति, अध्यापकस्य शिक्षणहेतुत्वं यावत् नास्ति तावत् शिक्षणावसरस्य कल्पनं शिक्षणहेतुस्तु छात्रः स्वयमेव तथा तस्य मश्च वर्तते....... शिक्षाप्रा ये अन्तिमोत्तरदायित्वं छात्रस्य संकल्पशक्तेरुपरि वर्तते [१७]

आत्मविकासस्य उत्पादयित्री आत्मक्रिया अमूर्तप्रक्रिया नास्ति, यस्यां शारीरिकसामयिकतत्त्वानाम् अभावः स्यात् आत्मविकासाथ शारीरिकविकासोऽपि आवश्यकः स्यात् परन्तु विकासोऽयं आत्मविकासाथ समयसापे ः अतः शिक्षः आवश्यकर्नियमः समयोऽस्ति

आत्मक्रिया बा क्रियायाः समानार्थिका नास्ति एवं सत्यपि बालकाः क्रियाशीलाः भवन्ति तेषां क्रियाणां पूर्वनिर्धारणं कतु न श यते, केषाञ्चित् बालकानाम् आत्मक्रियाः शारीरिक क्रियारूपेण केषाञ्चिच्च कलात्मकाभि व्यक्तिरूपेण केषाञ्चिच्च शुद्धतया ज्ञानरूपेण च अभिव्यक्ताः भवन्ति

आत्मक्रियाथ संकल्पशक्तेः स्वतन्त्रता आवश्यकी आदर्शवादस्य सर्वप्रकारकशिक्षा चरित्रनिर्माणस्य शिक्षा भवति , चरित्रनिर्माणाथ संकल्पशक्तेः स्वातन् यं सर्वप्रथमम् आवश्यकम् बालक ः केवलं परिस्थितिक्रीडनकमिति नमन्तव्यम्, अथवा तथाङ्गीकरणेन सः दुश्चरित्रो भवति चरित्रवान् भवितुं संघर्षः कर्तव्योऽस्ति चरित्रहीनो भवितुं केवलं पलायनमेव पर्या मस्ति स्वतन्त्रता संकल्पस्य दृ शक्तिरस्ति न तु इ छाशक्तेः दुर्बलता

इ छाशक्तिस्वतन्त्रे छाश त्योः अन्तरज्ञानमावश्यकम् जन्मतः बालकेषु इ छाशक्तिस्तु भवति परन्तु सा स्वतन्त्रे छाशक्तिः नास्ति शिक्षया संकल्पशक्तिमेनां स्वतन्त्रता विवेका यां सह प्रयोगं कतु छात्राणां निर्माणं कुर्यात् स्वतन्त्रे छाशक्तेर्विकासः शनैः शनैः भवति किशोरावस्थायां प्रा ायां सत्यां

स्वतन्त्रे छाशक्ते: अभिव्यक्तिः द्विप्रकारेण जायते प्रथमप्रकारस्तु स्वतः स्वजीवनदर्शनस्य विकासः यत्र सः अन्येषां दृ ष्ट विनापि स्वतः स्व नैतिक विचारान् निर्णयति नैतिकदृष्ट्या सः संसारे आत्मानम् एकाकिनं मनुते स्वमाग स्वयमेव निर्धारयति द्वितीयप्रकारस्तु उत्तरदायित्वस्य निर्वहणम् किशोराः एतादृशान् बहन् अवसरान् लभन्ते यत्र उत्तरदायित्वेन सह काय कृत्वा आनन्दिताः भवन्ति

अनुकरणम्

आदर्शवादी अनुकरणं शिक्षणप्रक्रियायाःमहत्त्वपूर्णमङ्गं मनुते पित्रोः ,परिवारसदस्यानाम्, अध्यापकानां ,मित्राणां च व्यवहारस्य अनुकरणं कृत्वा अपरिप बालकः सामाजिकव्यवहारम् अधिज छति मानवशिशुः
कपि वत् अनुकरणं न करोति, अपि तु अनेकान् आनावश्यकव्यवहारान् त्यजति यः उपयोगिव्यवहारः भवति तं स्वीकृत्य आगते समये अपेक्षितं परिवर्तनं करोति , अनुकरणप्रक्रियया सह चलति न केवलं सामाजिकव्यवहारः अपि तु लेखनं ,पठनं जीवनस्य विश्वासः मूल्यम् इत्यादयः अनेकविषयाः अनुकरणेन जायन्ते

अनुकरणस्य प्रारम्भिकप्रयोगः स्थूलपदार्थानां क्रियाणाम् उत्कृष्ट-उदाहरणानाम् अनुकरणेषु क्रियते मूर्तिनिर्माणं,संगीतं,चित्रकला,लेखनम् इत्याद्युदाहरणानि छात्राणां सम्मुखे प्रस्तूयन्तां, छात्राः बुद्धिपूर्वकं तदनुकरणं कुर्युः इयमाशङ्का जायते यत् अनुकरणपरिणामः मौलिकतां (Originality) सर्जनात्मकतां (Creativity) न विकासयेत् ,परन्तु प्रयोगेण प्रमाणितमिदमस्ति यत् अनुकरणेन ईदृशं प्रेरणं ल यते यत् उत्कृष्टोदाहरणात् अधिकं सर्जनं निर्माणं वा करणीयमिति अनुकरणे तु प्रारम्भिकस्थूलसामग्रयः ल यन्ते परन्तु स्वीयं स्वतः प्रेरणया छात्राः तत्र मौलिकतामुत्पादयन्ति अनुकरणस्य द्वितीयप्रयोगस्तु व्यक्तीनामनुकरणम् शिक्षकः छात्रस्य कृते ेष्ठव्यक्तिः अस्ति सः इ छया अनि छयापि तद्व्यवहारम् अनुकरोति, आवश्यकमिदमस्ति यत् अध्यापकः निर्णयेत् यत् तस्य कीदृशान् व्यवहारान् ते अनुकुर्युः, तथैव सः छात्राणां सम्मुखे व्यवहरेत् अवा छितव्यवहाराणामनुकरणात् छात्रं निवारयेत् अनुकरणस्य तृतीयः प्रयोगः -राष्ट्रिय-धार्मिक- ऐतिहासिक-साहित्यस्य धीरोदात्तनायकानामनुकरणम् जीवद्व्यक्तीनां चरित्रं तु अपूण भवेत् परन्तु साहित्ये वर्णितमहापुरूषाः पूर्णरूपेण चित्रिताः सन्ति किशोरावस्थायां छात्राणां कृते

जीवने तादृश नायक नायिकाभिः प्रेरणा ल यते तेषां चरित्रस्य अनुकरणं कृत्वा तद्वत् ते भवितुं यतन्ते पाठ्यक्रमे पाठ्येतरक्रियासु च महापुरुषाणां जीवनगाथानां कृते महत्वपूण स्थानं दातव्यम्

चतुर्थप्रयोगः

व्यक्तिनिरपेक्षगुणानाम् अनुकरणाभिमुखं छात्राणां प्रेरणम् उत्तरकिशोरावस्थायाम् (Post-adolescentage) नायकसम्बन्धित- अनुकरणानि एव न भवन्ति, अपि तु गुणाः स्वतः मूल्यानि जायन्ते, तेषामनुकरणं त हित ेष्ठत्वेन जायते

अनुकरणस्य सवाच्चस्तरे गुणाः पृथक् पृथक् न भवन्ति, अपि तु तेषां समन्वयः शिवम् इति तत्त्वे भवति, एतद्धि आदर्शवादिचरित्रनिर्माणमथवा स्वतन्त्रे छाशक्तेर्विकासः इति निरूपयति

शिक्षण युक्तयः(Teaching Devices)

अध्यापने शिक्षकः अनेकप्रकाराः युक्तीः प्रयु क्ते पूर्वमेव अस्माभिरुक्तमस्ति विशिष्टोपकरणयु त्यादिषु आग्रही नास्ति सः प्रयोगप्रायोजनादिकं काय आनयति किन्तु तस्य दासो नास्ति तन्मते प्रयोगप्रायोजनादिद्वारा का त् विषयान् पाठयितुं श नोति परन्तु अध्ययने केवलं क्रिया हि महत्त्वपूर्णा नास्ति, चिन्तनवाचन- वण-मननादिकं महत्त्वपूर्णम् आदर्शवादी याः युक्तीः प्रयु क्ते ताः निम्नोक्ताः भवन्ति

साक्रेटिस्युक्तिः

इयं चर्चाप्रणाली अथवा प्रश्नोत्तरस्य उपक्रमः (Approach) प्राचीनकालात् प्रसिद्धा अध्यापकः यत् किमपि छात्रे य दयङ्गमं कतु वा छति तत् परिस्थितेः विश्लेषणरूपेण एवं प्रस्तौति यत् छात्रः अध्यापकस्य निष्कष स्वतः अङ्गीकरोति साक्रेटिस् तत्प्रयोगं नैतिकशिक्षाथ कृतवान् आसीत् किन्तु कालान्तरे ज्ञानात्मकविषयाणामध्यापनार्थञ्च एतस्य प्रयोगः बहलतया समजायत अस्याः युक्तेः वैशिष्ट्यं छात्रस्य सामान्यज्ञानात् शिक्षकः शिक्षामारभते ज्ञानस्य विश्लेषणं कृत्वा प्रश्नात्मकरूपेण उपस्थापयति, अन्ते प्रा व्यज्ञानस्य निष्कष छात्राः स्वयमेव निष्पादयन्ति कालान्तरे हर्बर्ट् पाठ्योजनायां वर्तमानकालिक

समस्यासमाधानप्रणाल्याश्च एतस्य प्रचुरप्रयोगो भवति कुशलाध्यापकस्य हस्ते आगत्य प्रश्नोत्तरोपकरणं ज्ञानस्य विकासे, चिन्तनवृद्धौ, यो यनिर्णयस्वीकारक्षमतायाः विकसने च सहायकं भवति , परन्तु अकुशलशिक्षकस्य हस्ते केवलं परिपाटिपालनाथ, पाठितसूचनानां परीक्षणाथ सामग्री भवति आदर्शवादी कामयते यत् चर्चया छात्राणां सम्मुखे विकल्पान् उपस्थापयेत्, तद्विकल्पेषु विचारपूर्वकं यो यविकल्पनिर्वाचने छात्राणाम यासः कारयितव्यः सदसतोः विवेकयुक्तभेदबोधस्य (Rational Disrcimination)विकसनम् अस्याः युक्तेः उद्देश्यं भवेत्

व्याख्यानम् -

अनेकतथ्यानि सूचनाश्च प्रत्यक्षरूपेण प्रा ाः न भवन्ति, न वा चर्चया बहगभीरविचाराः वाचनेनापि स्पष्टाः न भवन्ति तादृशविचाराणाम् अध्यापनं व्याख्यानेन सुयो यरूपेण कतुं श यते केचन विषयाः भावनात्मकाः प्रेरणात्मकाश्च भवन्ति तादृशविषयान् पाठयितुं व्याख्यानयुक्तिः सवात्कृष्टा मन्यते कुशलव्याख्याता (वा मी) ोतणां मनसि उदात्तभावं जागरयति काव्यमहत्त्वादिविषये व्याख्यानयुक्तिः प्रयु यते

प्रयोजना -

युक्तिरियं प्रयोजनवादस्य फलं मन्यते आदर्शवादिनोऽपि निस्सङ्कोचं युक्तिमेनां प्रयु जते विस्तरविवरणं प्रयोजनवादे द्रष्टव्यम्

आदर्शवादि-अनुशासनम्

पूर्वमेव स्पष्टीकृतमस्ति यत् छात्रः जन्मना न यो यः न अयो यो वा आदर्शवादः पूर्वजन्मार्जित पापस्यास्तित्वमपि स्वीकरोति, अतः अनुशासनसमस्यायाः विषये दत्तदृष्टिर्भवति प्रकृतिवादिवत् प्राकृतिकपरिणामान्

अनुशासनकारणं मत्वा छात्रं स्वतन्त्रं न त्यजति अनुशासनं शिक्षायाः अनिवार्यमङ्गमिति अङ्गीकरोति प्रायः एवं कथ्यते यत् आदर्शवादी दमनात्मकं § (Repressive) प्रभावात्मके(Impressionistic) अनुशासने विश्वासं कुरुते, यदि त छब्दानाम् उचितं व्याख्यानं न क्रियते तर्हि कथनमिदं सत्यं प्रतीयते तन्मतेन अनुशासनं प्रभावयितुं त्रीणि प्रमुखतत्त्वानि वर्तन्ते- १. शिक्षकः, २. प्राकृतिकं सामाजिकवातावरणञ्च, ३. स्वयं छात्रः विद्यालये यो यमनुशासनं निर्मातुम्

इदमावश्यकं यत् प्राकृतिकसामाजिक वातावरणं स्वस्थं भवेत् सामाजिक वातावरणस्य एकः घटकः शिक्षको ऽस्ति शिक्षकस्य प्रभावः छात्राणामुपरि प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण च पतति शिक्षकः तस्मै ब्र णः रूपं भवति छात्रः शिक्षकस्य अनुकरणं प्रत्यक्षाप्रत्यरूपेण करोति इत्थम् आदर्शवादी अनुशासनस्य प्रभाववादी कथ्यते अनुशासनस्य सर्वप्रमुखं तत्त्वं छात्रः स्वयमेव छात्रः तानि कार्याणि प्रस तापूर्वकं करोति यत्र तस्य स्वाभाविक रुचिर्जायते रुचेः प्रयोगं कत्तु हार्न आशयः सम्प्रत्यक्षनियमस्य(Law of Apperception) अवबोधः अपेक्ष्यते रुचेः प्रभावकारि उपयोगं कतु छात्रेषु अन्तर्निहितरुचेः प्रदेयज्ञानस्य च सम्बन्धस्थापनमावश्यकम् हा कग् अनुसारं रुचिः मानसिकगत्या ता अस्ति, परन्तु गतिरसौ तदैव जागर्ति यदा सम्मुखे समस्या भवेत् अतः रु च जागरयितुं छात्रस्य सम्मुखे समस्या भवेत्

सर्वविधशिक्षायाः रोचकी करणं शिक्षायाः व्यापकदृष्टिकोणम् आदर्शवादः नाङ्गीकरोति चरित्रनिर्माणार्थमपि तन्न यो यं भवेत् यत् व्यक्तेः आचरणं रु याधारितं स्यादिति बहनि कार्याणि तत् तत् समये एव कर्तव्यानि भवन्ति तत्र रुचेः प्रतीक्षां कतु न श यते अनेके तादृशाः विषयाः बाल्ये शिक्षणीयाः भवन्ति, येषु स्वाभाविकी रुचिर्न भवति तथापि शिक्षणीयाः भवन्ति, अन्यथा भाविजीवनं कष्टकरं भवति जीवने अनेकानि कार्याणि रुचिपूर्णानि न भवन्ति, परन्तु तानि सदात्मकानि शुभानि भवन्ति, अतः कष्टकराण्यपि तानि जीवनाथ वा छनीयानि भवन्ति

एतद्विना अध्यवसायस्य समस्यायाः समाधानं भवेत् अथवा विना परि मं ज्ञानं प्रा येत, किन्तु सुखोपलब्धिर्न जायते अध्ययनाभिप्रेरणाथ कार्यसिद्धेः सुखमावश्यकमस्ति रुचिरपि द्विविधा भवति-तात्कालिकी स्थायिनी च प्रकृतिवादि प्रयोजनवादिनौ तात्कालिकरुचिमा यन्ति आदर्शवादी स्थायिरु च स्वीकृत्य छात्रे यः पलायनवादं न शिक्षयति स्थायिरुचेः काय सम्पादयितुं प्रथमम् अध्यवसायः कर्तव्यः यः मसाध्यः, अरुचिकरः, नीरसः, ान्तिप्रदश्च भवति, परन्तु कालान्तरे सैव अरुचिकरकार्यम् अ यासरूपेण परिवर्त्य सहजस्फूर्ति जनयति

आदर्शवादानुसारम् अनुशासनं शिक्षायाः आवश्यकनियमोऽस्ति शिक्षया सह अविनाभावरूपेण तिष्ठति शिक्षां विना अनुशासनस्य किमपि महत्वं नास्ति अनुशासनार्थम् अनुशासनं नास्ति

अनुशासनस्य उद्गमः छात्राणाम् आत्मश त्या भवति पूवाक्तवत् आदर्शवादिशिक्षा छात्रं स्वतन्त्रतायै स द्धीकरोति, या व्यक्तिः स्वेन्द्रियाणां स्वाभाविकरुचीनामपेक्षानुसारं व्यवहारं करोति सा स्वतन्त्रव्यक्तिरिति न कथ्यते आदर्शवादानुसारं स्वतन्त्रव्यक्तिः सा वर्तते यस्य संकल्पशक्ति स्वतन्त्रा अस्ति, या स्वसहजरूचिभिर्नियन्त्रीक्रियते शिक्षितमानवः मूलप्रवृत्तीनां दासो नास्ति अपि तु स्वामी वर्तते, तत्रैव तस्य स्वतन्त्रता निहिता अस्ति स्वमूलप्रवृत्तेः नियन्त्रीकरणं यदि दमनात्मकविधिश्चेत् तेषां मतेन आदर्शवादि-अनुशासनं दमनात्मकं कथ्येत भारतीयदर्शने इदमनुशासनम् आत्मसंयमः इति कथ्यते

दमनात्मकमनुशासनम् अन्यस्मिन् अथ प्रयु यते यत्र शिक्षकः बा ेपायैः कठोरदण्डैः छात्र सहजप्रवृत्तीः दमयित्वा अनुशासनं करोति, तथा दण्डभयेन समाजसम्मतं व्यवहारं शिक्षयति आदर्शवादः अनुशासनशिक्षणे अध्यापकस्य उचितमार्गदर्शनमङ्गीकरोति परन्तु दमनात्मकदण्डान् न मानयति यतो हि एतादृशमनुशासनं सामयिकं भवति, न तु स्थायि , अथवा स्वतः स्फूत भवति स्वतः प्रेरितानुशासनेन चरित्रनिर्माणं भवति न तु बा ानुशासनेन छात्राणामात्मशक्तिविकासाय अध्यापकः छात्रे यः स्वीयव्यवहारस्य विश्लेषणाय अवसरं प्रददाति तस्य विश्वासोस्ति यत् बालकेषु सहज न्यायभावना भवति, यदि ते यः आत्मविश्लेषणार्थमवसरो दीयेत तर्हि ते यो यमार्गचयने समर्थाः भवन्ति अध्यापकः व्यवहारस्य अनेकान् विकल्पान् छात्राणां सम्मुखे प्रस्तौति तथा छात्रे यः यो यविकल्पानां चयनार्थम् अवसरं प्रंददाति

आदर्शवादी लोकतन्त्रिकस्वशासनप्रणाल्यां विश्वासं कुरुते तथा अनुशासनस्य लोकतान्त्रिकप्रणालीम् आत्मसात् कुरुते अस्याः प्रणाल्याः विशदं विवेचनम् अर्थक्रियावादे क्रियते फलतः आदर्शवादी स्वतन्त्रतानुशासने, रुचि अध्यवसायौ इत्यादिशब्दाः विरोधात्मकाः इत्यनङ्गीकृत्य पूरकाः इति निर्णयति

****

६
शिक्षायां प्रयोगवादः

अर्थक्रियावादः दर्शनस्य सा शाखा वर्तते या पूर्वजन्मवादं पूर्वसिद्धसत्यं वा नाङ्गीकरोति अयं वादः प्रयोजनवादः, व्यवहारवादः , कारणवादः, पुनारचनावादः, अनुभववादः, फलानुमेयप्रामाण्यवादः , प्रयोगवादः इत्यादिभिर्नामभिः प्रथितोऽस्ति एतानि नामानि अर्थक्रियावादस्य लक्षणं स्फुटीकुर्वन्ति तथैव तानि विभि नामानि अर्थक्रियावादस्य विकासक्रमं स्पष्टीकुर्वन्ति वादोऽयम् अमेरिकाजनजीवनेन समुत्प । दार्शनिकी प्रणाली वर्तते

अर्थक्रियावादः एकत्र आदर्शवादप्रतिपादित पूर्वसिद्धसत्यस्य खण्डनं करोति, अन्यत्र च प्रकृतिवादस्य अमानवीयवैज्ञानिकसत्यस्य विरोधं करोति आदर्शवादानुसारं जगत्पूर्वनिर्धारितं (शिवश शीा पशव)पूर्णश्च वर्तते, सत्यं सार्वभौमिकसार्वकालिकश्च वर्तते दैवि-आदर्शवादस्तु मनुष्यभा यस्य कारणमज्ञात कश्चन परमात्मेति कल्पयति एतादृश्यां स्थितौ मनुष्येण किमपि कर्तव्यं नोपतिष्ठते एवमेव प्रकृतिवादोऽपि मनुष्यं प्रकृतेः क्रीडनकं मत्वा तस्य अस्तित्वमेव समापयति अर्थक्रियावादः तयोः द्वयोः सिद्धान्तयोः निषेधं कृत्वा नवविचारान् प्रतिष्ठापयति, यत्र सर्वत्र नकारात्मकता काचित् दृश्यते , तथा पूर्वनिधारितानां सवषां सिद्धान्तानां तिरस्करणप्रवृत्तिः दृश्यते अर्थक्रियावादस्य प्रमुखसम्प्रदायानां संक्षि विवेचनसिद्धान्तस्य स्पष्टीकरणदृष्ट्या उपयोगे भवति

पियर्स् महोदयस्य अर्थक्रियावादः अथवा व्यवहारवादः –

अर्थक्रियावादः अथवा "प्रे मेटिसि म्" इति शब्दः सर्वप्रथमं चार्ल्स सैण्डर्स् पियर्स्महोदयस्य पुस्तके उपल यते स तु विशेषरूपेण शब्दस्यास्य प्रयोगं कृतवान् ,येन कोऽपि एतत् चौय कर्तुम् अथवा तद्विचारस्य दुर्व्याख्यां कतु न श नुयात् पियर्स् महोदयः तार्किकदार्शनिकदृष्ट्या प्रतीकानां व्याख्यां करोति तन्मतानुसारं मनुष्यः प्रतीकानां निर्माणं करोति , तथा तेषामुपयोगं भाषारूपेण करोति, अतः भाषायाः सम्प्रत्ययाः दार्शनिकाध्ययनस्य महत्त्वपूर्णसमस्याः भवन्ति पियर्स् मतानुसारेण कापि धारणा अन्तिमा नास्ति, तासांमर्थः तद्व्यवहारेण प्रभावितो भवति, फलतः वास्तविकव्यवहारे ये प्रत्ययाः अथवा अभिधारणाः परस्परसम्बद्धाः वर्तन्ते, तेषां

पारस्परिकसम्बन्धम् उचिताथ अवलोकनं हि शिक्षणं वर्तते प्रचलित अभिधारणानां प्रत्ययानाञ्च स्पष्टीकरणमावश्यकम् अन्यथा तार्किकचिन्तनं न सम्भवति पियर्स् इदं कथयितुमि छति यत् सत्यस्य सर्वाः धारणाः तात्कालि यः भवन्ति, तासु निरन्तरं परिवर्तनं भवति, व्यवहारेण सह तासामर्थश्च परिवर्तते सत्यं पूर्वानुभूतं पूर्वसिद्धस्य आधारितं वा इत्यङ्गीकतु न श यते

विलियम् जेम्स् महोदयस्य अनुभववादः अथवा फलानुमेय प्रामाण्यवादः

पियर्स् महोदयस्य "प्रे मेटिसि म्" इति शब्दस्य जेम्स-महाभागेन लाघवं विचिन्त्वा "प्रे मेटि म्" इति संज्ञा प्रदत्ता वर्तते तथैव तस्य क्रमबद्धदर्शनस्य स्वरूपं प्रदत्तम् जेम्स् पियर्स् महाशयस्य विषयमेनमनुमोदयति यत् अर्थ क्रियावादवि ध विना पूर्वनिर्धारितोत्तराणां स्वीकरणं समीचीनं नास्ति सः लिखति-ङ्गअर्थक्रियावादी ....अमूर्तविचाराणाम् अपर्या तानां मौखिकसमाधानानां प्रागनुभूतकारणानां , निश्चितसिद्धान्तानां, बन्धितव्यवस्थानाम् , भ्रान्तपूर्णतानां सिद्धान्तैः विरतोऽस्ति [१] जेम्स् अनुसार विचाराणां प्रयोजनं मानवीयरुचीनां परितोषोऽस्ति विचाराः अनुभवान्तर्निहिताः सन्ति , अनुभवानां सिद्धान्तः एव विचार रूपेण प्रस्फु टितो भवति सत्यस्य मूल्यं व्यावहारिकं वर्तते यतो हि मानवीयावश्यकतानां पूरणाय मानवीयसमस्यानां समाधानाय च सत्यस्यावधारणा सहायकं भवति कस्यचिद् विचारस्य सत्यत्वासत्यत्वज्ञानं तस्य कार्यात्मकपरिणामेन भवति जेम्स् एतस्यानुभववादिविधेः विस्तारं नैतिकधार्मिकप्रश्नानामुत्तरान्वेषणाय च कृतवान् तन्मतेन कस्यापि नैतिक विचारस्य विचारः व्यावहारिक परिणामेन भवति इत्थं सः आदर्शवादिनः पूर्वनिर्धारित नैतिकसिद्धान्तं न स्वीकरोति धार्मिकविश्वासस्य उपरि जेम्स् मतमस्ति यत् यदि एतेषां विश्वासानां फलं जीवनसंघष सहायतां करोति तथा तेषामान्तरिकशान्ति प्रापयति तर्हि, अनुभवाधारेण तेषां सत्यापनं भवति तथा तदृष्ट्या ते विश्वासाः सत्यात्मकाः कथ्यन्ते, अन्यथा न

शाश्वतमपरिवर्तितं सत्यं जेम्स् न स्वीकरोति सत्यस्य प्रकृति सम्बन्धे सत्यस्य मान्यता अस्ति यत् सत्यं बहधा वर्तते तच्च निर्मितं भवति, तथा निरन्तरपरिवर्तनशीलमस्ति सत्यम् अस्माकं विचारस्य ज्ञानस्य भावनायाः कर्मणः च क्षेत्रे कार्यात्मकं सम्बन्धं स्थापयति सत्यं सः विचारोऽस्ति, यः व्यवहारे प्रभावं

जनयति सत्यं वस्तुनिष्ठं न भवति सत्यस्य स्थितिः व्यावहारिकी मनोवैज्ञानिकी चास्ति जेम्स् काण्ट् महोदयौ चिन्तनवग करणं निराकृत्य वदतः यत् एतद्वग करणानां प्रयोजनं विचारावगमो नास्ति अपि तु अनुभवान् नियन्त्रयितुं सहायताप्रदानम् सत्यं पूर्वनिर्धारितं न भवति अपि तु अन्विष्टं भवति, ता र्माणं कतुं श यते जेम्स् अनुसारं सत्यासत्यस्य किमपि स्थानं नास्ति, अपि तु निष्कर्षणात् तत् शुद्धमशुद्धं वा कथ्यते

जेम्स् अनुसारं जगदिदं पूण नास्ति सत्ता अनेकशक्तीनां संघातानां (Compunds) च मि णमस्ति, अतः तस्मिन् एकत्वापेक्षयाअनेकत्वं विद्यते जगति शुभाशुभरूपेण तद्विद्यमानमस्ति जगदिदमंशतः अनिण तमस्ति, मनुष्यः स्वतन्त्रश्च वर्तते, अतः मनुष्यस्य स्वै छिकाध्यवसायैः जगत् यो यं कतु श यते ईश्वरोऽपि अपूणोऽस्ति तथा मनुष्यः स्व प्रयासैः अस्य जगतः पूर्णत्वसम्पादनप्रक्रियायां सहायकोऽस्ति

जान् डिवीमहोदयस्य करणवादः(Instrumentalism) **प्रयोजनवादः** (Experimentalism)**पुनारचनावादः**(Re-Constructionism)

शिक्षायाः दृष्ट्या जान् डिवी कारणवादः महत्त्वपूणाऽस्ति असौ शिक्षाक्षेत्रे नव क्रान्तिमजनयत् डिवी महोदयस्य व्यवहारवादः कारणवादः इति कथ्यते, यतो हि तदनुसारं मस्तिष्कं ज्ञानञ्च उपकरणरूपेण प्रयु यते ते च ज्ञानमस्तिष्के साध्यत्वेन न मन्येते ज्ञानमस्तिष्कबुद्ध्योर्विकासः प्राकृतरूपेण भवति जीवनस्य विविधसामाजिकपरिस्थितिषु विजयं प्रा ुं मनुष्यः ताः प्रक्रियाः करोति याः उपोत्पाद्य रूपेण विकसिताः(Byproduct) वर्तन्ते मनुष्यः अन्वभवत् यत् विविधवस्तूनि द्रष्टुं तानि स्मतु तथा तद्विषये चिन्तनेन च तत् समान परवर्तिपरिस्थितिषु नियन्त्रीकरणं सरलं भवति मनुष्यस्य पाश्व मस्तिष्कं नाम तादृशमुपकरणमस्ति येन सः अन्यप्राणि यः आत्मनम् उ तं कतु श नोति तदनुसारं ज्ञानं मस्तिष्कादपि ेष्ठं नास्ति इत्थं डिवीमतेन मानवमस्तिष्कं तत्क्रियाणां प्रभावपूर्णतया संचालनाय साधनमथवा "करण" मेवास्ति

डिवी दर्शनस्य द्वितीयविचारः प्रयोगवादोऽस्ति डिवी प्रयोगात्मकवि ध वैज्ञानिकक्षेत्रे प्रयु ्क्ते , मानवीयसामाजिकसमस्यानां समाधानाय उपयोगिनं मनुते

डिवी मतेन अस्माकं चिन्तनप्रक्रियायां तानि सोपानानि आग छन्ति, यानि वैज्ञानिकप्रयोगशालायां प्रयोक्तुं श यन्ते यदि वयं स्वानुभवानां लाभं प्रभाविरूपेण स्वीकुर्मश्चेत् प्रयोगात्मकविधेः अथवा वैज्ञानिकविधेः प्रयोगः कर्तव्यो भवति विधिरयं (Problem -method) समस्याविधिः इति कथ्यते अस्य शिक्षणविधिदृष्ट्या महत्वपूर्णस्थानमस्ति , अतः अग्रिमपृष्ठेषु एतस्य सविस्तरं विवेचनं क्रियते डिवी प्रधानतया शिक्षादार्शनिकः आसीत् तन्मतेन शिक्षायाः अर्थमनुभवानां पुना रचना मन्यते, तस्मात् तस्य सिद्धान्तः पुना रचनावादः इत्यपि कथ्यते

तत्त्वमीमांसा :–

डिवीमतेन वस्तुनिष्ठस्य अस्तित्वस्य अस्माकं ज्ञानेन सह तादात्म्यं कदापि न भवति तन्मतेन अस्तित्त्वम् अनुभवाः एव केवलम् अस्तित्त्वम् अनेक वस्तुभिः व्यक्तिभिश्च युक्तमस्ति भौतिकजगतः विभि वस्तूनि परस्परं प्रभावितानि वर्तन्ते एवमेव समाजे मनुष्याः अपि परस्परं प्रभाविताः भवन्ति मानवीयानुभवे यः परं तादृशं किमपि सर्वव्यापि अस्तित्वं नास्ति, येन विश्वस्य व्याख्यां कतु श नुमः, अथवा विभि वस्तुषु एकत्वम् अवलो येत तन्मतेन एकत्वं कार्यात्मकेन (Functional) अथवा आङ्गिकेन (Ogranic) सम्बद्धमस्ति व्यक्तेः समाजेन सह तादात्म्यस्य अपेक्षया सः समाजेन सह कार्यत्मकरूपेण सहयोगं करोति

सत्ता परिवर्तनशीला–

अस्माकं जगत् निरन्तरं परिवर्तनशीलम् यथा मनसा वयं सत्तायाः चिन्तनं कुर्मः तदपि बुद्धेः प्रवहन्ती नदी इव अस्ति, या नित्यं नवीनं रूपं प्रस्तौति अनुभवस्य वृद्ध्या सह अस्माकं विश्वासाः समृद्धाः परिवर्तिताश्च भवन्ति मनुष्येण अनुभूतसत्तायां किमपि स्थायि नास्ति

जगदनिश्चितम् –

मनुष्योऽस्मिन् अस्थिरे सामाजिके जगति परिवर्तनस्य नद्याः वातचक्रस्य समानोऽस्ति, यत ् सामाजिकव्यवस्थाः अपि स्वीयचक्रस्य भ्रमिषु भ्रामयित्वा विनाशयति अथवा तेषु अचिन्त्यं परिवर्तनम् आनयति भौतिकसत्ता न मनुष्यं प्रीणाति न वा जुगु सते, परन्तु मनुष्यः तत् परिवर्तनशीलप्रकृत्या परिचितो भवेत् तथा तदथ स द्धः तिष्ठेत् प्रगतिः स्वतः न भवति मनुष्यः तदथ प्रयत्नशीलः भवेत्

मानवीय स्वतन्त्रता –

डिवी-अनुसारं मनुष्यः स्वतन्त्रोऽस्ति, परन्तु तस्य स्वतन्त्रता स्वीयप्रकृतेः केषाञ्चित् अनियन्त्रिततत्त्वानाम् अन्य परिस्थितीनाञ्च कारणेन सीमितं भवति डिवी स्वातन्‍ यस्य वास्तविकताम् अङ्गीकरोति, व्यक्तिः तस्य अभिकरणमिति विश्वसिति स्वतन्त्रतापूर्वकं काय कतु मनुष्यः बुद्धेरुपयोगं कृत्वा कार्यमपि कुर्यात् बुद्ध्या वा छितलक्ष्याणां परिकल्पना जायते तासां पूत्य योजनाः निर्मातुं श यन्ते परन्तु विना काय लक्ष्यमपूण तिष्ठति

नैतिकता –

डिवी नैतिकसिद्धान्तान् प्रागनुभूतयथार्थाधारेण पूर्णान् शाश्वतान् च न मनुते तदनुसारं नैतिकमूल्यानां नैरन्त यण पुनारचना जायमाना अनुवर्तते , यथा यथा ज्ञाने वृद्धिर्भवति तथा तथा सामाजिकपरिवर्तनं जायते तथा तथा नैतिकमूल्येषु अपि परिवर्तनमायाति इत्थं डिवी-महोदयः नैतिकमूल्यं सापेक्षदृष्ट्या अधिकं स्थायि मनुते शुभं तु एकदिनपर्यन्तं न भवति, अपि तु सुदीर्घकालपर्यन्तं शुभं भवति कस्यापि व्यवहारस्य सत् तथा यस्करत्वं तावत् कालपर्यन्तं भवति यावत् तेन सवऽपि मनुष्याः प्रभाविताः भवन्ति

डिवी नैतिकमूल्यानि त्रिधा स्वीकरोति, यथा १) लोकतन्त्रं, २) विचारः वाक्स्वातन्‍ यं च, ३) नैतिकं विधिप्रबन्धश्च

धार्मिकमूल्यानां विषये डिवी विश्वसिति यत् धार्मिको भवितुं कस्यापि आध्यात्मिकसत्तायाः पराप्राकृतिकसत्तायाः विश्वासो न काम्यते इत्थं कस्यापि सम्प्रदायविशेषस्य पूजापाठादिकमपि नापेक्ष्यते अन्धविश्वासं विनापि जनः धार्मिको भवितुमर्हति डिवी मतेन धार्मिक ेतः अस्माकं कल्पना अस्ति, येन साहित्यकलादीनामुद्गमोऽभवत् इन्द्रियानुभूतज्ञानमस्म यं वर्तमान-अतीतयोः परिचयं कारयति, परन्तु कल्पना अस्मत् तद् भविष्यपर्यन्तं ग छति यद् अनिश्चितमस्ति मनुष्यः भविष्ये कल्पनया प्रकल्पितमूल्यानि यानि प्रा ु श नोति , स च आदर्शः इति कथ्यते मानवाध्ययवसायेन तान् आदर्शान् यथार्थान् कतु या अनुभूतिरपेक्ष्यते सा "आस्था" इति कथ्यते डिवी अनुसारम् आदर्शः न वा कस्याञ्चित् प्रागनुभूतसत्तायां विद्यमानः न वा ञ्जआस्था अन्तःकरणस्य सहजानुभूतिर्वर्तते इत्थं जान् डिवी अनुसारं

धर्मः स्पष्टरूपेण आदश कृत सामाजिकनैतिकता सः मानवीयानुभवनिहिताऽऽस्थामङ्गीकरोति भावि-आदर्शानां कृते आस्था एवंरूपेण विद्यमाना वर्तते यत् वर्तमाने तत् कदापि प्रा ु श यते

डिवी महोदयस्य नैतिकता जैवसामाजिकी (Bio- Social) कथयितुं श यते तत् जीवनं प्रति समायोजनं त्रिधा भवितुमर्हति -

१) परिस्थित्यनुसारमात्मनः नियोजनम्

२) आत्मानुगुणं परिस्थितीनां परिवर्तनम्

३) आत्मनः व्यवहाराणां परिस्थितीनाञ्च पुनारचनम्

डिवी तृतीयप्रकारकं समायोजनं धार्मिकं नैतिकञ्चेति कथयति तथा तस्य मान्यतां प्रय छति

किलपैट्रिक्प्रयोजनवादः

शिक्षादृष्ट्या किलपैट्रिक महाशयस्य महत्त्वपूण स्थानमस्ति, यः खलु डिवी महोदयस्य समस्यासमाधानविधिम् अथवा वैज्ञानिकवि ध प्रोजे ट्प्रणालीरूपेण विकसितवान् सोऽपि अर्थक्रियावादिवत् विश्वस्य तर्कपरककाल्पनिकावधारणानां खण्डनमकरोत् तथा तस्मिन् स्थाने गैलीलियो प्रतिपादित वैज्ञानिक-

न्यादशन(Models) विश्वस्य व्याख्यां कतु प्रायतत किलपैटिक अनुसारं मानवीयानुभवानां प्रमुखोपलब्धिः नैतिकमूल्यं भवति तदनुसारं दर्शनं जीवनस्य संघर्षात्मकमूल्यानां समीक्षात्मकमध्ययनमस्ति दर्शनस्य कार्यम् एतदस्ति यत् संघर्षाणां मध्ये कथं जीवनं करणीयम् किलपैट्रिक महाशयोऽपि डिवी महाभागवत् नैतिकतायाः व्याख्यानं करोति यत् नैतिकता सामाजिकी भवति तथा अन्यैः सह मनुष्यस्य मिथः क्रियायाः आत्मनिर्भरतायाश्च परिणामेन नैतिकतायाः विकासो भवति इयमात्मनिर्भरता शैशवावस्थया समारब्ध भवति, जीवनस्य सवाच्चलक्ष्यं नैतिकक्रमविकासोऽस्ति

धार्मिकमूल्यमसौ एवं विवृणुते यत् सवाच्चमूल्यानि प्रति मनुष्यस्य मनोवृत्तिर्भवति अनुभवैः प्रा मूल्यान्येव धार्मिकमूल्यानि इति कथ्यन्ते मनुष्यः यत्किमपि अर्जयति तद्रक्षणं तद्वर्धनञ्च मानवीय-अध्यवसायानामुपरि नैर्भय करोति बुद्धिमत्तायाः पूर्णदूरदर्शितया सह अध्यवसायः आस्थेति कथ्यते

पूर्वोक्तानाम् अर्थक्रियावादिदार्शनिकानां मूलविचारज्ञानानन्तरम् अर्थक्रियावादिनां प्रमुखसिद्धान्तान् साररूपेण इत्थं प्रस्तोतुं श नोति

१) जगदिदं निरन्तरपरिवर्तनस्य क्रियया प्रचलति अस्मिन् जगति किमपि वस्तु स्थिरं नास्ति सव परिवर्तनस्थितौ वर्तते

२) जगतः प्रकृतिरनिश्चिता

३) जगदपूण वर्तते, तथैव अद्यापि तस्य निरन्तरं निर्माणं जायमानमस्ति

४) जगतः अन्तिमं किमपि तत्त्वं नास्ति तद् "युनिवर्स " नास्ति अपि तु "मल्टीवर्स " वर्तते

५) आदर्शः मूल्यश्च अन्तिमं चिरन्तनं च न स्तः मूल्यप्रक्रियायां निहिते भवतः, ते स्वतः लक्ष्यं नास्ति मूल्यं नैकमपितु अनेकानि वर्तन्ते तानि सापेक्षाणि परिवर्तनशीलानि च वर्तन्ते

६) जगतः पृष्ठतः अनुभवातीता काचित् सत्ता नास्ति

७) मनुष्यः परिवर्तनशीलः, संसारेण सह तस्यापि विकासो जायते

८) मनुष्यः जगतः सक्रियं कारणं नास्ति , परन्तु जगत समाजा यां सह तस्य अन्तः क्रियायाः फलस्वरूपं परिवर्तनं भवति

९) प्रगतिः स्वतः न भवति, तदथ प्रयत्नः करणीयः

१०) ज्ञानं क्रियामुत्पादयति

११) अनुभवस्य पुनर्निमाणमेव ज्ञानम् जीवनं सुचारुरूपेण यापयितुं ज्ञानं साधनमात्रमस्ति न तु साध्यम्

अर्थक्रियावादिशिक्षादर्शनम्-

डिवी शिक्षामनुपमां मनुते तदनुसारं मानवीयसंस्कृतेः संरक्षणं,संवहनं, पुनर्निर्माणञ्च प्रमुखतया शिक्षायाः माध्यमेन भवति सः दर्शनं शिक्षायाः सामान्यसिद्धान्तत्वेन अङ्गीकरोति अस्याशयस्तु दर्शनस्य काय तु

मानवीयानुभवानाम् अर्थान्वेषणं तदर्थानुसारं मनुष्यस्य जीवनयापनप्रकारस्य निर्धारणम् शिक्षा एव एतं धर्रयितुं श नोति यत् अस्माकं जीवनदर्शनं कीदृशं भवेत् शिक्षा जीवनस्य ताः समस्याः दार्शनिकस्य सम्मुखे प्रस्तौति, यासां सम्भावितोत्तराणाम् अन्वेषणाथ दार्शनिकः प्रयतते दर्शनेन प्रदत्तसमाधानानां

मूल्याङ्कनं शिक्षा प्रयोगेण करोति, क समाधानं व्यावहारिकम् अस्ति किञ्च अव्यावहारिकम् इत्थं शिक्षादर्शनयोः अन्तः क्रियाः प्रचलन्त्यः भवन्ति

डिवी शिक्षायाः बा सामाजिकराजनैतिकशक्तीनां माध्यमेन शिक्षानीतेः निर्धारणपक्षे न वर्तते तदनुसारं शिक्षा स्वलक्ष्यनिर्धारणे स्वतन्त्रा भवेत् समाजस्य दायित्वं संस्कृतेः फलोपभोगो नास्ति अपि तु संस्कृतेर्विकासार्थम् आवश्यकसाधनानां संग्रहः केवलं शिक्षामर्मज्ञाः एव एत णतुं श नुवन्ति यत् कीदृशः सांस्कृतिकविकासः भवितुमर्हति

शिक्षायाः परिभाषा–

जान् डिवी-प्रतिपादिताशिक्षायाः परिभाषा अद्यतन शिक्षाक्षेत्रे अत्यन्तं मनोवैज्ञानिकी कार्यकारिणी चेति सवरादृता वर्तते डिवी मतानुसारं "शिक्षा अनुभवानां पुनर्निर्माणप्रक्रिया वर्तते, थथा समृद्ध वैयक्तिक कुशलतया समधिकं सामाजिकमूल्यं प्रा भवति "[२]

उक्तपरिभाषानुसारं प्रतिक्षणं ज्ञातादज्ञातं प्रति स्व शिक्षा निरन्तररूपेण प्रचलति प्रतिदिनम् अस्मदनुभवाः परिवर्तन्ते नित्यम् अस्माकं सम्मुखे नव परिस्थितयः समाग छन्ति, परिस्थितिषु तादृशपरिवेशेषु च परिवर्तनेन सह मनुष्यः स्वक्रियां परिवर्तयितुं बाध्यो भवति नवपरिवेशेषु नव समस्यानां नवसमाधानानि अन्वेषणीयानि भवन्ति एतादृशपरिवर्तनेन समायोजनेन च अनुभवाः समृद्धाः भवन्ति एषा समृद्धिः तथा पुनर्निर्मितानुभवाः एव डिवी मतेन शिक्षेति कथ्यते एतत्परिभाषा परिणामेन शिक्षाक्षेत्रं संकीर्णत्वं परित्य य व्यापकंत्वामा नोति भवति शिक्षा विद्यालये प्रदीयमानज्ञानपर्यन्ता नास्ति, समग्रजीवनस्पर्शयित्री भवेत् यः विद्यालये अध्ययनं न करोति तस्यापि सततरूपेण शिक्षा चलति अन्तरं तु सा सुनिर्दिष्टा न भवति अस्याः परिभाषायाः अयमभिप्रायः यत् शिक्षा कस्मिंश्चित् अवस्थाविशेषे एव प्रा । न भवति अपि तु मनुष्यः यदार य अनुभवं कतु शक्तोऽस्ति एवमेव यावत् अनुभवं कतु क्षमते तावत् शिक्षा प्रचलति जन्मनः मृत्युपर्यन्तं शिक्षा प्रचलति एषा परिभाषा भ्रान्तिमिमां दूरीकरोति शिक्षोद्देश्यं भाविजीवनाथ स ाहो नास्ति अपि तु वास्तविकजीवनमस्ति अस्याः परिभाषायाः अनुसारं शिक्षायाः अर्थः शिक्षाप्रक्रियायामेव निहितोऽस्ति

शिक्षोद्देश्यम्–

अर्थक्रियावादः सर्वव्यापिसत्तायाः अथवा मूल्यानां विषये विश्वासं न करोति, अतः व्यापकचिरन्तनोद्देश्यस्य चर्चा न क्रियते यदा जगत्,जीवनं , मनुष्यश्च परिवर्तनशीलाः शिक्षायाः अन्तिमम् उद्देश्यं तदा कथं भवितुमर्हति भविष्यस्य सम्बन्धे यदा निश्चयो नास्ति तदा शिक्षायाः भावि-उद्देश्यं कथं भवितुमर्हति अर्थक्रियावादानुसारं शिक्षायाः उद्देश्यं शिक्षाप्रक्रियायां निहितमस्ति न तु भविष्ये प्रा यमाणस्य कस्यचित् लक्ष्ये अस्याशयः उद्देश्यं तात्कालिकसमास्यानां समाधानाय अस्माकं ध्यानं केन्द्रीकरोति, तथा अस्माकं चिन्तनं क्रियाञ्च अग्रे सारयति एवम् अनुभवानां पुनारचनया शिक्षा अग्रेसरा भवति इत्थम् इयं पुनारचना एव शिक्षायाः लक्ष्यमस्ति शिक्षया ताः परिस्थितयः प्रस्तुतीक्रियन्ते याभिः निरन्तरविकासो जायते शिक्षायाः प्रक्रिया समायोजनस्य सततप्रक्रिया, यया सर्वासु अवस्थासु विकासस्य अधिकाधिक क्षमतायाः विकासीकरणं शिक्षोद्देश्यमस्ति

तादृशः कश्चन समयः नाग छति यदा मनुष्यः नवीनानुभव प्रा स्थगयति, फलतः शिक्षा स्थगिता स्यात् , अतः शिक्षायाः अन्तिमं लक्ष्यमेव भवितुं नार्हति

अर्थक्रियावाद्यनुसारं शिक्षोद्देश्यं जीवनस्य निर्माणं नास्ति अपि तु वर्तमानजीवनं सुचारुरूपेण निर्वहणाथ शिक्षणमस्ति, वर्तमानानुभवानां पुनारचनया भविष्यस्य समस्याः सुचारुरूपेण परिहतु छात्राः ज्ञानं प्रा नुवन्ति बालकः वर्तमाने तिष्ठति सः भविष्यस्य विषये अत्यल्पं जानाति तद्विषये सः चिन्तितो नास्ति सः दूर विद्यमानानां विचाराणां विषये चिन्तयितुमसमर्थः अतः अग्रावलोकि (Forward looking) उद्देश्यं तस्योद्देश्यं नास्ति, तद् वास्तविकमुद्देश्यं कदाचित् स्यात् यदुद्देश्यं बालकस्य प्रकृत्याधारितं नास्ति तत् प्रा ुं कथं सः प्रेरितः भवेत्

एवं प्रतीयते यत् अर्थक्रियावादिनः दार्शनिकशिक्षायाः अपेक्षया अन्योद्देश्यस्य विचारमपि कतु ने छन्ति यथा उपरि एव निर्दिष्टमस्ति यत् अर्थक्रियावादानुसारं शिक्षाविकासयोर्मध्ये अन्तरमेव नास्ति, अतः शिक्षायाः उद्देश्यं तु छात्राणामधिकाधिक विकासोद्देश्यमिति वक्तुं श यते

अर्थक्रियावादी शिक्षायाः अन्तिमोद्देश्यम् अनङ्गीकृत्यापि विशिष्टध्येयानामुपेक्षां न कुरुते प्रत्येकसमस्यानां समाधानाथ कानिचन विशिष्टध्येयानि

उपस्थापयति, समस्यायाः समाधानाथ तेषां ध्येयानां पूरणं भवति, परन्तु तत् समाधनम् अन्यासां समस्यानां जन्म दद्यात्, तासां परिहाराय विशिष्टध्येयानां पृथक् उपस्थापनम् अपेक्षितं भवेत् अर्थक्रियावादः साधनसाध्ययोर्मध्ये भेदं न करोति यदद्य साध्यं तदेव श्वः साधनं भवति एवं प्रकारेण विशिष्टोद्देश्यानि सर्वासु परिस्थितिषु विभि ानि भवन्ति

सैद्धान्तिकदृष्टया अर्थक्रियावादे उद्देश्यानां चर्चा न क्रियते, परन्तु अर्थक्रियावादि कर्मणः शिक्षा संघटनस्य च विश्लेषणेन निम्नोक्तानि उद्देश्यानि निरुपितानि भवन्ति -

१) प्रभावि-अनुभवस्य रचनायाः एवं पुनारचनायाः क्षमतायाः विकासः

२) वैयक्तिकविकासेन सह सामाजिककुशलतयाः विकासः

३) लोकतन्त्रात्मक-आदर्शानां विकासः

अर्थक्रियावादानुसारेण छात्रस्वरूपम्-

अर्थक्रियावादानुसारं छात्रः अनुभवस्य केन्द्रबिन्दुः यदि सः अनुभवं कर्तुम् असमर्थश्चेत् तदीया शिक्षाऽपि न सम्भवति अनुभवस्य क्षेत्रम् इन्द्रियानुभवादपि विस्तार्य सामाजिकानुभवपर्यन्तं विस्तारयति प्रकृतिवादानुसारं छात्रः शरीरेन्द्रियमस्तिष्कादिभिः जातोऽस्ति, यः बा जगतः अनुभवं ग्रहीतुं श नोति, परन्तु अर्थक्रियावादिमते अयमनुभवः सामाजिकपरिवेशे भवति तथापि अर्थक्रियावादः आदर्शवादस्य तत्त्वं न स्पृशति, यत्र अनुभवस्य परिधिः आत्मानुभवपर्यन्तं भवति

अर्थक्रियावादी वैयक्तिकतां (Individuality) महत्त्वपूर्णमिति व्याख्याति सः वैयक्तिकीकरणं जीवनस्य महत्त्वपूण लक्ष्यं मनुते अनुभवस्य प्रवाहे असंख्याः मनुष्याः वर्तन्ते, एकाकिवस्तूतिः, एकाकिघटनाः, एकाकिसम्बन्धाः, एकाकिपरिस्थितयश्च भवन्ति सवषु एतादृश-एकत्वमस्ति यत् कोपि एकस्मिन् सिद्धान्ते

एंतान् आबन्धं न श नोति अनेन प्रकारेण वैयक्तिक छात्रः केवलं व्यक्तिर्वर्तते जीवनप्रक्रियया तत् पृथक् कतु न श यते परन्तु ते केवलं व्यक्तिरित्येव मत्वा तेषां विलक्षणतानुसारमेव शिक्षा भवेत्

प्रकृतिवादवत् अर्थक्रियावादिनः छात्रस्य व्यक्तित्वस्य प्रमुखः पक्षस्तु शरीरम् इति कथयन्ति विद्याथ सक्रियानुभवप्रा ये यत्नशीलो भवति सः निष्क्रियरूपेण बा जगतः प्रभावग्रहणं न करोति अपि तु अनुभवप्रवाहे सक्रियरूपेण अवगाहनशीलो वर्तते प्रकृतिवादिवत् अर्थक्रियावादी निष्क्रियरूपेण शिक्षादानस्य विरोधं करोति छात्रः कक्षायां तूष्ण निष्क्रियरूपेण शान्तः उपवेष्टुं न श नोति प्रयोजनवादानुसारेण बालकः सक्रियरूपेण ज्ञानोत्पादनं करोति , तथैव प्रा नोति , निष्क्रियरूपेण ज्ञानसञ्चयं न करोति

बालकस्य अस्तित्वं केवलमाङ्गिकं शारीरिकं नास्ति, प्रत्युत मनोवैज्ञानिकमस्ति अर्थक्रियावादी विश्वसिति यत् छात्रः अर्थनिष्पादनप्रक्रियायां भागं गृ ाति, तथा मूल्यानामनुभू त कतु श नोति अत एव मनुष्यः पशूनामपेक्षया ेष्ठो मन्यते जान डीवी कथयति यत् शिक्षकाः बालकानामेनां मनोवैज्ञानिकस्थितिमवग छेयुः बालकानां रुचिक्षमतास्वभावादि विषयाणां सम्यग्ज्ञाता शिक्षको भवेत्, तदैव सः सुचारुशिक्षाव्यवस्थां कतु श नोति

बालकस्य सहजप्रवृत्तीः रुचीश्च कथं शिक्षको जानीयात्, यावत्तेन सामाजिकतुल्याङ्काः (Equivalents)न परिज्ञाताः स्युः डीवी मानवजातेः विकासम् अतीतेषु द्रष्टुं तत्तुल्याङ्कान् अन्नेष्टुं च प्रयतते तथा भविष्ये तत्परिणामान् विचारयति जान् डिवी मतानुसारं शिक्षायाः आधारभूताः चतस्रो रुचयः ताः रुचयः-

१) वार्तालापस्य अथवा विनिमयस्य रुचिः

२) जिज्ञासा अथवा नवीनवस्तूनाम् अन्वेषणस्य रुचिः

३) निर्माणस्य रुचिः

४) कलात्माभिव्यक्तेः रुचिः

विनिमयस्य रुचिः सामाजिकाभिव्यक्तेः सरलोविधिः एतदथ भाषाशिक्षाप्रदानं महत्तमं साधनमस्ति

अर्थक्रियावादिनां मतानुसारं शारीरक मनोवैज्ञानिकपक्षा यां सामाजिकपक्षः महत्त्वपूणाऽस्ति उपर्युक्ताः चतस्रो रुचयः सामाजिकानुभवानां माध्यमेन विकासिताः भवन्ति एतत्सम्बन्धे डेवीमहोदयः अ वस्त्र निवासानां सम्बन्धिताः क्रियाः उ खन्

प्रस्तौति यत्, उपर्युक्ताः रुचयः एतादृशक्रियाणामनुसरणप्रक्रियया विकसिताः, अतस्ताः रुचयः अवैयक्तिकाः सत्यः सामाजिकानुभवं प्रय छन्ति

छात्रस्य सङ्कल्पनायाः तृतीयं प्रमुखं तत्वं तस्य सामाजिकं व्यक्तित्वं वर्तते "व्यक्तिः समाजरूपभित्तेः इष्टिका वर्तते " एतादृशी तुलना न समीचीना इष्टिकायाः अस्तित्वं भि त्त विनाऽपि भवितुमर्हति, परन्तु समाजं विना व्यक्तेः किमपि महत्त्व नास्ति अन्यजनैः सह मनुष्यस्य याः अन्तःक्रियाः भवन्ति, तासां फलस्वरूपेण तासां शक्तीनां विकासोऽभवत् समाजिक क्रियाः, संस्काराः, व्यवहाराः इत्यादि विधिना बालकः मानवीयत्वं प्रा नोति समाजः न केवलं व्यक्तीनां समूहः अपि तु व्यक्तीनाम् आङ्गिकं स टनमस्ति बालकः जन्मना शरीरं प्रा नोति, परन्तु यदा सः स्वमित्राणां विचारादर्शमनोवृत्त्यावश्यकतानां स्वविचारादर्शादिभिः सह तादात्म्यं कर्तुमारभते तदैव तस्य सामाजिकं पुनर्जन्म जायते अथवा सः संस्कारी भवति ज्ञानस्य महत्त्वं केवलं सामाजिकमस्ति, एतदथ भाषा सामाजिकत्वस्य आदानप्रदानक्रियायाः साधनं भवति, सैव ज्ञानप्रा त्यै परमं साधनमस्ति

जान् डिवी महोदयानुसारं बालकस्य वास्तविकी शिक्षा तदा जायते यदा तु सामाजिकपरिस्थितीनां स्पर्धायाः कारणेन तस्य शक्तयः उद्दी ाः भवन्ति , प्रारम्भे बालकस्य शक्तयः अविकसिताः भवन्ति , तासां विकासस्तु अन्यजनैः सह सामाजिक सम्बन्धस्थिरीकरणात् जायते प्रायः बालकः लघु लघु गैहिककर्मसु तृ तिं प्रा नोति सः पारिवारिकजनानां दैनिककायषु सहभावी भवितुमि छति, यतः तत्कर्मसु सामाजिकत्वं पश्यति, ततः आन्तरिकं सन्तोषं प्रा नोति

अर्थक्रियावादः शिक्षकस्वरूपं च

प्रकृतिवादवर्णनप्रसङ्गे सुपरिचितसाङ्केतिकेन वा येन शिक्षकस्य स्थानं स्पष्टीकृतमासीत् तस्यैव वा यस्य संशोधितं रूपं पुनरावर्तयितुं श नुमः यथा "अध्यापकः कृष्णाय लेटिन् भाषाम् अ यसितुं साहा यं ददाति " आदर्शवादे अध्यापकस्य दृष्ट्या लेटिन् भाषाप्रधानास्ति, शिक्षाथ कृष्णः अप्रधानः प्रकृतिवादे कृष्णः प्रमुखः, लेटिन् भाषा शिक्षकश्च गौणौ, परन्तु अर्थक्रियावादे लेटिन् भाषा यासं कृष्ण एव करोति , अध्यापकस्तु ताः सामाजिकपरिस्थिती आयोजयति फलतः कृष्णः लेटिन् भाषां सम्यग यसितुं श नुयात्

अर्थक्रियावादे अध्यापकस्य काय भि प्रकारकं मन्यते अध्यापकस्य प्रमुखं कायन्तु छात्रे यः प्रभावपूर्ण अनुभवानां प्रा ये उपर्युक्त परिथितीनां प्रकल्पनम् ते यः अध्ययनपरिस्थितिप्रकल्पनाय पूर्वयोजनां स ीकुर्यात् स्वयमध्यापकोऽपि अध्ययनसमूहस्य कश्चित् सदस्योऽस्ति छात्राणां यो यताः, आवश्यकताः ज्ञातुं सः प्रयतेत सः ताः परिथितीः प्रकल्पयेत् तद्वारा बालकानामावश्यकतानां पूर्तिः, क्षमतानां विकासः, अपेक्षितविषयसामग्रीणां प्रदानं जायेत सः छात्राणां स्वतन्त्रतां रक्षेत्. , अतः तद् हस्तक्षेपस्यावकाशः न्यूनो भवति परन्तु तस्यायम् अभिप्रायो नास्ति यत् तस्य स्वीयं स्वातन्‍ यं बाधितं स्यात्

अर्थक्रियावादे पूर्वयोजनायाः महत्त्वमधिकं वर्तते कक्ष्यायां परिस्थित्यनुसारं यो यपरिवर्तनं कुर्यात्, परन्तु तेन पूर्वयोजनायाः महत्त्वं न हीयेत

प्रायः भ्रान्तिपूर्णा युक्तिरियं प्रस्तूयते यत् यदाऽर्थक्रियावादानुसारं शिक्षा अनुभवानां पुना रचनामात्रमस्ति चेत् शिक्षकस्य विद्यालस्य वा आवश्यकतैव काऽस्ति अनुभवानां पुना रचना विद्यालयात् बहिरपि समाजिक परिस्थितौ जायमानाऽस्ति वस्तुतः बा जगतः सामाजिक परिथितिषु जटिलत्वं बह वर्तते, येन अनुभवानां पुना रचना शैक्षिकदृष्ट्या प्रभावपूर्णा न भवति, तस्मात् शिक्षकाणां प्रमुख दायित्वत्रयं वर्तते, यथा -

१) अनुभवप्रा ये सामाजिकपरिस्थितीनां सरलरूपस्य प्रस्तुतीकरणम्, यतः बालकस्य क्षमतानुसारं सरलतया अल्पसमयेन च शैक्षिकानुभवानामर्जनं कुर्यात् उदाहरणार्थम् - केन्द्ररा ययोः शासनं जटिलप्रक्रिया अस्ति, यां बालकः प्रत्यक्षानुभवेन ज्ञातुं न श नोति, अतः उक्त सामाजिक अनुभवान् विद्यालयः सरलरूपेण संक्षि रूपेण च प्रस्तौति

२) अनुभवस्य सर्वाः परिस्थितयः शैक्षिकादर्शाः न वर्तन्ते वास्तविके जगति वाणि यस्य सामाजिकानुभ वाः यदि प्रा ाः भवेयुः तदा क्रय विक्रयौ , लाभ- हानी इत्यादि विषयैः सह अनृतव्यापारः, तोलनदोषः , मि णम् इत्यादीनाम् अवा छित अशैक्षिक अनुभवानपि प्रा नुवन्ति शिक्षकस्य काय सामाजिकानुभवानाम् आदर्शस्य शैक्षिकमहत्त्वस्य च प्रस्तुतीकरणम्

३) वास्तविकजगति अनुभवाः सन्तुलितरूपेण प्रा ाः न भवन्ति कस्याश्चित्

परिस्थितेः अधिकानुभवाः कस्याश्चनपरिस्थितेः न्यूनानुभवाः प्रा ाः स्युरिति आशङ्का भवति शिक्षकस्य क्रम तु छात्राणां सम्मुखे

सन्तुलितसामाजिकनुभवानां प्रस्तुतीकरणं वर्तते

अर्थ क्रियावादी शिक्षकः कैश्चित् गुणैरन्वितो भवेत् अध्यापकः बालकानां सम्भावितशा तिषु अनन्तविश्वासं कुर्यात् छात्राणां वैयक्तिविषमतायाः सम्मानं कुर्यात् स्व- कर्मणः लक्ष्यं छात्राणां विकासः इति मन्यते अध्यापकाय मानवीयश त्यपेक्षया काचिदन्या शक्तिर्नापेक्ष्यते , बालकः स्वप्राकृतिकसामाजिकक्षेत्रेषु स्वतन्त्रोऽस्ति तस्मिन् सर्जनशक्तिरस्ति, यस्याः विकासः सामाजिक सहयोगेन सामाजिक-आदानप्रदानेन च सम्भवति

अर्थक्रियावादि शिक्षकस्य लोकतन्त्रे अचलविश्वासोऽस्ति, अध्यापनक्रियायां विद्यालय- संघटने सःआत्मानम् एकम् अंशं मनुते, न तु आत्मनम् अधिनायकम् सः छात्रेषु सहयोगेन कायसम्पादनस्वभावं जनयति

अर्थक्रियावादः पाठ्यक्रमश्च

अर्थक्रियावादिनः ज्ञानस्य स्वतन्त्रास्तित्वं नाङ्गीकुर्वन्ति , ते तु अनुभवस्य उपोत्पाद्यं ज्ञानम् , अनुभवस्य समृद्धौ सहायकञ्च भवतीति प्रतिपादयन्ति, अतः अर्थक्रियावादिपाठ्यक्रमे ज्ञानात्मक विषयाणां सूची न प्रस्तूयते एतदतिरि य ज्ञानं विविधखण्डेषु विभक्तमपि कतु न श यते, यतो हि अनुभवस्य क्रियायाः, वा .उत्पत्तिदशायाम् अनेकप्रकारकज्ञानानां युगपत् प्रवृत्तिर्भवति वृद्धाः मानवाः स्वसौविध्याथ ज्ञानं विविधखण्डेषु विभजन्ति परन्तु अर्थक्रियावादिनः सामाजिकानुभवानां माध्यमेन पूर्णज्ञानाय आग्रहं कुर्वन्ति

जान् डिवी मतानुसारं ज्ञानस्य संस्कृतेश्च विकासः मानवीय प्रमुखक्रियाणामनुसरणेन संजातः मानवजातिः अ - वस्त्र- निवास- सम्बन्धि- आवश्यकतानां पूत्य अनवरतरूपेण प्रायतत ये ये संघर्षाः समुत्प ाः तेषां समाधानाय च यत्नशीला वर्तते , यत्र संघर्षस्य आवश्यकता समभवत् तत्र संघषाऽपि कृतः एतेन अनवरत-परि मेण संघषण च ज्ञानस्य विकासोऽभवत्, यस्मिन् वैज्ञानिकप्रगतिः प्रविधि विकासः, सामाजिकसंस्थानां विकासः, भाषा- साहित्ययोः विकासः, दर्शनस्य ललितकलानाञ्च विकासोऽभवत् एवं प्रतीयते यत् जान् डिवी "कल्चर् इपोक् सिद्धान्तं

" प्रतिपादयति सः प्रबोधयति यत् बालकस्य समग्रविकासः एत ातीय प्रवृत्तीनामनुसरणेन जायते

डिवी एतद्विषये विरोधं प्रकटयति यत् औद्योगिकक्रान्तेः फलस्वरूपेण परिवारेषु जातीयप्रवृत्तिसम्बद्धकुटीरोद्योगाः विनष्टाः एतस्य परिणामोयं यत् बालकानां समग्रविकासस्य सम्भावनाभिः परिवारो वञ्चितोऽभवत् डिवी मतानुसारं परिवारे स्थित्वा बालकः पारिवारिककुटीरोद्योगेषु स्वयमपि भागं गृ ाति स्म, एवमेव समुचितप्रकारेण तस्य सामाजिकीकरणं (Socialziation) सम्भवति स्म पारिवारिककुटीरोद्योगैः सः सामाजिक-अनुभवान् प्रा नोत्, एवं प्रकारेण तस्य समुचित विकासः समभवत् यतः अद्य परिवारस्य असौ शैक्षिकावसरः विनिष्टः, ततः तत् कार्यदायित्वं विद्यालयस्योपरि समागतः तासां परिवारवियुक्त प्रवृत्तीनां विद्यालयीय कार्यक्रमेषु समावेशं कृत्वा तन्माध्यमेन बालकस्य समग्रविकासाय प्रयतेत एवं डिवी मतानुसारं सामाजिकानुभवसमृद्धजातीयप्रवृत्तयः (अ -वस्त्र-निवासादयः) विद्यालयीयपाठ्यक्रमस्य आधारभूतक्रियाः भवितव्याःभवेयुः

एतासां प्रवृत्तीनां माध्यमेन बालकस्य इमाः का ्क्षिताः सामाजिकरुचयः अभिव्यक्ताः भवन्ति ताः इमाः सन्ति -विनिमयः, जिज्ञासा, निर्माणं कलाश्च यासां विवेचनं पूर्वमेव कृतमस्ति अर्थात् उक्तप्रवृत्तीनाम् अनुसरणं कुर्वन् छात्रः भाषा सम्बन्धि यो यताः, दक्षताः च अर्जयेत्, अन्वेषणप्रकृतेः विकासेन वैज्ञानिकविषयेषु उ त प्रा नुयात् , निर्माणरुचेर्विकासेन प्रविधौ दक्षताम् अर्जयेत्, कलात्मकरुचेर्विकासेन ललितकलाः अ यसेत् परोक्षरूपेण सः गणितसम्बन्धिदक्षतामपि सम्पादयेत् तथा सः सामाजिक जीवनस्य परिचयमपि प्रा नुयात् यदि जान् डिवी महोदयेन प्रतिष्ठापितस्य चिकागोप्रयोगात्मकविद्यालयस्य पाठ्यक्रमं पश्यामश्चेत् उपर्युक्त सिद्धान्तस्य प्रयोगात्मकमुदाहरणं प्रा ु श नुमः डिवी महोदयस्य प्रायोगिक विद्यालये लेखनस्य पठनस्य गणितक्रियाणाञ्च माध्यमेन अध्यापनं नार यते गृहनिर्माणस्य (काष्ठ- कलायाः) वस्त्रनिर्माणस्य (कर्तनतन्तुसमवायीकरण- सीवनानि) भोजनस्य (पाक कलायाः) प्रभृतिप्रवृत्तिषु बालकान् योजयन्ति उक्तकार्याणि सुचारुरूपेण सम्पादयितुं परोक्षरूपेण सामाजिकविनिमयस्य विभि तत्त्वानां सम्पकषु बालकाः समायान्ति यथा वार्तालापः, लेखनं, पठनं, चित्रनिर्माणं, गणनमित्यादि

अर्थक्रियावादी वस्तुतः प्रमुखजातीयप्रवृत्तीः पाठ्यक्रमस्य आधारं कृणुते, परन्तु ज्ञानात्मक विषयेषु सामाजिकाध्ययनं महत्त्वपूर्णमिति वर्णयति, यतो हि सामाजिकाध्ययनं मानवीयानुभवान् प्रददाति तथा मानवस्य सफलतानां व्याख्यां करोति अर्थक्रियावादी विज्ञानस्य अमानुषीयविवेचनं ने छति यद्यपि सः सामाजिक समस्यानामध्ययनाय वैज्ञानिकविधिम् आ यितुम् अनुशंसनं करोति

अर्थक्रियावादेन प्रतिपादितपाठ्यक्रमनिर्माणसिद्धान्ताः संक्षेपेणेत्थं प्रस्तूयन्ते -

१) अनुभवकेन्द्रितः –पाठ्यक्रमस्य केन्द्रं न कोऽपि विषयः, विचारः, अध्यापकः, छात्रो वा भवति, प्रत्युत छात्राणां सामाजिकानुभवः भवति, अतः पाठ्यक्रमस्य आधारः छात्राणामनुभवः भवेत्

२) उपयोगिता –अर्थक्रियावादानुसारं ज्ञानं ज्ञानाय न भवति , अपि तु ज्ञानं जीवनसमस्यानां परिहारसाधनमस्ति, अतः छात्रे यः यत् किमपि ज्ञानं प्रदातव्यं भवेत् तस्य जीवनस्य उपयोगिताऽऽधारेण प्रदत्तं स्यात् य ज्ञानं तात्कालिकजीवनसम्बद्धं नास्ति तत्ज्ञान प्रदानं व्यर्थम्

३) रुचिः –बालकानां सहजसामाजिकरुचीनाम् आधारेण पाठ्यक्रमस्य निर्माणं भवेत्

४) क्रिया- सिद्धान्तः –पाठचक्रमे निष्क्रिय- ज्ञानानि न भवेयुः , व्यावहारिकक्रियाणां समावेशः स्यात् पाठ्यक्रमस्य पाठ्येतरक्रियाणाञ्च मध्ये प्रयोजनवादी भेदं न पश्यति क्रियाः मजन्याः (Manual) भवेयुरिति न बौद्धिकाः कलात्मकक्रियाश्च भवितुमर्हन्ति प्रकृतिवादिवत् अर्थक्रियावादी च प्रत्यक्षप्रणाल्या ज्ञानं प्रा ुम् आग्रहं करोति

५) समन्वयः –पाठ्यक्रमस्य विषयाः पृथक् पृथक् ज्ञानखण्डेषु विभक्ताः न भवेयुः, अपि तु बालकानामनुभवैः संयुक्तो भवेत् ज्ञानं समग्रमस्ति अतः तत् समन्वितरूपेण प्रदातव्यं भवेत्

अध्ययनाध्यापनप्रक्रिया

पठन पाठनप्रक्रियायाः सम्बन्धे अर्थक्रियावादिनः महद् योगदानं वर्तते प्रायः प्रकृतिवादिसमं योगदानमिति वक्तुं श यते पूवाक्तवत् जान् डिवी-मतानुसारं

विचारः क्रियायाः उपोत्पाद्यः वर्तते तदनुसारं शून्ये (Vaccum) किमपि चिन्तनं भवितुं नार्हति चिन्तनशक्तिम् उद्दीपयितुं काऽपि समस्या अवश्यं स्यात् सः हर्बट् महोदयस्य विचारमेनं नाङ्गीकरोति, यत् संवेद्यज्ञानस्य संचयेन वग करणेन च विचारो विकसितो भवति सः आदर्शवादिभिः प्रतिपादितध्यानविधिमपि चिन्तनार्थमावश्यकं न मनुते डिवी मतानुसारं यावत् क्रिया निर्बाधरूपेण प्रचलति
तावत् विचारप्रक्रिया उद्दी ाः भवितुं नार्हति यदा परिस्थितौ किमपि आकस्मिकं परिवर्तनमाग छेत् क्रियायामवरोधः जायते अथवा किमपि काठिन्यं समुपस्थितं भवेत् तदा विचारक्रिया समारब्धा भवति

विचारप्रक्रियामनुभवस्य पुनारचनाथ प्रभावोत्पादकरीत्या प्रयोक्तुं वैज्ञानिकविधीनां प्रयोगः परमावश्यकः डिवी महोदयः एनं प्रयोगविधिः अथवा वैज्ञानिकविधिरिति नाम्ना व्यवहरति शिक्षायां प्रयोगे कृते सति विधेरस्य समस्याविधिः प्रोजे ट् विधिः इति नाम्ना विकासो जातः

वैज्ञानिकविधेः सोपानानि

१) समस्यायाः बोधः -चिन्तनारम्भाथ प्राथमिकावस्था तु समस्यां प्रति चेतनशीलत्वम् अर्थात् विचारकः समस्यायाः स्पष्टं स्वरूपं जानीयात्

२) समस्यायाः तत्त्वानां विश्लेषणम् समस्यायाः स्पष्टज्ञानानन्तरं समग्रपरिस्थितेः उपरि ध्यानं केन्द्रितं क्रियते, समस्यायाः विभि तत्त्वानां विश्लेषणं क्रियते, विभि कारणानामन्वेषणं क्रियते, इत्थं प्रक्रियेयं तावत् प्रचलति यावत् समस्यायाः मूलान्वेषणं न जायते, अथवा सर्वथा सार्थकतत्त्वस्य प्रतिष्ठापनं न क्रियते

३) प्राक्कल्पनायाः निर्माणम् -

विचारप्रक्रियायाः तृतीयसोपाने समस्यायाः अनेकसम्भावित समाधानानि प्रस्तूयन्ते

४) प्राक्कल्पना -परीक्षणम् -

सम्भावित समाधानेषु सवाचित सम्भावनात्मकसमाधानं यदस्ति तस्य क्रियान्वयनम् अथवा प्रयोगाय कार्याचरणं क्रियते

५) मूल्याङ्कनम् -प्रा परिणामानामाधारेण किमपि समाधानं स्वीक्रियते

उक्तवैज्ञानिकविधेः प्रयोगः समस्यासमाधानविधिरूपेण अथवा

प्रायोजनविधिरूपेण कक्षाध्ययनाथ प्रयु यते प्रोजे ट्विधेः विवेचनात् पूव समस्याविधिना पाठनस्य एकं प्रकरणम् उदा यते - कक्षा दशमी, विषयः ब्रिटिश् संविधानम् , प्रकरणम् राजा(शासकः) तथा क्रिस्तमन्दिरसम्बन्धः

(१) समस्या- राज्ञा अष्टम-एडवर्ड इत्यस्य रा यपरित्यागः

(२) समस्यायाः विश्लेषणम् -

(क) राज्ञः एकया विधवस्त्रिया सह विवाहप्रस्तावः

(ख) ब्रिटिश् मन्त्रिमण्डलेन सह राज्ञो मतभेदः

(ग) राजा स्वे छया विवाहं कतु श नोति वा न वा

(घ) राज्ञा क्रैस्मन्दिरवैधानिकसम्बन्धः

( ) राजा कुलीनवर्गस्य कन्यया सह विवाहं कतु श नोति अथवा कस्यापि वर्गस्यकन्यया सह कुर्याद् वा

च) क्रैस् तमन्दिरे विधवायाः विवाहं सम्पादयितुं श यते किम्

३) प्राक्कल्पनानिर्माणम् –

(क)क्रैस्तमन्दिरस्य ब्रिटिश् शासकानां वैधानिकसम्बन्धे विवाहोऽयं निषिद्धः, अतः स राजा रा यम् अत्यजत्

ख) ब्रिटिश्संसद् राज्ञः वैधानिकसम्बन्धविवाहे बधिकाऽऽसीत्, अतः सः रा यं पर्यत्यजत् (ग) ब्रिटिश् परम्पराः विवाहे बाधकाः आसन् अतः राजा शासनं पर्यत्यजत्

४) प्राक्कल्पनापरीक्षणम् राज्ञः क्रैस्तमन्दिरवैधानिकसम्बन्धानाञ्चाध्ययनम् राजा मन्दिरस्य प्रमुखोऽस्ति देवालये विधवाविवाहः निषिद्धः देवालयस्य प्रमुखत्वेन सः स्वयमेव तान् नियमान् नो घयेत् अतः रा यत्यागस्य निश्चयः

५) निष्कर्षः –ब्रिटिश्संविधाने राजा कैस्तदेवालयस्य प्रमुखो भवति तथैव देवालयस्य सवः नियमैः सोऽपि बद्धो भवति

प्रयोगात्मकविधेः विकासरूपेण प्रोजे टविधिः समुत्प ोऽस्ति किल्पैट्रिक् महोदयः प्रोजे ट इत्यस्य परिभाषामेवं प्रकटयति- "तत् समस्यात्मकं कार्यमस्ति यत् स्वाभाविकरूपेण सम्पाद्यते " एतस्य कथनस्य मूलविचारोऽस्ति यत् विद्यालयस्य काय सहेतुकं स्वाभाविकञ्च भवेत् अध्ययनं रुचिकरं स्फूर्तियुक्तञ्च भवेत् , न तु

बलात् सम्पादितं भवेत् प्रोजे टविधेः अन्तर्निहितोऽन्यः गुणो वर्तते यत् पाठ्यक्रमं जीवनेन सह सम्बद्धं करोति, शिक्षायां निहितकृत्रिमतामपसारयति प्रोजे ट विधेः सोपानानि तु समस्याविधेः सोपानान्येव, केवलं नाममात्रं परिवर्तितमस्ति प्रोजे टविधेः सोपानानि निम्नोक्तानि भवन्ति -

१) योजनायाः चयनम् - छात्राध्यापकौ मिलित्वा अनुभूयमानानामावश्यकतानामाधारेण आयोजनम्

२) योजनायाः उद्देश्यस्य निर्णयः - (क) विषयस्य ज्ञान दृष्ट्या (ख) समयस्य दृष्ट्या (ग) कार्यस्य दृष्ट्या

३) योजनायाः रचनम् - कार्यक्रमस्य स ीकरणमित्यादि

४) क्रियान्वयनम् - योजनामनुसृत्य कार्याचरणमध्ययनञ्च

५) समीक्षा मूल्याङ्कश्च - योजनायाः परिपूर्त्यनन्तरं योजनायाः त क्षानुसारेण समीक्षणं मूल्याङ्कनञ्च

प्रोजे ट् प्रणाल्याः अनेके गुणदोषाः गण्यन्ते येषामत्र उ ेखो न क्रियते केवलम् एतावत् कथनं पर्या भवेत् यत् प्रोजे ट प्रणाल्या शिक्षा सहेतुकी भवति, ज्ञानार्जनं सक्रियरूपेण भवति तथा छात्राः निष्क्रियरूपेण नोपविशन्ति, अपि तु ज्ञानार्जने सक्रियाः भवन्ति, एतेन कक्षायाः वातावरणं लोकतन्त्रात्मकञ्च जायते, परन्तु अर्थक्रियावादिनः नायमाग्रहोऽस्ति यत् सम्पूर्णपाठ्यक्रमः योजनाविधिना सम्पादनीयः .इति विषयज्ञानस्य क्रमबद्धतां सम्पादयितुं दृ ीकरणार्थञ्च परम्परागताः अन्ये विधयः अनिवार्यरूपेण आनेतव्याः

योजनायां क्रियात्मक प्रवृत्तेरस्तित्वम् अनिवार्य नास्ति न वा अवश्यं योजनाः सामूहिकक्रियाःस्युः किल् पैट्रिक् महोदयः अनेकप्रकारकयोजनाः उ खति १) कासाञ्चित् योजनानां बा क्रियाः मूलरूपेण प्रधानाः भवन्ति , यथा वृक्षारोपणम्

२) कासुचन योजनासु कलात्मिका सौन्दर्यात्मिका च अनुभूतिर्भवितुमर्हति यथा सङ्गीतस्य कवितानाञ्च अध्ययनम्

३) कासुचिन योजनासु कौशलप्रा त्यै ज्ञानार्जनाय च प्रयत्नः क्रियते यथा सूत्राणां कण्ठस्थीकरणम्

उपर्युक्तविवेचनेन स्पष्टमिदं जायते यत् अर्थक्रियावादिनां विधिः ज्ञानप्रा ेः

आगमनविधिः वर्तते यश्च हर्बर्ट प्रतिपादित निगमनविधिना आंशिकरूपेण भि ो वर्तते आगमनविधौ छात्रः स्व प्रत्यत्नेन ज्ञानार्जनं करोति किन्तु निगमनविधौ अध्यापकेन ज्ञानं प्रदीयते, तथा छात्रः ज्ञानं गृ ाति हर्बर्ट डिवी महोदया यां प्रतिपादित पाठ्ययोजनानां सोपानानि -

डिवी (आगमनविधिः)	हर्बर्ट(निगमनविधिः)
क्रिया	स ाहः
समस्या	प्रस्तुतीकरणम्
प्रदत्तानां संकल्पनम्	तुलना
प्राक्कल्पनायाः निर्माणम्	सिद्धान्तनिरूपणम्
परीक्षणम्	उपयोगः अ यासश्च

प्रणालीद्वयेऽपि बालकस्य सहजरुचिविषये आग्रहोऽस्ति तथापि प्रणालीद्वये ब न्तरमस्ति उपर्युक्ततालिकया तत् स्पष्टं भवति, यत् हर्बर्टविधौ अध्यापकः बह सक्रियो भवति , छात्रस्य सक्रियता अन्ते निष्पद्यते निगमनविधौ छात्रः निष्क्रियरूपेण ज्ञानं गृ ाति एतद्विपरीततया डिवी महोदयस्य आगमनविधौ अधिगमसमये छात्रः सम्पूर्ण रूपेण सक्रियस्तिष्ठति

अर्थक्रियावादिविधेः केचन अन्ये सिद्धान्ताः निम्नोक्ताः वर्तन्ते

१) बालकस्य रुचिः -ज्ञानस्य स्वयं किमपि अस्तित्वं नास्ति, तस्य प्रयोजनं तात्कालिकावश्यकतानां परिपूर्तिः, अतः अधिगमप्रक्रिया बालकस्य सहजरु या समारब्धा भवेत् तदैव अध्ययनं रुचिकरं भवितुमर्हति प्रारम्भः रुचिकरश्चेत् छात्रः स्वे छया परि मे संल ो भवति, किमर्थमिति चेत् सः अधिगमस्य सार्थकतामनु भवति

२)ज्ञानस्य समग्रता –

अर्थक्रियावादी ज्ञानस्य विखण्डित रूपेण प्रदानस्य विरोधं करोति किमर्थमिति चेत् तस्य सार्थकता नास्ति अथवा सहेतुकत्वं न दृश्यते अर्थ क्रियावाद्यनुसारम् अध्ययनीयसामग्र सार्थकांशरूपेषु विभाजनमावश्यकम् अर्थक्रियावादिनः विचारानुसारम् एतेषामांशिकवर्गाणामाधारः जीवनस्य काचित् सार्थकसमस्या भवेत् न तु कश्चित् विषयविशेषः यद्येतत् असम्भवं विषयज्ञानाधारः

भवितव्यश्चेत् तस्यां स्थितावपि विखण्डितदैनिकपाठयोजनानामपेक्षया, आंशिकयोजनानामधिकं सार्थ यं समग्रत्वञ्च वर्तते

३) प्रत्यक्षज्ञानम् –

प्रकृतिवादस्य पश्चात् अर्थक्रियावाद एव एतादृशमेकं दर्शनं वर्तते यत् प्रत्यक्षज्ञानप्रा ये आग्रहं करोति अर्थक्रियावादानुसारं य ज्ञानं निष्क्रियरूपेण प्रा यते त ज्ञानं जीवने बहपयोगि न भवेत् ज्ञानस्य किमपि पूर्वनिर्धारितम् अस्तित्वं नास्ति ज्ञानस्य निर्माणं क्रियते तथा प्रत्येकं मनुष्यः स्वावश्यकतानुसारं स्व पद्धत्या ज्ञानार्जनं करोति सवषां यो यं सर्वव्यापि च किमपि ज्ञानं न भवेत् तदेव ज्ञानं सुदृ भवति यत् प्रत्यक्षरूपेण स्वप्रयासेन अर्जितं स्यात् समस्यानां समाधानाय कृतप्रयासेन सिद्धान्तः निरूपितो भवति, तादृशः सिद्धान्तः स्थायी भवति

४) सामूहिकक्रिया –

अर्थक्रियावादी वैयक्तिकभि तायाः, वैयक्तिक मस्य वैयक्तिकज्ञानार्जनस्य च विषये आस्थां कुर्वन् सामूहिक क्रियया अधिगमस्य क्रिया सम्पादनीयेति मनुते येन सामाजिकीकरणं भवति, एतत् सामाजिकीकरणं सामाजिककुशलतायाः सम्पादनाय आवश्यकमस्ति

प्रयोगवादी अनुशासनञ्च–

अर्थक्रियावाद्यनुसारम् अनुशासनस्य चत्वारि तत्त्वानि वर्तन्ते - (१) शिक्षाथ यः अनुशासने रक्षणीयोऽस्ति (२) शिक्षणप्रक्रिया, यां सुचारुरूपेण चालयितुम् अनुशासनमावश्यकमस्ति, ३) सामाजिकवातावरणम् , यस्मिन् अनुशासनं रक्षितं भवति, (४) स्वानुशासनं तथा बालकस्य रुचेः बा नि यन्त्रणेन सम्बन्धः

अर्थक्रियावादी अनुशासनस्य अथ सामान्यतया व्यव यमाणानुशासनस्य अर्थापेक्षया भि मङ्गीकरोति कक्ष्यायां छात्राः शान्तिपूर्वकम् अ यस्तन्ति अनुशासनस्य एनां परिकल्पनाम् अर्थक्रियावादी तिरस्करोति तन्मतानुसारं कक्ष्यायां सततरूपेण क्रियाः प्रचलन्त्यः भवेयुः छात्रेषु सामूहिकरूपेण विचारविमर्शोऽपि भवितुमर्हति , अतः अनुशासनस्य प्रयोजनन्तु कक्षायां व्यवस्थायाः संरक्षणं नास्ति अपि तु सक्रियरूपेण ज्ञानार्जनाय छात्रे यः अवसरप्रदानमस्ति

अनुशासनस्य कृते इदमावश्यकं यत् अधिगमविषयः क्रियाश्च

छात्ररूचिसम्बद्धाः स्युः यत् काय बालकानां रू या सम्बद्धं भवति छात्राः तस्मिन् सहजतया संल ाः भवन्ति, अतः अध्ययनक्रियायां बालकानां योजनात् प्राक् तेषां स्वाभाविक रू या क्रियाणां सम्बन्धस्थापनमावश्यकम् गैहिकक्रियाः क्रीडाश्च तेषां स्वाभाविक-आवश्यकताः वर्तन्ते तन्माध्यमेन ते सामाजिकसन्तुष्टिमनुभवन्ति एकवारं प्रवृत्तास्ते कठिनतरमपि कार्यम् अनुशासनपूर्वकं कुर्वन्ति कथमिति चेत् ते स्वयमेव अनुशासने बद्धाः भवन्ति

अर्थक्रियावादी मनुते यत् कार्यमेव स्वयम् एकः कठोरस्वामी वर्तते काय क्रीडनास्ति, यदा बालकः कस्याश्चित् क्रियायां संल ो जायते चेत् सः अनुशासने स्वयमेव बद्धो भवति, परन्तु एतदर्थमावश्यकं यत् काय सुनियोजितं भवेत् बालकः स्वयं योजनां स ीकुर्यात्, लक्ष्याणां निर्धारणं कुर्यात् समये समये च स्वकार्यस्य मूल्याङ्कनं कुर्यात् इत्थं व्यवहारस्य आत्मविश्लेषणेन सः अनुशासने आबद्धः तिष्ठेत्

जान डिवी विद्यालये गैहिकवातावरणं कल्पयितुमि छति परिवाराणां किमपि लिखितं विधानं न दृश्यते तथापि परिवारस्य सव सदस्याः सहजरूपेण स्व स्व कर्तव्यानि निर्वहन्ति प्रत्येक मानवस्य सामाजिकः नैतिकश्च विकासो जायते यदि विद्यालयेऽपि एतादृशपारिवारिकक्रियासु संल ाः भूत्वा पठनपाठनप्रक्रियाः आयोजिताः भवन्ति तर्हि अनुशासनस्य समस्या स्वयमेव परि ता भवति

अर्थक्रियावादी शिक्षार्थिनः स्वातन्‍यं कामयते, परन्तु सः अमर्यादितस्वतन्त्रतां नाङ्गीकरोति मनुष्यः समाजस्य अङ्गमस्ति अतः तत् प्रकृतौ सामाजिकत्वं निहितमस्ति अनुशासनस्य समस्यायामुपस्थितौ सत्यां विद्यालयः दण्डविधानी करणस्य अपेक्षया अर्थवादी सामाजिकप्रभावस्य प्रक्रिया महत्त्वपूणति मनुते तन्मतानुसारं विद्यालयस्य अनुशासननियमाः छात्रसहयोगेन निर्धारिता भवेयुः एवमेव अनुशासनभङ्गस्य विषये छात्रसमुदायस्य सहयोगेन विचारविमर्शः कर्तव्यः छात्रः स्वयमनुशासनसमस्यायाः विश्लेषणं कुर्यात् तथैव दण्डव्यवस्थाञ्च कुर्यात्, सव बालकाः सामाजिकत्वम् अङ्गीकुर्वन्ति एवं सामाजिकप्रभावः अनुसासनस्य सबलं साधनं भवितुमर्हति

अर्थक्रियावादस्योपलब्धयः क्षेत्रञ्च

अर्थक्रियावादः शिक्षायां नवीनां कान्तिम् अजनयत् कक्ष्यायाः सम्पूण वातावरणे नव्यंरूपम् आनयत् कक्ष्या नाम तूष्णीमुपविश्य ज्ञानप्रा स्थानम् इत्यवधारणापेक्षया छात्राणां क्रियात्मकं स्थानमिति पर्यकल्पयत् अर्थक्रियावादानुसारं छात्राः कक्ष्यायां मौनवृत्तिमासाद्य व्याख्यानं न शृण्वन्ति , अथवा रटनं न कुर्वन्ति अपि तु काय कुर्वन्ति सन्दर्भसाधनानामध्ययनं कुर्वन्ति, विचारविमश कुर्वन्ति, योजनाः निर्मान्ति प्रयोगञ्च कुर्वन्ति सम्प्रति अध्ययनं केवलं कक्ष्यायामुपविश्य करणीयं नास्ति, अपि तु प्रकृत्यबलोकनेन क्षेत्रभ्रमणेन च सक्रियरूपेण करणीयं कर्मास्ति अध्ययनप्रणाली तु व्याख्यानं प्रश्नोत्तरं पुस्तकपठनम् इत्यादि पर्यन्तमेव सीमितं नास्ति अपि तु साक्षात्कार-अवलोकन-प्रयोगपत्रव्यवहारादिविधिना अध्ययनं प्रभावि कतु श यते अर्थक्रियावादः बालकस्य स्वातन्‍ यमुद्घोषयति लोकतान्त्रिकयुगे व्यक्तेरेव अन्तिमं लक्ष्यं मन्यते, शिक्षायां याथाथ्य सर्वप्रथमतया अर्थक्रियावादे नैव स्वीकृतम् अर्थक्रियावादः बालकं निष्क्रियज्ञानग्रहणसाधनं न मनुते, बालकस्य शिक्षणप्रक्रिया सक्रियघटना इति मन्यते अर्थ क्रियावादः शिक्षायां वैज्ञानिकवि ध पर्यकल्पयत् वैज्ञानिकविधिः शिक्षायाः नानाविधिरूपेण प्रस्फुटितो अभवत् , यथा - समस्याविधिः, योजनाविधिः इत्यादयः विधिरसौ वैज्ञानिकमनोवृ त्त विकासयति तस्मात् वैज्ञानिकयुगानुरूपि वर्तते तथैव असौ बालकान् लोकतन्त्राय स ीकतु लोकतान्त्रिकविधिरस्ति योजनानां निर्माणं क्रियान्वयीकरणं मूल्याङ्कनञ्च लोकतान्त्रिकजीवनस्य चि वर्तते एतेन बालकेषु प्राक्कल्पनानिर्माणस्य योजनानां निर्माणस्य, समये समये तासां समीक्षणस्य च अ यासो जायते

अद्यतनयुगे यत्र ज्ञानमेव विस्फुटितं वर्तते तत्र अनवरतरूपेण स्वयमेव अध्येतुम् अयमेव एकमात्रं वैज्ञानिको विधिरस्ति

अर्थक्रियावादस्य दोषाः

अमेरिकादेशे अर्थक्रियावादिदर्शनं प्रगतिशीलशिक्षायाः (ैसीर्शी श एव र ेप) आन्दोलनरूपेण प्रस्फुटितमभवत्, परन्तु अद्य तद्दर्शनस्य सफलतायाः विषये अनेकाः आशङ्का जायन्ते जनास्तत्र प्रगतिशीलशिक्षया उद्वि ाः दृश्यन्ते, तत् परिणामतः तत्र केचन आदर्शवादिनः संजायमानाः दृष्टिपथमायान्ति विगतवषषु

ओराटा, विलियम् स्काट् हिल् , एल्सूवर्थ् का ल स् , कोनांट् बेग्ले प्रभृतीनां गवेषणात्मक-अध्ययनेन निराशाजनकतथ्यानि कानिचित् समागतानि अर्थक्रियावादिदर्शनस्य विषये इमाः काश्चन टि पण्यः -

१) विचारः क्रियया नोत्पद्यते, अपि तु अनेकवारं क्रियायां विचारस्य परिणतिर्भवति

२) बालकः केवलमनुभवस्य केन्द्रं नास्ति, तस्यास्तित्वं सामाजिकत्वापेक्षया आध्यात्मिकमस्ति अर्थक्रियावादः आध्यात्मिकपक्षमुपेक्षते

३) अर्थक्रियावादे काचित् नकारात्मकता परिलक्षिता भवति विद्यमानसिद्धान्तानां मूल्यानाञ्च तिरस्कारं विना अर्थक्रियावादेन न किञ्चित् कृतम् नवसिद्धान्तमूल्ययोः प्रतिष्ठापने अर्थक्रियावादः असफलोऽभवत्

४) अर्थक्रियावादः जीवनस्य सर्वासां समस्यानां विचाराय वैज्ञानिकविधेरूपयोगं करोति किन्तु विज्ञानस्य अमानवीय विवेचनस्य निन्दां करोति, अयमत्र विरोधाभासो दृश्यते, एतदतिरि य जीवनस्य भावनात्मक आध्यात्मिकप्रश्नानां विवेचनाय अन्यप्रकारविधिरपेक्षितो भवेत्

५) अर्थक्रियावादः चिरन्तनमूल्यानामुपेक्षां कृत्वा शैक्षिकमूल्यानामधोग त समपादयत्

प्रकृतिवादिशिक्षायाः सम्बन्धे कृतानुसन्धानानामाधारेण निम्नोक्ताः दोषाः अवलोकिताः भवन्ति -

१) क्रियामाध्यमेन प्रत्यक्षप्रणाल्या ज्ञानप्रदानस्य आग्रहेण शिक्षायाः स्तरस्य ासोऽभवत्

२) समस्या प्रणाल्या प्रयोजनविधिना च पाठनेन शिक्षायाः क्रमबद्धता विनष्टा भवति

३) क्रियायाः उपरि ब ाग्रहः

४) कोमलशिक्षाप्रणाल्या बालकान् वास्तविकजीवनाय स ीकतु न श यते तान् कृत्रिमे आशावादिप्रपञ्चे प्रेषयन्ति

५) ज्ञानात्मकविषयाणां स्थाने क्षुद्रक्रियात्मकविषयाः समागताः, एतेन स्तरः सति पाठ्यक्रमोपि असन्तुलितो भवति

उपर्युक्तदोषाणां सत्वेऽपि अस्माभिरिदमङ्गीकर्तव्यं भवति यत् अद्यतनयुगे अर्थक्रियावादस्य शिक्षायां यावान् विश्वव्यापिप्रभावोऽस्ति तावान् प्रभावः नान्यस्य दर्शनस्य भारतवष गान्धिमहोदयेन प्रतिपादित - मूलभूतशिक्षायाः अनेकानि तत्वानि डिवी महोदयस्य अर्थक्रियावादप्रभावितानि सन्ति

****

७

यथार्थवादः शिक्षा च

यथार्थवादः कस्याश्चित् एकस्याः सुसंघटित- दार्शनिक विचारधारायाः नाम न भवति अपि तु केषा विचाराणां प्रतिनिधित्वं करोति दर्शनमिदं वस्तुनः स्वतन्त्ररूपेणास्तित्वम् अस्तीति विचारयति आदर्शवादे अस्माभिरधीतमासीत् यद् वस्तुनः अस्तित्वमस्माकं ज्ञानाधारितं वर्तते यदि विचारो नास्ति तदा वस्तुनः कापि स्थितिर्नास्ति किन्तु एतद्वैपरीत्येन यथार्थवादी मनुते यत् वस्तुनः स्वतन्त्रमस्तित्वमस्ति, तदस्माकमनुभवे वतत न वा वतत वस्तु अथवा पदार्थः कस्यापि प्रकारस्य ज्ञानस्य आ यी नास्ति वस्तु तत् सम्बन्धिज्ञानञ्च पृथक् पृथक् विद्यमाने वतते संसारे बहनि वस्तूनि एतादृशानि वर्तन्ते येषां सम्बन्धे अस्माकं ज्ञानमेव नास्ति, परन्तु तस्य नायमर्थः यत् तानि नैव विद्यन्ते ज्ञानन्तु निरन्तरं वर्धमानं वर्तते, एवमेच नव नव वस्तूनां विषये अस्माकं ज्ञानञ्च विवर्धते जगतः सम्पूर्णरहस्यम् अस्मदज्ञानस्य परिधौ कदापि आगन्तुं न श नोति ज्ञानप्रा ः क्रमः निरन्तरं प्रचल व वतत, एवमेव ज्ञान वृद्ध्या सह वस्तुजगतः अस्माकं ज्ञानमपि अधिकं व्यापकं स्पष्टं च भविष्यति , तथापि ब वशिष्टं स्थास्यति, येषां विषये अस्माकं ज्ञानं स्पष्टं न भवेत् कथनस्य अयमाशयः यत् वस्तुनः स्वतन्त्रस्थितिरस्ति, यद्यपि अस्माभिः त ज्ञातमज्ञातं वा भवतु अस्माकं ज्ञानम् अस्म यं तत् स्थिति परिचयं कारयति, परन्तु तत् स्थितिविषये अस्माकं ज्ञानं न भवति चेत् तस्यास्तित्वं विनष्टं न जायते

उक्तविचारस्य परिपुष्ट्यै आदर्शवादि -अर्थक्रियावादि -सम्प्रत्ययैः सह सन्तोलनं समीचीनं भवेत् आदर्शवादानुसारं शाश्वतसत्यं तु विचारः, न तु , वस्तु वस्तु विचारस्य अपूर्णानुकृतिमात्रं भवति, अतः विचारस्य ज्ञानस्य वा अभावे वस्तुनः किम यस्तित्वं नास्ति अर्थक्रियावादः वस्तुनः स्थि त तु स्वीकरोति किन्तु तस्य अस्तित्वं मानसिकक्रियाद्वारा साधयितुं श नोति किमपि वस्तु विचारः क्रिया वा यावदनुभवद्वारा सत्यापितं न भवति तावत् तस्य अविद्यमानत्वेऽपि को यथा न वर्तते एतयोः द्वयोः विचारायोः भि ः तृतीयो विचारः यथार्थवादिनां वर्तते, ते मन्यन्ते यत् वस्तुनः अस्तित्वं स्वतन्त्ररूपेणास्ति अस्माकमनुभवेन ज्ञानेन च त ज्ञातं भवति यदि तद्विषये वयं न वि स्तदापि वस्तुनः अस्तित्वं तथैव स्थास्यति

यथार्थवादी वस्तूनां तद्गुणानाञ्च प्रा दृष्ट्या तत्र स्वतन्त्रांशद्वयं मनुते, उदाहरणाथ हिमं वस्तु वर्तते, शीतलत्वं तदीयो गुणः तदाधारेण यथार्थवादिनां सम्प्रदायद्वयं संजातम् नव्ययथार्थवादी वस्तूनां तद्गुणानाञ्च ज्ञानं स्वतन्त्रविषयद्वयमिति मनुते, उदाहरणाथ सूर्यः प्रकाशश्च, एतयोर्द्वयोः पारस्परिकसम्बन्धोऽस्ति सूर्यस्य प्रधानो गुणः प्रकाशः, परन्तु नेदमावश्यकं यत् प्रकाशस्य ज्ञानं विना सूर्यस्य अथवा प्रकाशस्य अस्तित्वमेव न भवेत् इदमपि आवश्यकं नास्ति यद् एकस्य ज्ञानेन अपरस्य ज्ञानं स्वत एव जायेत, अथवा एकस्य ज्ञानाभावे अन्यस्य ज्ञानं नैव भवेत्

द्वितीयसम्प्रदायस्तु वैज्ञानिकयथार्थवादिनां वर्तते येषां मतानुसारेण प्रत्येकं वस्तुनः गुणद्वयं भवति- प्राथमिकः आनुषङ्गिकः(Subsidiarya) ेति प्राथमिकगुणाः वस्तुगताः भवन्ति यथा- संख्या, परिमाणम्, भारः, मापनम्, आकारः इत्यादि आनुषङ्गिकगुणाः व्यक्तिनिष्ठाः भवन्ति ये प्रत्त्येक मनुष्यस्य स्वयो यता रु याद्याधारेण ज्ञाताः भवन्ति प्राथमिकगुणाः सवषां कृते समानाः दृश्यन्ते, किन्तु आनुषङ्गिकगुणानां ज्ञानम् अस्माकं कृते तद्रपेण प्रा यते यद्रपेण इन्द्रियानुभवः तान् अस्मत् सम्मुखे प्रस्तौति अस्माकम् इन्द्रियाणि तान् रूपान्तरीकृत्य अस्माकं समक्ष प्रस्तुवन्ति

यथार्थवादस्य प्रकारः

यथार्थवादस्यापि प्रकृतिवाद-आदर्शवाद-अर्थक्रियावादवद् अनेके सम्प्रदायाः वर्तन्ते परन्तु शैक्षिकदृष्ट्या यथार्थवादस्य निम्नोक्ताः सम्प्रदायाः सर्वाधिकप्रभावशालिनो वर्तन्ते

मानववादियथार्थवादः -असौ पारम्परिकैतिहासिकयथार्थवाद इत्यपि कथ्यते एतस्य जन्म सांस्कृतिक पुनरूत्थानयुगेन सह समजायत वादोऽयं मनुष्याय अतिप्राकृतिकशक्तेः प्राकृतिकशक्तेश्च बन्धनानि उन्मो चं सवा यं स्थानं प्राय छत् एतद्दार्शनिक विचारधारायाः आग्रहः तत्कालीन जीवनस्य प्रकृतेश्चाध्ययनाधारितः आसीत् प्राचीनमानववादस्य लक्ष्यन्तु ग्रीक्, लैटिन् भाषयोः साहित्यव्याकरणादीनामध्ययनमासीत् , परन्तु मानववादियथार्थवादी प्राचीन साहित्यं तात्कालिक जीवनस्य प्रकृतेश्च अध्ययनसाधनमकरोत् एतन्मतस्य प्रमुखप्रवर्तकाः प्रचारकाः तु ईरैसमस्- रैवेले मिल्टन् - आसन्

सामाजिकतावादियथार्थवादः सामाजिकतावादियथार्थवादस्य प्रमुखसमर्थकः ला र्ड माटन्, जान् लाक् आस्ताम् एतौ प्रचलित पुस्तकानां विरोधम् अकुरुताम् तेषां मतानुसारं पुस्तकीयज्ञानं मनुष्यं ज्ञानकोषं कर्तुमवश्यं श नुयात् , परन्तु तद् व्यवहार कुशलिनं जनं न करोति शिक्षायाः उद्धश्यं सामाजिककुशलताप्रदानं स्यात् एतन्मतेन बालकस्य शिक्षा व़्यावहारिकानुभवाधारिता भवेत् , न तु निष्क्रियतापूर्णतथ्यानां संचयनाधारिता

ज्ञानेन्द्रिययथार्थवादः –सम्प्रदायोऽयं प्रकृतिवादार्थक्रियावादयोः सर्वानुभवजन्यसिद्धान्तानां समाहारं प्रस्तौति अतः शिक्षाक्षेत्रे एतस्य प्रभावः सर्वाधिकोऽस्ति इङ्गलैण्ड देशे अद्यत्वे योऽयम् इन्द्रियानुभवविधिः (Emprical Method) कथ्यते अस्योद्गमः एतत्सम्प्रदायात् जातः इङ्गलैण्ड् देशस्य प्रसिद्धशिक्षाशास्त्री बेकन् , जर्मन्देशस्य राट्के , चेकोस्लोवाकिया देशस्य कामीनियस् एतत्सम्प्रदायप्रवर्तकाः मन्यन्ते

ज्ञानेन्द्रिययथार्थवादानुसारम् अस्माकं ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानप्रा प्रमुखद्वाराणि भवन्ति, अतः यदेव ज्ञानम् एतेषां माध्यमेन प्रत्यक्षरूपेण अप्रत्यक्षरूपेण वा प्रा यत्वं तदेव वास्तविकं ज्ञानं भवति अवशिष्टं ज्ञानं शुष्कं निरूपयोगि भवति बेकन् आगमनवि ध प्रावर्तयत् यः शिक्षां वैज्ञानिकविधिमा यितुं प्रेरितवान्

यथार्थवादः शिक्षा च

यथार्थवादिशिक्षायाः क्रमबद्धविवेचनं हैरी-ब्राउडी महोदयस्य "बिल्डिग् एण्ड फिलासफी आफ एजुकेशन" (1954) पुस्तके प्रा यते प्रमुखयथार्थवादिशिक्षाशास्त्रिषु फ्रांसिस् - बेकन् , राटके, कामीनियस्, रसेल् , बाइटहैड् इत्यादयः प्रसिद्धाः वर्तन्ते

यथार्थवादो विद्यालयं मनुष्याणां निर्माणस्थानं मनुते कामीनियस्- अनुसारं जन्मना मानवशिशुः काश्चन शक्तीः स्वीकृत्य सम्भूतोऽस्ति, परन्तु तद्विकासः शिक्षयैव भवितुमर्हति तन्मतानुसारं शिक्षायाः अर्थः ङ्गनिर्माणम् अस्ति, ङ्गविद्यालयः मनुष्यत्व प्रकल्पनस्य यो यं स्थानं वर्तते

जान वाइल्ड महोदयोऽपि कामीनियस् कथनवद् एव कथयति तदनुसारं ङ्गमानवजीवनम ् वशंपरम्परानुसारेण बालकैः न प्रा यते, शिक्षया तदर्जितं भवति

अतः निर्धारणंच कर्त्तव्यमस्ति यत् स्वीयबालकानां कृते शिक्षायाः प्रकल्पनम्, शिक्षाप्रा ः मौलिकाधिकारः सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णः इति

ब्राउडी महाशयः मतमिदं समर्थयन् सर्वकारविद्यालययोः सम्बन्धचर्चामकरोत् तन्मतेन कीदृशी अपि रा यप्रणाली भवतु सर्वकारः सर्वदा विद्यालयोपरि किमपि नियन्त्रणं करोत्येव कथमिति चेत् विद्यालयः एतादृशी समाजिकसंस्था वर्तते या अन्यसामजिकसंस्थाः प्रभावयति, अन्याभिः स्वयं प्रभाविता भवति ब्राउडी स्वयं सर्वकारनियंत्रणाधि यं न समर्थयति तन्मतेन सर्वासामपि सामाजिकसंस्थानां किमपि अद्वितीयं महत्त्वम् अस्त्येव, तत् कर्म ताः संस्थाः अन्तरा कयाऽपि अन्यया कतु न श यते एतद् अद्वितीयकर्त्तव्यत्वेन सर्वासामपि संस्थानां काचित् स्वायत्तता (Autonomy) उपलब्धा भवति अनया दृष्टया शिक्षासम्बन्धिनो ये विषयाः वर्तन्ते, तद्विचारे अन्यबा तत्त्वानां मार्गदर्शनं न काम्यते ताः संस्थाः शिक्षायाः विचारे शिक्षणव्यवस्थायाः मार्गदर्शनस्य भारं स्वयं वहेयुः एतत् कार्यनिर्वहणाथ शिक्षायां परीक्षितज्ञानराशिर्भवेत् , शिक्षनकलाऽपि एत ज्ञानाधारिता भवेत् ब्राउडी महोदयस्य मतमिदं ज्ञानसम्बन्धे यथार्थवादेन सह साम्यं भजते तदनुसारं "शिक्षाविज्ञानं, शिक्षणव्यवसायस्य स्वामित्वस्य ज्ञानं वर्तते, यथा आयुषः विज्ञानस्योपरि सवषां प्रभुत्वं न भवति तद्वत् शिक्षा विज्ञानस्योपर्यपि न सम्भवति"

शिक्षायाः उद्देश्यम्

मूल्यानां विषये यथार्थवादि दृष्टिकोणं व्यक्तिनिष्ठं न, अपितु वस्तुनिष्ठं वर्तते फलतः यथार्थवादस्यानुसारं शिक्षाया उद्देश्यं वस्तुनिष्ठं भवेत् , काल्पनिकं न भवेत्

यथार्थवादानुसारं शिक्षोद्देश्यं बालकस्य वैदुष्यविकासो नास्ति, यतः वैदुष्यं प्रायः शाब्दिकस्तरं बौद्धिकस्तरं च यावद् एव भवति शिक्षोद्देश्यन्तु वास्तविकजीवनं सुचारुरूपेण यापनकलायाः प्रशिक्षणम् व्यावहारिकजीवनं सुखपूर्वकं जीवितुं सामाजिकसंघटनैः सह स्वस्यानुकूल्यं सम्पादयितुं श नुयात् इट हैड महाशयः कथयति "शिक्षायाः उद्देश्यं छात्रे यः कस्यापि प्रविधेः , विज्ञानस्य, सामान्यज्ञानराशेः, कलात्मकसम्पदः ज्ञानप्रदानम् बालकस्य शिक्षायाः सर्वाण्यङ्गानि परस्परं प्रभावितानि

स्युः एस्.एल्. फिने महाभागोऽपि समायोजनस्याग्रहं कृत्वा लिखति, यत् शिक्षोद्देश्यं सामाजिक संस्थासु कार्याचरणे स्वदायित्वनिर्वहणाय व्यक्तिषु यो यतोत्पादनम् सामाजिक संस्थास्तु-परिवारः, उद्योगः,स्वास्थ्यसंरक्षणम्, रा यम् इत्यादिसंस्थाः फिने -अनुसारं शिक्षायाः दायित्वद्वयं वर्तते प्रथमं तु भाविसमाजस्य रूपरेखानिर्माणम्, द्वितीयम् उक्तरूपरेखायाः अनुसारं व्यक्तेः निर्माणम्

यथार्थवादेन प्रतिपादितशिक्षायाः महत्त्वपूर्णमुद्देश्यं वर्तते - वैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य विकासः वैज्ञानिकदृष्टिकोणाथ तर्कपरकविवेक आवश्यकः वास्तविकज्ञानं तदेवास्ति, यद् विवेकयुक्तं भवेत् विवेकस्य त्रयस्तराः निम्नोक्ता भवन्ति

प्रथमस्तरः (इन्द्रियज्ञानम्) एतत् निम्नस्तरज्ञानमस्ति अस्मिन् स्तरे भौतिकपदार्थः भौतिक बा ेन्द्रियसम्पकण अस्पष्ट प्रतिमां (कल्पनां) प्रस्तौति, यतो हि पदार्थः आकारेण गुणैश्च युक्तो भवति तथैव भौतिको भवति इन्द्रियाणि पदार्थस्य केवलं गौणगुणानामनुभू त कतु श नुवन्ति प्रधानगुणावलोकने तानि न समर्थानि भवन्ति

द्वितीयस्तरः –द्वितीयस्तरः तर्कबुद्धिपरकज्ञानस्य भवति अस्मिन् स्तरे गौणगुणाः दूरीकृता भवन्ति तथा प्रधानगुणाः एव समक्षे तिष्ठन्ति वयं पदार्थस्य तत्त्वपर्यन्तं ग छामः तत्त्वमिदं स्थायिवद् भवति इयं विचारस्य स्थितिर्भवति स्तरेऽस्मिन् वयं पदाथ ङ्गप्रत्ययरूपेण अवग छामः अस्मिन् स्तरे सार्वदेशिक प्रत्ययस्योदयः भवति प्रत्ययज्ञानं मनुष्यस्य स्वीयोपलब्धिः प्रकृतौ एतस्य किम यस्तित्वं नास्ति

तृतीयस्तरः (कल्पना ज्ञानम्) - कल्पना अमूर्तप्रत्ययानां पुनर्मूर्तरूपप्रदानं करोति कल्पनया अमूर्तविचाराणां रुपं निष्पद्यते इत्थं विचारः पुनः पदाथन सम्बद्धो जायते एवमेव यथार्थवादिशिक्षकानुसारम् अन्यत् प्रमुखोद्देश्यं-बालकेषु तर्कबुद्धियुक्तज्ञानस्य इत्थं विकासीकरणं, येन ते इन्द्रियजन्य ज्ञानद्वारा प्रदत्तानां विश्लेषणं कतु श नुयुः तथैव तर्कबुद्ध्या तेषां यो यं ज्ञानं प्रा भवेत्

सोवियत्- रूस् देशस्य शिक्षापद्धतौ यथार्थवादि दर्शनम् अभिव्यक्तं भवति सोवियत् विद्यालयस्य उद्देश्यानां विश्लेषणं कृत्वा पश्यामश्चेत् वैज्ञानिकदृष्टिकोणः, परिवेषेण सह साम जस्यं , व्यावहारिकजीवनयापनं च शिक्षोद्देश्यानि इति सुस्पष्टं भवति रूसीय विद्यालयेषु शिक्षायाः निम्नलिखितानि उद्देश्यानि भवन्ति

१) अव्यक्तप्राकृत्रिक वातावरणं प्रति संवेदनशीलतायाः विकासः

२) कम्युनिष्टनैतिकतायाः विकासः, येन राष्ट्रं प्रति प्रजानां भक्तिः जागरिता भवेत्, राष्ट्ररक्षणस्य भावना सुदृ ा भवितुमर्हति

३) शारीरिकशिक्षा, शरीरस्य पूणा विकासश्च

४) मानसिक प्रशिक्षणं , येन विज्ञानस्य सिद्धान्ताः ज्ञाता भवेयुः , स्मृतेर्विकासो भवेत्, निरीक्षणकल्पनयोर्वृद्धिर्भवेत्, भाषायाः विकासः स्यात् , अधीतं ज्ञानं व्यावहारिके जीवने उपयुक्तं भवेत्

५) पोलिटे निकल् शिक्षा, यन्माध्यमेन विज्ञानस्य सिद्धान्तानां परिचयो जायते, तथैव परि ममहत्त्वस्य भावो विकसितो भवेत् [1]

छात्रस्वरूपम्

केषाञ्चिद् यथार्थवादिनां मतानुसारं "मनसः" पदार्थस्य च मध्ये कश्चित् सम्बन्धो वर्तते. यस्माद् एकः पदार्थः स्नायुसंस्थानं सुविकसितं भवति अनय दृष्ट्या छात्रस्य कल्प अतिविकसितमस्तिष्कवताम् अङ्गिरूपेण कार्या भवेत् दिक्कालेर्युक्तदृष्ट्याऽनया सः सवाच्च पदाथाऽस्ति यतो हि सः दिक्कालयोः परिधौ विभि पदार्थानां सम्बन्धं कतु श नोति एवम् एतद् देशकालयुक्तजगद्विषये चेतनशीलस्तिष्ठति योऽध्यापकः छात्रसम्बन्धिन सङ्कलनामेनां स्वीकरोति, सः स्व छात्राणां दिक् कालयुक्तजगति उपयुक्तसम्बन्धं स्थापयितुं संल ो जायते

यथार्थवादिनां मतानुसारं मानवशिशौ काचित् बौद्धिकीशक्तिरस्ति या अन्यप्राणिषु न प्रा यते, परन्तु शक्तिरसौ शरीरस्य कस्मिंश्चित् अङ्गविशेषे अथवा रूपरहितात्मनि न भवति बुद्धिरपि प्रतिभाकशक्तिः (इण्टेले चुअल् केपेसिटी) एव भवति ाइट् हेड् कथयति -

विद्यालये बालकः सक्रियमस्तिष्कः अङ्गीभवति, बौद्धिकक्रिया तस्य समग्रे शरीरे तथैव शरीरस्य प्रत्येकसंवेदनासु व्या ा भवति अधिगमप्रक्रियायाम्(Learning Process) असौ बौद्धिकक्रिया सक्रियरूपेण बहधा नेत्र-कर्ण-वाणी- हस्तेषु केन्द्रिता भवति इत्थं मस्तिष्कस्य क्रियायाः भौतिकसर्जनशीलक्रियायाश्च मध्ये समन्वयः स्थापितो भवति एवं प्रकारेण इन्द्रियाणां विचाराणाञ्च मध्ये समन्वयो जायते ३

इट् हेड् - अनुसारं बालकस्य मस्तिष्कं नवम जूषा नास्ति, यस्मिन् विचाराः पूरयितुं श यन्ते, न च तादृशं किम युपकरणमिदं यत् बौद्धिकविषयैः तीव्रं क्रियेत बालकस्तु सक्रियः प्राणी वर्तते, यस्य तात्कालिकशैक्षिकक्रियायाः आवश्यकता अस्ति शैक्षिकावसराणामुपयोगस्तु यदा कदापि करणीय एव शैक्षिकावसरस्य स्थगनं कतु न श यते बटण्ड् रसल् अनुसारं शिक्षितव्यक्तेः चत्वारि प्रमुखलक्षणानि भवन्ति अस्यायमाशयः यत् शिक्षया छात्रेषु निम्नोक्तगुणानां विकासः भवेत्

प्रथमगुणः शक्तिः, अर्थात् प्रत्येकं शिक्षितजनाः शारीरिकदृष्ट्या शक्तिशालिनी स्वस्थश्च भवेत्, येन सुखोपभोगं कतु श नुयात् दुःखस्य दूरीकरणं कतु च श नुयात्

द्वितीयगुणः साहसम् रसल् महोदयः एतस्य व्याख्यां व्यक्तित्वरूपेण कृतवान्, अर्थात् शिक्षितमनुष्यस्य व्यक्तित्वं संघटितं सन्तुलितञ्च भवेत्

तृतीयगुणः संवेदनशीलता, अस्य आशयोऽस्ति सद्गुणान् प्रति गौरवभावः तथा दुर्गुणान् प्रति घृणानुभूतिः सत्कार्य दृष्ट्वा मनसि प्रस ता भेवत् , तथैव दुष्कर्म दृष्ट्वा मनसि लानिः उत्प ा भवेत्

चतुर्थगुणः बुद्धिः, अस्यायमाशयोऽस्ति स्वयं ज्ञानी तथा ज्ञानप्रा त्यै ग्रहणशीलता वृत्तिः अर्थात् शिक्षितव्यक्तिः ज्ञानान्वितो भवेत् , तथैव नवीनज्ञानग्रहणाय तस्मिन् तत्परता भवेत्

यथार्थवादी छात्रं एतस्मात् संसारात् पलायितुं न शिक्षयति, अपि तु अस्य जगतः वास्तविकतानां संघर्षाय स ाहं करोति

सोवियत् रूस देशे बालकं सामूहिकजीवनस्य अङ्गं मन्वते बालकस्य शिक्षा बौद्धिकवातावरणे भवति, यत् शुद्धरूपेण नैसर्गिकं, भौतिकं, वैज्ञानिकञ्च भवति वातावरणसम्बन्धीनि सर्वाण्यपि तथ्यानि घटना वा वैज्ञानिकरूपेण व्याख्यातुं श यन्ते ज्ञानग्रहणशील -शिक्षाथ च एतत् भौतिकपरिवेषस्य अङ्गं मन्यते तस्मिन् अन्तर्निहितः कोऽपि आध्यात्मिकसत्तायाः विचारो न क्रियते सः एतस्याः आध्यात्मिकसृष्टेः कारणं न मन्यते, अपि तु अस्याः भौतिकप्रक्रियायाः अङ्गं मनुते साम्यवादस्य मान्यताऽस्ति यत् बालप्रकृतिः सामूहिकजीवनस्य अपेक्षां करोति

बालके ज्ञानस्य अनुभवानां च परिप ता वर्तते, अतः तस्मै स्व जीवनं सुचारुरूपेण सञ्चालयितुं समाजस्य आवश्यकता भवति बालकस्य काचित् मनोवैज्ञानिकावश्यता अस्ति - सा सुरक्षायाः भावना सः अपरिप : भवति अतः सः कर्तव्याकर्तव्यविवेकं निर्णतुं न श नोति एवं प्रकारेण कस्यापि कर्मणः कथं सम्पादनं कर्तव्यं तदपि स न जानाति, अतः समाजेन निर्मितप्रारूपे सः आत्मनं समायोजयितुं प्रयतते, इत्थं मनो वैज्ञानिकसुरक्षां प्रा नोति साम्यवादानुसारम् आत्मप्रतीत्यथ सामूहिकजीवनेन सह तादात्म्यम् आवश्यकमस्ति शिक्षया बालके यः एतादृशाः अवसराः प्रदत्ताः भवेयुः येन ते मनोवैज्ञानिकसुरक्षां तथैव अन्ततः आत्मप्रतीतिश्च प्रा ुं श नुयुः

शिक्षकस्वरूपम् –

यथार्थवादी अध्यापकः व्यक्तिनिष्ठताम् अतिरि य वस्तुनिष्ठ- मनस्स्थि त प्रा नोति आदर्शवादि शिक्षकवत् सः छात्राणां मार्गदर्शकः नास्ति, सः आध्यात्मिकजीवनस्य प्रतिभागी नास्ति, सः छात्राणां नियतिनिर्धारणं न करोति , स तु एको वैज्ञानिकोऽस्ति, विज्ञाने च तस्य अपारविश्वासोऽस्ति अतः स्वीय वैज्ञानिक दृष्टिकोणं छात्रेषु विकासयितुं प्रयतते

यथार्थवादी शिक्षकः गवेषणे विश्वसिति तस्य गवेषणविधिः वैज्ञानिकविधिर्वर्तते , यस्मिन् सर्वाणि अन्यद्विचलनानियन्‍ य, परीक्ष्य विचलनेषु प्रयोगं करोति अन्वेषणस्य परिणामानामुपयोगं सः स्वीयाध्यापने करोति यथार्थवादिशिक्षकस्य विश्वासोऽस्ति यत् सः सर्वज्ञः(Omaniscient) भवितुं न श नोति, तथा सर्वप्रकारकज्ञानानाम् अवा ये सः वृथा प्रयासं न कुर्यात् सः केवलं कस्मिंश्चित् विशिष्टे क्षेत्रे प्रविश्य गहनाध्ययनं कतु श नोति

यथार्थवादिशिक्षको मनोविज्ञानेऽपि आस्थां करोति, परन्तु व्यवहारवादिनां प्रायोगिकमनोविज्ञाने एव आस्था भवति मनोवैज्ञानिकाध्ययनेन अन्वेषणेन च सः स्वशिक्षणविधिषु संशोधनं परिवर्तनं च कतु प्रयतते यद्यपि मनोवैज्ञानिकाध्ययनेन छात्राणां रूचयः ज्ञातुं श यते शिक्षणं रुचिकरं कतु च श येत इति तस्य मतम् , अथाऽपि सः सर्वाः शिक्षणसमग्रीः रुचिकराः कतु न इ छति तस्य विश्वासोऽस्ति यत् कठिनतरस्य कार्यस्य सफलतापूर्वकं सम्पादनेनाऽपि महान् आनन्दो जायते स चानन्दः छात्राणामात्मप्रती त कारयति यथार्थतया वक्तव्यं चेत् "जीवने सव रुचिकरं

नास्ति, अरुचिकरं कठिनं कर्मापि करणीयं भवति, अय ीवनस्य याथार्थ्यानुभवः छात्रे यः शिक्षाग्रहणसमये दातव्योऽस्ति बटण्डरसलमतानुसारं यदि अध्ययनं रोचकं क्रियते तदा काऽपि हानिः न जायते परन्तु सर्वप्रकारान् अधिगमान् रुचिकरान् सम्पादयितुं प्रयासः कर्त्तव्यः अधिगमप्रक्रियायां काचित् नीरसता निहिताऽस्ति, यावत् सा अत्यधिका न भवेत् , तावत् तस्या नीरसतायाः अुपिगौरवमस्ति

छात्रैः स्ववातावरणेन सह साम जस्यं स्थापयितुं यथार्थवादि शिक्षकः अ यनुकूलनसिद्धान्तस्य (Principle of conditioning) उपयोगं करोति छात्रान् तादृशवातावरणे स्थापयति यत्र तेषां क्रियाप्रतिक्रियाः अ यनुकूलिताः नियन्त्रिताश्च भवेयुः छात्राणामनुक्रियाः केवलं वा छितक्रिया पर्यन्तमेव भवन्ति यथार्थवादानुसारं शिक्षायाः व्याख्या अ यनुकूलनस्य भाषया एवं स्पष्टीक्रियते -

Education is the conscious and organized effort of adults as organized in to society to predict and control through manipulation of the environment, the development of children in ways and toward ends, which are regarded by these adults as desirable. शिक्षकः छात्रे यः त ज्ञानस्य प्रायोगिकपूर्वा यासं दातुम् इ छति , यत् तस्य मिकोत्पदकरूपेण अथवा कार्यरूपेण उपयोक्तुं श यते सः छात्रे यः तां दक्षतां प्रशिक्षयितुमि छेत् येन ते कालान्तरे गृहस्थरूपेण, नागरिकरूपेण, उद्यमिप्रभृतिरूपेण च उपयोक्तुं श नुयुः

यथार्थवादिशिक्षकः समान्यरूपेण प्राकृतिकभौतिकवातावरणं महत्त्वपूण मनुते, परन्तु सामाजिकवातावरणमपि स्वीकरोति, तथैव तस्य अ यनुकूलं कत्तु प्रयतते

यथार्थवादानुसारं शिक्षक छात्रसम्बन्धः सर्वथा व्यक्तिनिरपेक्षो वर्तते व्यक्तिगतोऽनुरागः आसक्तिः इत्यादि भावना विशेषः शिक्षकशिष्यसम्बन्धे न दृश्यते

यथार्थवादः पाठ्यक्रमश्च

यथार्थवादे ज्ञानं महत्त्वपूण मन्यते तत् शैक्षिकप्रक्रियायाः महत्त्वपूर्णघटकं मन्यते यथार्थवादः प्रचलितधारणायाः अस्याः पुष्टीकरणं करोति यत् शिक्षायाः अर्थस्तु शिक्षार्थिना ज्ञानं प्रा यते इति आदर्शवादसमानं यथार्थवादोऽपि परम्परया

ज्ञानराशेः हस्तान्तरीकरणे विश्वासं करोति यथार्थवादी विश्वसिति यत् शिक्षया ज्ञानस्य संरक्षणं विकासश्च भवितुमर्हति

इट हेड् ज्ञानस्योपरि महान्तमाग्रहं करोति, परन्तु तदनुसारं ज्ञानं तथ्यात्मकापेक्षया व्यापकजीवनसम्बन्धि भवेत्

स्वयमर्जितं ज्ञानं हि बौद्धिक जीवनस्यान्तिमः आधारोऽस्ति प्रपञ्चे बहवो हि जनाः सामान्यबुद्धिमन्तो वर्तन्ते, तस्य कारणं तेषां समुचितज्ञानाभावः

" ब्रीड् " प्राचीनसञ्चित ज्ञानेन सह क्रियायाश्च महत्त्वमङ्गीकरोति बटण्डरसल् तात्कालिकोपयोगाय प्रयु यमानज्ञानेन सह दीर्घकालिकस्थायि ज्ञानस्यापि आवश्यकतां मनुते अर्थक्रियावादिवद् असौ नैतदङ्गीकरोति यत् सर्वमपि अधीतं ज्ञानं व्यावहारिकजीवनोपयोगि भवेत् केषांचन ज्ञानानां महत्त्वम् स्वतः अन्तर्निहितमस्ति, अतः बटण्डरसल् विकासशीलज्ञानेन सह सञ्चितज्ञानराशिमपि पाठ्यक्रमस्याङ्गं कर्त्तुमि छति फिने महोदयानुसारं पितृ यां यथा शरीरं बालकः प्रा नोति, तद्वत् समाजेन असौ सामाजिकं जन्म प्रा नोति बालकस्य व्यक्तित्वनिर्माणं केवलं शरीरेण न भवति , अपि तु विद्यालयेन प्रदत्तज्ञानेनैव भवति, अतः पाठ्यक्रमे प्रजातीय (Racial) ज्ञानस्य तथा नित्यशः प्रवर्तितज्ञानस्य प्राधान्यं भवेत्

सोवियत् - रूस्देशस्य पाठ्यक्रमः दृश्यते चेत् तत्र ज्ञानात्मकविषयाणां महत्त्वमधिकमस्ति, परन्तु ज्ञानात्मकविषय -क्रियात्मकप्रशिक्षणयोर्मध्ये सहसम्बन्धः अवलो यते मौखिकज्ञानेन सह व्यावहारिकप्रशिक्षणस्योपरि समानं ध्यानं दत्तमस्ति १९५५-५६ तमे वष दशवष यविद्यालयस्य पाठ्यक्रमं पश्यामश्चेत् समयविभाजनं निम्नोक्तप्रकारेण द्रष्टुं श यते

पाठ्यक्रमस्य शाखा	विद्यालयीयसमयतालिकायां प्रदीयमान प्रतिशतांश
मानवीयविषयः	४६.९
विज्ञान-प्रविध्योः प्रशिक्षणम्	४२
व्यायामः मनोर जनश्च	१०.७

विभि यथार्थवादिदार्शनिकैः विवेचितपाठ्यक्रमसम्बन्धिसिद्धान्ताः अव्यवस्थितरूपेण ल यन्ते निम्नोक्ताः केचन सिद्धान्ताः सवः यथार्थवादिदार्शनिकैः

स्वीक्रियन्ते -

१) पाठ्यक्रमे व्यापकत्वं भवेत् , छात्राणां यो यतानुसारं विषयाणां चयनार्थमवसरः प्रकल्पितः स्यात् विषयाणां चयने पित्रोः अध्यापकानाञ्च मार्गदर्शनमावश्यकमस्ति ·

२) छात्रे यः तदेव ज्ञानं दातव्यम्, यस्य ग्रहणे तदीयाः यो यताः क्षमताश्च स्युः

३) विषयाणां मध्ये पारस्परिकः अन्तः सम्बन्धः च भवेत् असम्बद्धविषयाणां पाठनेन किमपि प्रयोजनं नास्ति

४) पाठ्यक्रमनिर्माणे सामाजिकावश्यकतानाम् उपेक्षा न कर्तव्या भि भि परिस्थितिषु सामाजिक आवश्यकताः परिवर्तन्ते , तदनुरूपेण पाठ्यक्रमेऽपि परिवर्तनं भवेत्

पाठ्यक्रमे कोऽपि विषयः स्वतः लक्ष्यं नास्ति पाठ्यक्रमे सम्मिलितपाठ्यवस्तुनः उपयोगिताः प्रमाणीकर्तव्यः आधुनिकभाषाः विज्ञानं प्रविधिश्च अद्यतनयुगे अत्यधिकोपयोगिनो भवन्ति, अतः पाठ्यक्रमे एतेषां प्राधान्यमस्ति कलासाहित्यादीनां तु उपयोगितादृष्ट्या गौणं स्थानं ल यते

पाठनविधिः –

यथार्थवादस्योपरि मनोविज्ञानस्य व्यवहारवादिसम्प्रदायस्य प्रभावः भूयान् वर्तते कथनमिदं युक्तिसङ्गतं दृश्यते यत् यथार्थवादिदर्शनेन प्रेरणां प्रा य व्यवहारवादि मनोविज्ञानम् अनेक मान्यसिद्धान्तानां विपक्षोपस्थापनं समकरोत् यथार्थवादः अधिगमस्य उद्दीपनानुक्रिया (S.R.) सिद्धान्तमङ्गीकरोति उक्तसिद्धान्तानुसारं यदा कस्यापि पदार्थस्योपरि बा वातावरणस्य उद्दीपनं जायते तदा उक्तपदार्थः अनुक्रियां करोति मनोविज्ञानेन वैज्ञानिकसिद्धान्तोऽयं शिक्षायां स्वीकृतः तथा अधिगमस्य प्रमुखसिद्धान्तत्वेन उद्दीपनानुक्रियासिद्धान्तः प्रचलितो भवत् तत्सिद्धान्तानुसारं यदि शिक्षार्थिनः सम्मुखे अधिगमप्रक्रियायाः सूक्ष्मतमबिन्दुम् उद्दीपनरूपेण प्रस्तुतीकुर्मश्चेत् छात्रस्य अनुक्रिया "उत्तर" रूपेण भविष्यति यदि उत्तरं शुद्धं चेत् त ज्ञानेन बालकस्य अधिगमे दृ त्वमायाति यदि उत्तरमशुद्धं चेत् तस्मै पूवाद्दीपनेन सह पुनः संयो य अधिगमावसरः प्रदीयते एतम् उद्दीपनानुक्रियासिद्धान्तमा त्य अभिक्रमिताध्ययनस्य

(प्रोग्राम्ड् लनिग्) अध्यापनयन्त्राणां (टी चग मशीन्) च आविष्कारो जातः अद्य शिक्षाक्षेत्रे एतयोः विध्योः महान् प्रभावोऽस्ति दार्शनिकदृष्ट्या इमौ विधी यथार्थवादिविचारं प्रतिबिम्बी कुरूतः यथार्थवादानुसारं पदार्थस्य स्वतन्त्रमस्तित्वमस्ति, ज्ञानस्य गतिः बा ात्(जगतः) अन्तरभिमुखं (मनोभिमुखं) प्रवाहिता भवति, अतः शिक्षणविधिः व्यक्तिनिष्ठापेक्षया वस्तुनिष्ठो भवेत् अस्माकं मस्तिष्के ज्ञानस्य प्रकोष्ठं निर्मितं नास्ति न वा ज्ञानम् आत्मनः प्रकृतौ निहितमस्ति, अपि तु ज्ञानं पदाथ निहितमस्ति, अतः यथार्थवादी मानसिकानुशासनसिद्धान्तं गृ ाति, तथा हर्बट् महाशयस्य एपूरसेटिव् मास् इति सिद्धान्तमपि गर्हितं मन्यते

यथार्थवादिदर्शनानुसारम् अध्यापकः व्यक्तिगतसम्मतिदानाय अधिकारी नास्ति कक्ष्यायां तथ्योपरि बलं दीयते, तथा वस्तुनिष्ठरीत्या तथ्यानां छात्रपर्यन्तं सम्प्रेषणाय अध्यापकः सहायको भवति भाषणपद्धतौ, चर्चा प्रणाल्यां वा केवलं शाब्दिकपद्धतेः प्रयोगात् पूव शब्दपदार्थयोः संयोजनमावश्यकमस्ति यथार्थवादी भाषामभिव्यक्तेः ेष्ठतरसाधनं मनुते परन्तु शब्दस्य पदार्थस्य च सम्बन्धस्थापनं विना अर्थप्रतीतिर्न जायते, अतः भाषा शिक्षायाः सबलं साधनमस्ति, परन्तु कार्यमेतत् विधिवत् भवेत् यदा शिक्षा केवलं प्रतीक (Symbols) पर्यन्तमेव तिष्ठति तदा वास्तविकं ज्ञानं प्रा ु न श यते यदा साधारणप्रतीकानामुपरि छात्राणामधिकारो भवति तदा तेषां साधारणप्रतीकानां माध्यमेन उच्चतरप्रतीकानां विकासः कत्तु श यते . भावनानाम् इ छानां कल्पनानाञ्च अभिव्य त्यै केवलं प्रतीकानां साहा यं स्वीक्रियते यदा एकस्यैव प्रकारकस्य प्रतीकस्य प्रयोगं सवजनाः कुर्वन्ति तदा सवषां कृते प्रतीकविशेषः विशिष्टाथ प्रयुक्तो भवति वैयक्तिकज्ञानं सामान्यीकृतज्ञानरूपेण वस्तुनिष्ठज्ञानरूपेण वा परिवर्तयितुं पद्धतिरेषा अस्ति

ज्ञानस्य अभिव्य त्यै सम्प्रेषणे (Communication) येषां तत्त्वानां समावेशो भवति तेषां विवेचनं कर्तव्यमस्ति, यतः यथार्थवादि दर्शनस्य वस्तुनिष्ठवि ध सम्यक् प्रकारेण ज्ञातुं श येत सम्प्रेषणस्य लघुतमतत्त्वं प्रतीकः भवति, यस्य प्रतिनिधित्वं भाषायां शब्दः करोति

सम्प्रेषणस्य द्वितीयं तत्त्वमस्ति कथनम् (Proposition) यथार्थवाद्यनुसारं जगतः ज्ञानं कथनरूपेण अभिव्यक्तंभवेत् यथार्थवाद्यनुसारं सत्यकथनं

तदस्ति यत् प्रमाणयितुं श यते असत्यं तदस्ति यत् साधयितुं न श यते प्रमाणीकतु श यं कथनं तथ्यं (Fact) कथ्यते , तथा येषां कथनानां पक्षे अप्रत्यक्षप्रमाणं भवेत्,(यद्यपि तानि प्रत्यक्षरूपेण प्रमाणीकतु न श येतम्) तानि प्राक्कल्पनाः (Hypothesis) कथ्यन्ते इतिहासस्य दर्शनस्य समाजशास्त्रस्य च अनेकतथ्यानि केवलं प्राक्कल्पनाः वर्तन्ते यदा अनेकप्राक्कल्पनाः एकस्मिन् सूत्रे संघटिताः भूत्वा क्रमबद्धरूपेण अस्माकं समक्षे समाग छन्ति तदा वयं तं सिद्धान्तमिति कथयामः

यथार्थवादिदृष्ट्या प्राक्कल्पनातथ्ययोर्मध्ये अन्तरं स्पष्टं भवेत् , परस्परं तयोमलनं न भवेत् अध्यापनविधौ द्वयोः स्वीयं स्थानमस्ति, परन्तु शिक्षार्थिने तथ्यप्राक्कल्पनयोभदः स्पष्टो भवेत्

तथ्यानां शिक्षणे भौतिकवादेन मान्यताप्रा योः द्वयोः प्रकारयोः सम्माननं यथार्थवादी तथैव करोति तौ द्वौ प्रकारौ तु दिक्कालश्च यथार्थवादानुसारेण तथ्यानां ज्ञानप्रतीकयोः विकासः दिक्कालयोः प्रकारयोः मेलनं कतु श यते

यथार्थवादी अंशानां स्वतः अस्तित्वमङ्गीकरोति सम्पूर्णत्वं भागानां परिणामोऽस्ति पूर्णत्वं प्रा ुम् अंशाः स्वस्य अस्तित्वस्य समा न कुर्वन्ति अध्यापनेऽपि यथार्थवादी अंशे यः पूर्णाभिमुखं प्रति छात्रं नयति सः कस्यापि सिद्धान्तस्य अनेकप्राक्कल्पनासु विभागं करोति , ततः आरभते च एवं तथ्यानि सामान्यकथनेषु विभागं करोति सः छात्रान् तर्कपूर्णतया विचारं कृत्वा तथ्यानां वग करणं कतु शिक्षयति यदि शिक्षणविधेः संचालनं सम्यक्रूपेण जायते तर्हि एकस्मात् तथ्यात् तथ्यान्तरं स्वत एव निष्प भवति, अनेन प्रकारेण अध्यापनविधिः स्वतः अध्ययनविधिर्जायते

शिक्षणविधेः सूत्राणि –

यथार्थवादिदार्शनिकेषु राट्के-वेकन्-कामेनियस्-महोदयानां नामानि विशेषरूपेण उ ख्यन्ते एतैर्दार्शनिकैः कानिचन अध्यापनसूत्राणि उ खितानि येषु नवीनगवेषणाद्वारा कानिचन परिवर्तनानि समागतानि सन्ति, परन्तु अद्यापि तेषु अनेकानि सूत्राणि सुसङ्गतानि वर्तन्ते तेषामु खोऽत्र कर्तुमुचितंन्यते राट्के (वुत्फगैग् रैटोशिअस्) मैथड्स् नोवा(नवीनविधयः) इति स्वीये पुस्तके निम्नोक्तानि सूत्राणि प्रास्तौत् -

१) प्रकृतेर्नियमानामन्वेषणं कृत्वा तदनुसारं शिक्षणविधीनां निर्माणं कुर्यात्

२) शिक्षणे एकस्मिन् समये एकमेव विषयं पाठयेत् एकस्य विषयस्य सम्यक् बोधानन्तरं विषयान्तरं पाठयेत्

३) अधिगमं दृ ीकतु शिक्षणसामग्रीः एकवारम् अध्या य पश्चात् पौनः पुन्येन तासमावृ त्त कुर्यात्

४) कण्ठस्थीकरणात् प्राक् विषयवस्तु सम्यक् ज्ञातं भवेत् विनाऽवगत्या रटनं वृथा भवति चर्चा प्रश्नादिद्वारा विषयवस्तुनः स्पष्टीकरणं कतु श यते

५) शब्दज्ञानात् पूव वस्तुज्ञानमावश्यकम्

६) नियन्त्रणस्य दमनस्य च स्थाने व्यक्तिगतानुभवानां स्वातन यं दातव्यमस्ति

कामिनियस् महोदयः शिक्षणस्य निम्नोक्तान् सिद्धान्तान् प्रत्यपादयत् -

१) शिक्षायाः आरम्भः याव छीघ्रं क्रियते तावान् लाभो भवति यदि मस्तिष्कं रि तं स्था यते तर्हि तस्मिन् दूषितविषयाः प्रविशन्ति

२) शिक्षणाथ मानसिकतत्परता आवश्यकी तत्परतां विना शिक्षायाः प्रा ः दुःसाध्या भवति

३) शिक्षणे सामान्याद् विशिष्टं प्रति गमनं भवेत् इत्थमेव सरलात् कठिनाभिमुखं गमनं स्यात्

४) विद्यार्थिनामुपरि विषयाणां भाराधि यं न कुर्यात्

५) अध्येतव्यसामग्रीणां प्रति छात्राणां रुचिर्नभवति, तदध्येतुं तमभिप्रेरयितुं न श यते यस्मिन् विषये तस्य रुचिर्नास्ति तद्विषये अनावश्यकाग्रहः न कर्तव्यः

६) इन्द्रियाणां द्वारा सव ज्ञानं मस्तिष्के प्रवेशयितुं श यते

७) ज्ञानस्योपयोगः वास्तविकजीवनस्य प्रक्रियायां भवेत्

८) शिक्षणपद्धतिः एकस्यैव नियमस्योपरि अवलम्बिता भवेत्

राट्के कामिनियस् महोदया यां प्रतिपादितशिक्षणसूत्राणि अद्य अस्माकं कृते तानि नवीनानीव न दृश्यन्ते, परन्तु यस्मिन् समये एतेषां सूत्राणां प्रस्तुतिः कृता आसीत् तस्मिन् समये शिक्षणक्षेत्रे क्रान्तिकारिपदक्षेपत्वेन अमन्यत

अनुशासनम्

यथार्थवादः मृदुशिक्षायां (Soft pedagogy) विश्वासं न कुरुते

शिक्षा मजन्यकार्यमस्ति तथा तां गम्भीरतापूर्वकं साधयेत् शिक्षया एकां विशिष्टां योजनामनुसृत्य छात्राणां निर्माणं कर्तव्यम् शिक्षा तं समयं न प्रतीक्षते यस्मिन् समये छात्राणामधिगमाथ सहजरुचिरूत्पद्द्येत शिक्षायाः तात्कालिकानिवार्यता वर्तते यः अमूल्यकालो विनष्टः सपुनर्नायाति शिक्षाप्रा ये छात्राः अनुसासितारसन्तः परि मं कुर्युः तथा यत्र अध्यापकानाम् अनिवार्यता वर्तते तत्र अवश्यमुपयोगं ते कुर्युः

वटण्ड् रसल् अनुसारं यदि शिक्षण प्रक्रियांरुचिरां कतु श यते तर्हि कापि हानिर्न भवति , परन्तु सर्वशिक्षणसामग्री रुचिरा न भवेत् अधिगमे चित् नीरसता कष्टसाध्यता च अनिवायव अस्याः कष्टसाध्यतायाः अपि स्वीयं किञ्चित् वैशिष्ट्यमस्ति, किन्तु कष्ट -साध्यतायाः अतिशयो न भवेत् कठिनकाय कृत्वा प्रा यमाणसफल तया काचिदभिप्रेरणा स्वतः उत्प ा भवति तथैव भाविजीवनस्य कठिनतां दूरीकतु स ाहोऽपि जायते

ाइट् हेड् स्वतन्त्रतानुशासनयोर्मध्ये भेदं न मनुते तदनुसारं चयनस्य स्वतन्त्रतया अनुशासनस्य उत्पत्तिर्भवेत् तथैव अनुशासनेन स्वतन्त्रतायाः संवर्धनं भवेत् ाइट् हेडः कथयति अध्यापनं नाम सुन्दरभाषणं नास्ति, येन वैशिष्ट्येन सम्पूर्णकक्षा ब भिप्रेरिता भवेद् इत्यपि न सम्भवति सम्पूर्णसमये छात्राः कठोर परि मं कुर्वन्ति, कदाचित् प्रश्नान् पृ छन्ति, कदाचिद् आलेखान् निर्मान्ति, कदाचिद् प्रयोगान् कुर्वन्ति, एवं तावत् पर्यन्तं परि मं कुर्वन्तः तिष्ठन्ति, यावत् पर्यन्तं ते विषयस्य परिपूर्णज्ञानं न प्रा नुयुः

सोवियत् रूस्देशे भौतिकवादिवैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य विकासेन बालके यः स्वीय भावनानां वासनानाञ्च विजयप्रा त्यै शिक्षा प्रदीयते कथासु कर्तव्यपालनस्योपरि विशेषाग्रहो भवति वैज्ञानिकभौतिकवादेन सह साम जस्यसम्पादनं हि अनुशासनमस्ति

सोवियत् रूसदेशे अनुशासनाय अ यनुकूलनविधेः (कण्डीशनि) प्रयोगो जायते छात्राणां प्राकृतिक सामाजिकवातावरणं छात्रव्यवहारापेक्षितस्य दिगनुसारम् अ यनुकूलितं करणीयम्, केषाञ्चित् असंयमित छात्राणां शारीरकपरीक्षणं कर्तव्यम्, तथैव तस्योपचारोऽपि कर्तव्यः

सोवियत् रूस् देशे छात्रानुशासनसम्बन्धिनां २० नियमानामेका सूची

निर्मिताऽस्ति सवषां छात्राणां कृते तस्य कण्ठस्थीकरणं कर्तव्यमस्ति, तथैव तेषां पूर्णरूपेण परिपालनं कर्तव्यम् पालनं न क्रियते चेत् तादृशाः छात्राः विद्यालयात् बहिः निस्सारयितुं श यते केचन : नियमाः ततः उद्धृताः वर्तन्ते -

१) परि मः, नियमितोपस्थितिः, अविलम्बं कक्षायामागमनम्

२) विद्यालयस्य प्रधानाध्यापकस्य अध्यापकानां वा आदेशान् प्रश्नं विना छात्रः परिपालयेत्

३) विद्यालये शिक्षणसामग्रीः स्वीकृत्य आगमनम्, अध्यापकस्य आगमनात् पूर्वमेव सामग्रीणां स ीकरणञ्च

४) कक्ष्यायां स्व छ सुयो यवस्त्राणां धारणम्

५) पित्रोः आज्ञायाः पालनं कनिष्ठभ्रातृभगिनीनां संरक्षणम् इत्यादि

यथार्थवादानुसारं यथार्थजगति परिवर्तनानयनं मनुष्यस्य वशे नास्ति, अतः तस्य पाश्व वास्तविकसंसारेण सह आत्मनः साम जस्य स्थापनमन्तरा नान्यो विकल्पोऽस्ति सुयो यमनुष्यः कदापि जगतः कठोरात् न विभेति अपि तु तेन सह साम जस्यं कतु प्रययते

आधुनिकशिक्षायाः उपरि यथार्थवादस्य प्रभावः -

विंशतिशताब्द्याः आरम्भे जेम्स्, जान् डिवी किल् पैट्रिक्-महोदयाः शिक्षाक्षेत्रे काञ्चित् क्रान्तिम् उदपादयन्, परन्तु अर्थक्रियावादस्य सत्यसम्बन्धिदृष्टिकोणः तत्प्रगतिम् अस्थगयत् अर्थक्रियावाद्यनुसारं "सत्यं " नास्ति अपि तु तत् निर्मितं भवति अर्थक्रियावाद्यनुसारं सत्यं तु तत्, यत् मानवमस्तिष्कानुभवस्य आधारेण स्वीकृतं वर्तते एतत् कल्पनायाः परिणामतः अर्थक्रियावादिशिक्षायां बालकस्य अनुभवक्रिययोः उपरि महान् आग्रहोऽभूत्, पश्चात् मनोवैज्ञानिकानुसन्धानेन प्रमाणितं यत् क्रियां विनाऽपि चिन्तनं सम्भवति यथार्थवादः सन्तुलनं समपादयत् यथार्थवादानुसारं सत्यं तु वस्तुनः प्रकृतिरस्ति, यस्य मानवमस्तिष्केण अन्वेषणं क्रियते, परन्तु तस्य निर्माणं न क्रियते अर्थक्रियावादे वस्तु गौणं वर्तते क्रियायाः प्रामुख्यमस्ति, किन्तु यथार्थवादे वस्तुनः गुणः प्रमुखः, मानवस्य अनुभवः क्रिया गौणतं भजवतः पाठ्यवस्तु शिक्षणविध्योः सम्बन्धे यथार्थवादिदृष्टिकोणः बहसन्तुलितः उदारश्च वर्तते पाठ्यक्रमे विषयवस्तुनः पर्या महत्त्वं दत्तमस्ति तथा अनुभवक्रिययोरपि परित्यागोऽपि न कृतः

यथार्थवादिदर्शनं शिक्षणविधौ नवक्रान्तिम् अजनयत्   अद्य अस्माकं शिक्षायाम् अ यनुकूलनविधेः अभिक्रमिताध्ययनस्य शिक्षणयन्त्राणाञ्च प्रभावो वर्धमानोऽस्ति   स्पष्टतः यथार्थवादस्य अत्र महद् योगदानमस्ति   शिक्षणविधौ मूल्याङ्कन पद्धतौ च वस्तुनिष्ठतायाः उपरि अद्य आग्रहः एधमानो वर्तते   अस्य प्रभावस्य यथार्थवादेन साक्षात् सम्बन्धो दृश्यते

द्वितीयविश्वयुद्धस्यानन्तरं विद्यालयीयपाठ्यक्रमेषु द्रतगत्या परिवर्तनानि समागतानि वैज्ञानिकक्षेत्रे रूस्देशस्य सफलतेयम् अन्यानपि देशान् स्वपाठ्यक्रमे संशोधनं कतु विवशमकरोत्   वैज्ञानिकविषयाणां प्रभुत्वं विद्यालयीयपाठ्यक्रमे वर्धमानमस्ति   सामान्यविज्ञानम् अद्य सवषाम् अनिवाय जातमस्ति   प्रविधेः वैज्ञानिकशिक्षायाश्च प्रगतिः यथार्थवादिविचारधारायाः स्पष्टविजयम् उद्घोषयति

* * * * * * * * * * * * * * *

अस्तित्ववादः शिक्षा च

अस्तित्ववादः वशतिशताब्द्याः संकटस्य (Crisis) दर्शनमस्ति चिन्ताकुलयुगस्यास्य अनुरूपजीवनस्य सिद्धान्तः अस्तित्ववादे प्रा यते अद्य एकत्र विज्ञानस्य भौतिकवादिधारा मनुष्यम् अस्तित्वहीनमकरोत् , अन्यत्र तथाकथित लोकतन्त्रात्मकसमाजवादिनः समाजस्य सर्वप्रकारकप्रभावेण व्यक्तेः अस्तित्वं निःशेषी कृतवन्तः

अस्तित्ववादं दर्शनमिति कथनापेक्षया दार्शनिकप्रवृत्तिरिति कथनं युक्तिसङ्गतं भवेत् , किमर्थमिति चेत् परम्परागतदर्शनैः प्रस्तुतचिरन्तनप्रश्नानां विचारः अस्तित्ववादे प्राचीनप्रकारापेक्षया अद्य नवीनं प्रकारं प्रस्तौति परम्परागतदर्शने कस्यापि सर्वव्यापि सारतत्वस्य (Essence) अन्वेषणप्रयत्नह कृतः दृश्यते परन्तु अस्तित्त्ववादी सारतत्वात् पूर्वम् अस्तित्वस्य प्रश्नं करोति को नाम मनुष्यः अस्य प्रश्नस्य उत्तरान्वेषणात् पूव "मनुष्यस्य अस्तित्वं नाम किम् " अस्य प्रश्नस्य उत्तरान्वेषणमावश्यकम् तद् अस्तित्वस्य पश्चाद्धि सारतत्वस्य विमर्शः युक्तिसङ्गतो भवेत् यतो हि "मनुष्यः क भवति " एतस्योपरि सारतत्वस्य नैर्भयमस्ति

मनुष्यस्य अस्तित्वम्

परम्परागतदर्शनानां विषये पूर्वतनध्यायेषु विचाराः कृताः , तत्र एकः चिरन्तनप्रश्नः प्रस्तुतोऽस्ति अस्तित्वं नाम किम् मूलप्रश्नेनानेन सम्बद्धाः अन्ये प्रश्नाः अपि पृ छयन्ते यथा को नाम मनुष्यः कः ईश्वरः कः संसारः ज्ञानं , सत्यं , सौन्दय, शुभम् , अशुभम् इत्यादिकं किमस्ति

सव च इमे प्रश्नाः सारतत्वसम्बद्धाः वर्तन्ते अस्तित्ववादी एते यः सारतत्वविषयक प्रश्ने यः ध्यानं दूरीकृत्य प्रश्नममुं मुख्यरूपेण विचारयति -"को नाम मनुष्यः " प्रश्नस्यास्य उत्तरदानात् पूर्वम् एतस्यान्वेषणमावश्यकमस्ति यत् " मनुष्यः वर्तते," अस्य कः आशयः यावत् पर्यन्तं कस्यापि वस्तुनः अस्तित्वस्य विषये ज्ञानं न भवेत् तावत् तस्य सारतत्त्वानां विषये कथमन्वेषणं कतु श यते

परम्परागतदर्शनस्य तर्कः केषाञ्चित् पूर्वनिर्धारिततथ्यानाम् आ येण वर्धते कस्यापि वस्तुनः निर्माणात् पूव तस्य विचारः (सारतत्वं) निर्मातुर्मस्तिष्के विद्यमानो भवति एतत् तर्काधारेण मनुष्यस्य ष्टुः ईश्वरस्य कल्पना कृता, एवमेव यदि तर्कममुम् अग्रेऽपि वर्धयामश्चेत् ष्टुः सर्जनकर्तुरपि कल्पना कर्तव्या भवेत्, एवं प्रकारेण सर्वमपि तार्किकसंरचनाध्वस्तं भवेत् इत्थम् अस्तित्ववादिनां कृते केवलं मनुष्यः वर्तते, यस्य अस्तित्वमस्ति कस्यापि विशिष्टवस्तुनः सम्भवात् पूव तस्य अस्तित्वमस्ति

डेकाट -महोदयस्य प्रसिद्धम् उद्दरणम्, "अहं चिन्तयामि अतः मम अस्तितत्वमस्ति " अस्तित्ववादिना विचारस्यास्य स्वीकारो न क्रियते तन्मतानुसारेण यावत् मनुष्यस्य अस्तित्वं हि नास्ति तावत् सः विचारयितुं कथं समथा भवति विचारकणस्य सामर्थ्यात् पूव विचारकरणस्य अस्तित्वमावश्यकमस्ति सः डेकाट महोदयस्य वा यम् एवं संशोधनं कृत्वा प्रस्तौति, "मम अस्तित्वमस्ति अतः विचाराथ मयि पूर्वापेक्षा (Pre- requisite) वर्तते "

मनुष्यस्य अस्तित्वस्वीकरणाय तस्मै "चयनीकरणसाधनस्य " (Choosing agent) स्वीकरणम् आवश्यकं वर्तते तस्य सम्पूण स्वातन्‍ यम् अस्ति मनुष्यः क भविष्यति इति निर्धारणाथ सः सम्पूर्णरूपेण स्वतन्त्रोऽस्ति चयनाथ निर्माणार्थञ्च प्रक्रियेयं मानवास्तित्वस्य मूले वर्तते यदि मनुष्यस्य सारतत्त्वं वर्तते चेत् तदेतदेव यत् सारतत्वस्य कयापि पूर्वनिर्धारितधारणया मुक्तं तद् वर्तते, एवं तस्मै चयनस्य स्वातन्‍ यमस्ति, सः क भवितुमि छति तथा भवितुं तस्य स्वातन्‍ यमस्ति

किियर्कं गार्डः लिखति -

"एकस्मिन् पक्षे व्यक्तेः जीवनं सूक्ष्मरूपेण ईश्वरस्य प्रतिरूपमस्ति, यत् स्वतन्त्ररूपेण उत्तरदायित्वेन सः कर्म कतु श नोति एतदथ .... तस्य जीवने कष्टानि समस्याः विपदश्च वर्तन्ते अथवा कस्यचित् समूहस्य निवयक्तिकः(Impersonal) पराधीनसदस्यः वर्तते, यत्र स्वतन्त्रज्ञानस्य दायित्वपूर्णस्य च कर्माचरणाथ सम्भावना न वर्तते, यस्य जीवनम् अज्ञातशक्तीनां सेवायामर्पितमस्ति, स्वतन्त्रतायाः हानेः क्षतिपूर्तिरूपेण जागत्कस्वग भौतिकसुखानां मिथ्यात्मकः कश्चित स्व नः वर्तते यः कदापि सत्यं भवितुं न श नोति " १

उपयुक्तोद्धरणे ईश्वरशब्दः समायातः, तस्य अयमाशयो नास्ति यत् अस्तित्ववादी ईश्वरवादी वर्तत इति ईश्वरस्य अथवा काचित् पारजागत्कशक्तेः(Supernatural) आ यः स्वीक्रियते चेत् स्वातन्‍ यस्य प्रतिषेधः(Denial) भवति स्वातन्‍ ये लेशाः विपदश्च वर्तन्ते एतद् भवितुं नार्हति यत् सफलतायाः समये तु वयं स्वातन्‍ यस्योपरि आग्रहं कुर्मः , विपदि ईश्वरं शरणं व्रजामश्चेति यदि मनुष्यस्य सव कृत्यम् ईश्वरेण पूव निर्धारितं स्यात् तदामनुष्यस्य न स्वातन्‍ यमस्ति, न वा सर्जनशीलत्वम् एतद्धि मनुष्यम् अस्तित्वहीनं करोति मनुष्यस्य सारतत्त्वं स्वातन्‍ यमस्ति, सः सर्जनं कतु श नोति, सः चयनं कतु श नोति, तथैव तेन इष्टानिष्टान्यपि "कष्टपीडाविपदश्च" उपल यन्ते

पीडादायकस्वतन्त्रतया अनया पलायनं कतु मनुष्यः धर्मस्य आविष्कारं कृतवान्, एवमेव "लोकचिन्तन"-"लोकव्यवहार"रूपेण अद्यापि एतादृशी पलायनप्रवृत्तिरवलो यते सामाजिकमनोविज्ञानेन प्रतिपादित अ यनुकूलनसिद्धान्तद्वारा एतत् प्रमाणीकतु प्रयत्नोऽयं विहितोऽस्ति यत् मनुष्यस्य व्यवहारस्वतन्त्रापेक्षया सामाजिकसांस्कृतिकवातावरणेन नियन्त्रितो भवेत् कियर्क् गाडः कथयति यत् राज्ञां धर्मगुरूणां (Popes) च मध्ये कलहस्य उत्पत्तिः सरला, परन्तु लोकव्यवहारसमानतयोः क्रूरतायाः विरुद्धे संघर्षः कठिनोऽस्ति

अस्तित्ववादिसमाजो मनोविज्ञानस्योपर्युक्तसिद्धान्तानां विषये विमतिं प्रकटयति तदनुसारं मनुष्याय वातावरणेन सह अ यनुकूलनमनिवाय नास्ति कस्यापि विशिष्टसामाजिकव्यवहारं स्वीकतु मनुष्यो बाध्यो नास्ति मनुष्यः स्वमार्गचयने पूर्णस्वतन्त्रो वर्तते चयनस्य एषा स्वतन्त्रता तस्मै विश्वस्यान्यचराचरपदाथ यो भि । दृश्यते मनुष्यत्वं नाम स्वतन्त्रत्वम् अनिण तत्त्वम् मनुष्यस्य स्वसङ्कल्पनश त्या परं न किमपि अन्यत् तत्वं कस्यचित् पथविशेषस्य अनुसरणाय विवशं न करोति तस्य इ छां विना किमपि बा तत्वं तस्य व्यवहारं न परिवर्तयति मनुष्यः स्वभा यस्य स्वयमेव नियन्ता नियामकशच वर्तते सः स्वमूल्यस्य निर्माता व्याख्याता चास्ति

उपर्युक्तविवेचनेन भ्रान्तिरसौ जायते यत् कदाचिद् अस्तित्ववादे मूल्यं सर्वथा वैयक्तिकं भवति अतः सद् असद् अशुभं केवलं वैयक्तिकं मूल्यं वर्तते, यस्य व्याख्यां सवऽपि स्वस्वपद्धत्यनुसारं कतु श नुवन्ति अनेन अस्तित्ववादस्य सम्बन्धे

भ्रान्तिरेषाऽपि भवितुमर्हति यद् एतद्दर्शनं सामाजिकनैतिकतां न स्वीकरोति वस्तुतः स्थितिरेतद्विपरीताऽस्ति आदर्शवादिनः नैतिकमूल्यानि प्रागनुभूतानीति मन्वते, तथा ईस्वरवादी मूल्यानि ईश्वरनिहितानि कथयन्ति आदर्शवादी स्वीयाचरणस्य न व्याख्याता, न नियामको वाऽस्ति, अपि तु स्व नैतिकव्यवहाराणां दायित्वं कस्याश्चित् परा भौतिकशक्तेरुपरि कल्पयति एतवद्विपरीततया अस्तित्ववादी मनुष्यो दायित्वस्य भयङ्करभारभृद् वर्तते स्वासफलतानां कृते सः कस्याः पराशक्तेः "(Supernatural Power)" आ यम् अन्वेष्टुं न श नोति न कोऽपि तस्य दुः खोपशमनं करोति सार्त्र कथयति -

"मम स्वतन्त्रता मूल्यानां विचित्रं धारतलमस्ति मूल्यानाम् अस्तित्वं मम कारणमस्ति, अतः कस्यचन मूल्यस्य मूल्यमापदण्डस्य स्वीकाराथ मम पाश्व काऽपि तर्कसङ्गतिः (जस्टीफिकेशन्) नास्ति मूल्यानामस्तित्वस्य अनुपमाधाररूपेण अहं पूर्णतया औचित्यरहितोऽस्मि तथा जानामि चैतत् यत् मम स्वतन्त्रता मूल्यानां निराधारः आधारोऽस्ति, सा च सर्वदा लशपरिपूर्णा भवति " २

अस्तित्ववादी अ द्धधानः निरूत्तरदायी नास्ति सः सर्वदा संशयेनानेन पीडया च प्रभावितस्तिष्ठति यत् तस्य क कर्त्तव्यं भवेत्, यतः सः यत् निर्वाचयति तत् मनुष्यस्य नाम्ना करोति तस्य जीवनम् आचरणं च "मनुष्यस्य" परिभाषां प्रस्तौति तस्य सव शब्दाः, सर्वाणि कृत्यानि सव निर्वाचनं च तस्य मनुष्यसम्बन्धिअभिधारणायाः प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति

मनुष्यस्य नियतिः

अस्तित्ववादानुसारं मनुष्यः अनिण तोऽस्ति, तथा तस्मिन् चयनसमार्थ्यमस्ति, अतः सः स्वयं स्वप्रतीत्यै निरन्तर प्रयत्नशीलोऽस्ति सः निरन्तरम् उ तादु ततराभिमुखं गन्तुं प्रयासं करोति, तथा स्वयं नवीनतराम् उच्चतरां परिभाषां प्रस्तोतुं सततं संघर्षरतोऽस्ति इयं प्रक्रिया आत्मप्रतीति प्रक्रियास्ति अस्तित्वस्य सम्भवो नाम स्वयम्भूत्व प्रा प्रक्रियायाम् अनुरक्तस्थितिः यावद् एषा पृथ्वी वर्तते तावद् असौ प्रक्रिया निरन्तरं प्रचलन्ती तिष्ठति तथैव मनुष्यस्य स्वयंभूत्वसम्भवाय काऽपि सीमा न भवति सः "स्वतन्त्रचयनशक्तेः" अनुरूपं निरन्तरम् उ ताद् उ ततरां प्रग त प्रा नोति एवं मनुष्यस्य अस्तित्वं स्वत्वाद् ध्र्वविकासे निहितमस्ति,

मानवप्रकृतेः पुनर्व्यवस्थायां स्वयमात्मनं विलीनकरणे अन्तर्निहितमस्ति व्लैकहाम लिखति -

"मानवसत्तायाः परिभाषा दातुं न श या यतः सा प्रदत्तवस्तु नास्ति, सा प्रश्नरूपाऽस्ति मनुष्यः सम्भावनामात्रो वर्तते, तस्मिन् स्वयम्भू र्भवितुं शक्तिरस्ति तत्सम्मुखे उन्मुक्तसम्भावनानां चयने तस्यस्तित्वं वर्तते, यतः तत् चयनं कदाऽपि एकं वृहद् अन्तिमतत्त्वं नास्ति, तस्य अस्तित्वम् अनिण तमस्ति, यतो हि अस्य समार्ि र्न भवति " ३

मनुष्यः केवलं चेतनायुक्तप्राणी नास्ति, अपि तु अद्वितीयरूपेण सः आत्मचेतनया (डश ष उेपी `पीपर्शीी) युक्तोऽस्ति, अतःसः केवलं विचारमेव न करोति, अपि तु विचाराणां विषयेऽपि विचारं कतु श नोति स केवलं न चिन्तनं करोति, अपि तु चिन्तनस्य विषयेऽपि मननं कत्तु श नोति संक्षेपेण मनुष्यः सदा सर्वदा स्वयमेव बहिर्वर्तते , तथैव स्वतः प्रगत्यै निरन्तरं प्रयतते

शैक्षिकविचार

अस्तित्ववादिदर्शनम् एतादृशं क्रान्तिकारि जटिलं च वर्तते यत् शिक्षायाः दृष्टया अस्योपरि नाधिको विचारो जातोऽस्ति केषांचिदेव द्वित्राणां आ ् लदार्शनिकानां ध्यानमेतस्योपरि गतं दृश्यते अस्तित्ववादस्य शैक्षिकअभिप्रायाणाम् आधारितं प्रथमं पुस्तकं १९५८ वष प्रकाशितम् एतत्सम्बन्धे वान् लेब मारिस् जार्ज नेलर् महोदययोः नामनी उ `खनीये स्तः

शिक्षायाः उद्देश्यम्

अस्तित्ववादिशिक्षायाः उद्देश्यं निम्नोक्तानां त्रयणाम् अवधारणानामुपरि आि तमस्ति

१) मनुष्यः स्वतन्त्रोऽस्ति, तस्य नियतिः प्रागनुभूता नास्ति, सः यद् भवितुमि छति तदथ स्वतन्त्रोऽस्ति

२) मनुष्यः स्वकर्तव्यानां चयनशीलसाधनमस्ति तस्मै चयनस्वातन्‍यमस्ति

३) स्वचयनस्य पूण दायित्वं स्वस्यैव भवति, अतः स्वतन्त्रमनुष्यः निरन्तरपीडा - सन्देह कुण्ठानां मध्ये जीवेत स्वचयनेन समुत्प पीडानाम् उत्तरदायित्वं कस्यापि अन्यस्योपरि पातयित्वा सन्तोषम् अनुभोक्तुं न श नोति सः स्वकृत्यानां फलागमस्य

भारं भाविजन्मनः उपरि न प्रक्षिपति स्वतन्त्रचयनस्य फलं पीडा वर्तते अस्तित्ववादी शिक्षया बालकं स्वतन्त्रमानवं कतु बालके उक्तत्रयाणां विकासं कर्तुमि छति, येन सः स्वजीवन सम्बन्धे परा यं विना स्वनियतेः निर्धारणं कतु श नोति अस्तित्ववादिनां दृष्ट्या तादृशः कश्चन मागा नास्ति यः सर्वान् स्वगन्तव्यं प्रति प्रापयितुं समथा भवेत् सव ऽपि जनाः स्व लक्ष्यनिर्धारणे स्वतन्त्राः भवेयुः तथा त क्ष्यप्रा ये सव स्वमाग स्वयं निश्चिन्युः

चयनशीलाभिकरणत्वेन चयनप्रक्रियायां व्यक्तिः समग्ररूपेण अन्तग्रस्तः(Involved) भवति सः आत्मनम् अन्तर्ग्रस्तीकतु तर्कबुद्धिः वैज्ञानिक विधिर्वा सहायको नास्ति यद्यपि वैज्ञानिकविधावपि अनेकेषु विकल्पेषु सर्व सङ्गतविकल्पस्य चयना यासः ल यते, तथा तावत् पर्यन्तम् अस्तित्ववादी तत् स्वीक र्तुमपि इ छेत् परन्तु विज्ञानस्य व्यक्तिनिरपेक्षतटस्थवादिदृष्टिकोणः त स्वीकरोति अस्तित्ववादानुसारं चयनकर्तुः चयनप्रक्रियया सह तादत्म्यम् अनिवार्यमस्ति, अतः सः बालकस्य भावात्मक -सौन्दर्यात्मकपक्षयोः विकासोपरि गुरुत्वं ददाति बालकस्य चयनप्रक्रिया केनचित् मार्गदर्शनेन रहिता, तर्करहिता, प्रमाणरहिता भवेत्, परन्तु सा दायित्वयुक्ता (Responsible) भवेत् विज्ञानं प्रदानानि च विज्ञानस्य प्रदत्तानि एकत्रीकरोति , तथा समस्याविशेषस्य समाधानाय तथ्यात्मकसाक्षिसंग्रहं करोति, अस्तित्ववादी प्रश्नस्यास्य उत्तरम् अन्विष्यति यत् “साक्ष्यस्य उपयोगं मनुष्यः केनप्रकारेण करोति ” विज्ञानम् एतस्योत्तरं न ददाति, केवलं व्यक्तिरेव सम्भावितोत्तरेषु यदुचितं मन्यते तस्य चयनं करोति, तथा कस्यापि साहा यं विना चयनं करोति तथा तदुत्प परिणामानां दायित्वं स्वयमेव स्वीकृत्य चयनं करोति तस्य चयनं केवलं तस्यैव वर्तते तथा स एव तस्योत्तरदायी वर्तते सः कमपि विकल्पं चयितुं श नोति, तस्य विकल्पः बहसंख्याकविकल्पोऽपि भवितुमर्हति, परन्तु बहसंख्याक विकल्पेन सह तस्य विकल्पस्य सहमतिर्भवति चेत् तस्योत्तरं शुद्धं भवेदिति निश्चयो नास्ति सः चयनकर्ताऽस्ति अतः निरन्तरं पीडा सन्देहस्थितिषु जीवतं करोति तस्य निरन्तरं सन्देहोऽयं समुत्प : भवति यत् तस्य चयनं शुद्धमासीत् किम् कथमिति चेत् स्व-चयनस्योत्तरदायी सः स्वयमेव वर्तते तस्य चयनं मनुष्यस्य चयनं भवति

अस्तित्ववादिशिक्षायाः एकं प्रमुखमुद्देश्यं वर्तते यत् बालकस्य एतद् अनिवार्यसततपीडाथ स द्धीकरणं, यतो हि अन्यदर्शनानि तु फलागमम् ईश्वरस्य, नियतेः, कर्मणः , प्रकृतेः, समाजस्य वा दायित्वे कल्पयित्वा पीडामुक्तिं प्रा नुवन्ति परन्तु अस्तित्ववादिने सान्त्वनं दातुम् आ यान्तरं नास्ति पीडायाः भोगो हि तस्य भा यं वर्तते, तथा स एव मनुष्यस्य अस्तित्वस्य फलागमः अस्तित्ववादी पीडायाः अस्याः मु क्त प्रा ु न वा कामयते, न च एषा पीडामुक्तिः वा छनीया इति मनुते

अस्तित्ववादः छात्रस्वरूपश्च

अस्तित्ववादानुसारं छात्रस्य अस्तित्वस्य विषये अस्माभिः चिन्तनीयं न तु तस्य सारतत्त्वस्य विषये अस्तित्ववादः बालकं न वा दैवसम्भूतं मनुते, न चापि भौतिकपदाथः निर्मितं, न वा वनस्पतिभिर्विकसितमस्तिष्कयुक्तः प्राणीति मनुते सः जन्मना न शुभो नअशुभः साः केवलं व्यक्तिर्वतते, यस्य संसारे न कश्चित् मित्रं न कश्चिद्धितैषी सः कस्यापि समूहस्य अङ्गं नास्ति तस्मै सामाजिककुशलतायाः पाठस्य पठनस्यावश्यकता नास्ति समूहगत्यात्मकतायाः (ग्रुप् डाइनेमि स्) शिक्षणस्यापि आवश्यकता नास्ति, यतः समूहस्य निर्णयः तदीय वैयक्तिकनिर्णयात् उच्चतरं नास्ति

बालकस्य स्वातन्‍ यस्य उद्घोषकः अस्तित्ववादः व्यक्तिवादस्य प्रबलसमर्थकोऽस्ति व्यक्तित्ववादिशिक्षा व्यक्तिकेन्द्रिता मन्यते अस्तित्ववादानुसारं .काऽपि सामूहिकीशिक्षा भवितुमेव न श यते बालके सामूहिक प्रवृत्तिरिति काऽपि जन्मजातप्रवृत्तिर्नास्ति तथा तद्विकाशस्य आवश्यकता नास्ति बालके अद्वितीयव्यक्तित्वस्य रक्षायै इदमावश्यकं यत् तदुपरि सामाजिकस्वीकृतेः भारः न स्थापनीयः, तस्मै स्वतन्त्रनिर्णयाय अवसरप्रदानस्य आवश्यकता वर्तते

मारिस् अस्तित्ववादम् इत्थं व्याख्याति - "The way to the good life or as the existentialist would put it, the authentic life is instead for each individual human being to begin realising himself by assessing his individuality and making his own choices instead of being stamped into the choice of collectivity ..... The individuals would be concerned with

developing that integrity in themselves necessary to the task of making personal choices of action, taking personal responsibility for these choices, whether the culture smiles or frowns."

स ीवनमार्गः अस्तित्ववादिनां दृष्ट्या प्रामाणिकं जीवनम् (आथेन्टिक् लाइफ्) सामाजिकचयनेषु स्वयमात्मनः समायोजनापेक्षया स्वीयवैयक्तिकस्य मूल्याङ्कनं कृत्वा सवरपि जनैः स्वतः आत्मप्रतीतौ निहितमस्ति विभि ाः जनाः स्वयं सद्गुणानां विकासाय प्रयतिष्यन्ते, यतःस्वकृत्याथ वैयक्तिकचयनाथ तथा तच्चयनानां वैयक्तिकदायित्वस्वीकारार्थम् आवश्यकमस्ति, यद्यपि तेन संस्कृतिः प्रस ा वा रुष्टा वा भवतु

इत्थम् अस्तित्ववादस्य छात्रसम्प्रत्ययः पूर्णतया व्यक्तिवादी वर्तते, तथा शिक्षायाः काय तस्य व्यक्तित्वस्य तद्वैलक्षण्यं रक्षणीयं, यतः समाजस्य तत्सम्मद सः अदृश्यो माऽभूत् यथा उद्देश्ये स्पष्टीकृतं वर्तते अस्तित्ववादः बालकम् आत्मनिर्णयस्वीकारशक्तियुक्तं करोतीति तथा तस्य त छक्तेः संरक्षणं शिक्षा करोति

अस्तित्ववादः शिक्षकस्य कार्याणि च

यथा छात्रसम्प्रत्यये इदं स्पष्टीकृतमस्ति यत् अस्तित्ववादे सामूहिकाध्यापनस्य कल्पनाऽपि कतु न श यते सव छात्राः पृथक् पृथग् रूपेण स्वशिक्षकेण सह कार्याणि कुर्वन्ति, प्रस्तुताध्ययनसामग्रयाः मूल्याङ्कनं कुर्वन्ति, तथा अस्तित्ववादी चयनस्यावश्यकतानामध्ययनं करोति

अस्तित्ववादिशिक्षकस्य कार्यम् अत्यन्तं कठिनमस्ति कश्चित् विरलः शिक्षको हि एतादृशं कक्ष्यायोजनं कतु श नोति, यत्र सवषां छात्राणां वैचारिक - व्यावहारिक- स्वतन्त्रता भवेत् एकत्र तेन जीवनमूल्यानामुपरि आग्रहः रक्षणीयो भवति, अन्यत्र मृत्योः असीमशक्तेः विषये अवधानं दातव्यमस्ति युवके यः छात्रे यः मृत्युः भविष्यत्कालीनजीवनस्य अन्त्यमस्ति यत् जीवनस्य सुखोपभोगस्य मूल्यत्वेन तत् प्रत्यर्पणीयं भवति युववर्गः मृत्योः महत्वं न गणयति, अद्य विज्ञानयुगे तु मृत्योः विजयप्रा ि विषयोऽपि उच्चैः कथ्यते एतादृश्यां परिस्थितौ शिक्षकेण स्वीय

जीवनमरणसम्बन्धि धारणासु आमूलपरिवर्तनं करणीयमस्ति अस्तित्ववादिशिक्षकस्य कृते शिक्षायाः दृष्टिकोणो भवेत् मृत्युं लक्ष्यीकृत्य शिक्षादानम् (एजुकेशन् विथ् डेथ् इन् -व्यू) अद्य अस्मिन् स्वार्थमये जीवने बालकानामवधानं मृत्योः आवश्यकतायाः विषये आकर्षणीयमस्ति अस्तित्ववादि-शिक्षकः छात्रेषु दृष्टिकोणमेनं विकासयेत् यत् मृत्योः संघर्षः कर्तव्यः , यदि मृत्युना अशुभ- अन्यायअत्याचाराणां न रूपं प्रकटी कतु श नुयात् तथा तदवरोद्धं श नुयात् चेत्, तस्य स्वागतं कुर्यात्

अस्तित्ववादिशिक्षकेण यो यवक्तुरपेक्षा न क्रियते यः स्वभाषणेन छात्रान् यो यान् कतु श नुयात् , सः अपेक्षामेनां न कुर्यात् यत् तस्य छात्रः तदाचरणस्य अनुकरणं कुर्यात् अनुकरणशील छात्रोत्पादनं तस्य कदाऽपि ध्येयं न भवितुमर्हति तेन तिस्त्रः कामनाः क्रियन्ते-

१) विषयसाम ग्राः प्रस्तुतिमेवं कुर्यात् येन त ष्ठसत्यं स्वतन्त्रसाहचयण अन्वेष्टुं श यते

२) छात्राणां "मस्तिष्कस्य स्वतः संचालनस्य "(Autonomons Functioning of the mind) अनेन प्रकारेण विकासः कार्यः येन तस्य शिष्येषु कि चित् विशिष्टचरित्रघटनं भवेत् तत् चरित्रं तदृशं भवेत् स्वतन्त्रम्, उदारं, स्वचालितं च

३) त छात्राणाम् एतादृशी शिक्षा भवितव्या यत्र ते कस्यापि विषयस्य सत्यत्वमेतदर्थमङ्गीकुर्युः यत् तस्य सत्यत्वविषये ते स्वयं निश्चयेन जानन्ति

अन्तिमापेक्षायाः अयमभिप्रायो नास्ति यत् सत्यस्य प्रकटनं (Revelation) जायते अथवा सत्यं साधकम् (Instrumental) अस्ति, अथवा तस्य अन्वेषणं जायते, परन्तु अस्य आशयोऽस्ति यत् सव विद्यार्थिनः सत्यस्य विचारं नव्यपद्धत्या कुर्वन्ति, यथा इतः पूव कदापि तथा न कृतं स्यात् अध्यापकस्य सफलताया कु जी एषा अस्ति या तस्य छात्राणां मस्तिष्कं पूर्वाग्रहे यः(Pre- Judices) पूर्वनिर्णीते यः (Pre- conceived) तथ्ये यः सर्वथा मुक्तं जायते, यथा यथा तस्य व्यक्तित्वस्य विकासो भवेत् तथा अध्यापकछात्रयोर्विचारेषु साम्यं न तिष्ठेत्

शिक्षकात् इयं महत्वपूर्णा अपेक्षा क्रियते यत् सः छात्रे यः तैः चितनिर्णयानाम् अभिप्रेरितार्थस्य अनुभू त कारयेत् यदि विद्यार्थिने चयनस्य स्वतन्त्रता स्यात् तदापरिणामः शुभाशुभत्वेन उभयथाऽपि भवितुमर्हति प्रा परिणामैः छात्राणां रक्षणस्य

आवश्यकता नास्ति स्वकृत्यानां दायित्वं केवलं छात्राणामुपरि वर्तते, न परिवारस्य, न विद्यालयस्य, न वा भवितव्यस्योपरि वर्तते छात्रैः इयमनुभूतिः कारयितव्या यत् सः एकाकी वर्तते समृद्धिः , अवरोधः, निर्णिता जीवने नूनमाग छन्ति, तान् सो ु छात्रेषु क्षमता उत्पादनम् अध्यापकस्य कर्तव्यमस्ति छात्रे यः स्वावलम्बनस्य अवबोधः कारयितव्यः

अस्तित्ववादिशिक्षकः छात्रे यः सामाजिकाचारसंहितां काश्चित् न प्रस्तौति सः छात्रे यः एतादृशमवसरं प्रददाति येषां माध्यमेन ते स्वस्य आन्तरिकमवलोकनं कतु शुयुः तथा सत्यं, शिवं , सुन्दरम् इत्यस्य अनुभू त स्वयं कतु शवनुयुःस अस्तित्ववादानुसारं सत्यमनन्तं वर्तते, अतः कश्चित् निश्चितः प्राठ्यक्रमः निर्धारितो भवितुं नार्हति अत्र कोऽपि सन्देहो नास्ति यत् विषयवस्तुनि एकत्वं भवति अथवा आयुर्विशेषानुरुपं ज्ञानस्य प्रकारे परिमाणे च वैभिन्यं भवितुमर्हति छात्राणां विकासस्य अनुसारं विषयवस्तुनः संघटनमावश्यमस्ति, परन्तु अस्तित्वस्य विषयवस्तुना सह अधिकं महत्वं वर्तते, उक्त विषयवस्तुना सह बालकस्य सम्बन्धोऽस्ति कारणवादिदृष्टिकोणात् अस्तित्ववादिदृष्टिकोणः भि ोऽस्ति कारणवादी तु विषयवस्तुनः स्थानं गौणं मनुते, परन्तु अस्तित्ववादे पूर्णतया तत् गौण न मन्यते वस्तुतः अध्येतुः अध्ययनसाम ग्राश्च स्वतन्त्रसम्बन्धे विद्याथ स्वयं विषयसाम ग्रां लीनो भवितुमर्हति, सः स्वयं विषयसामग्रीणां कृते आत्मानमर्पयितुं श नोति, परन्तु सः स्वस्वतन्त्रतां स्थायिरूपेण रक्षति सः स्वतन्त्रतापूर्वकम् अवलोकनं करोति, प्रश्नान् पृ छति, गवेषयति, संक्षेपेण सः स्वयम् आत्मनं पाठ्यक्रमेण सह सम्बद्धं करोति

अस्तित्ववादः व्यक्तित्वस्य तर्कबुद्धिपरक (Rational) पक्षस्य अपेक्षया तस्य भावनात्मकस्य (Emotional) विकासस्य महत्त्वपूण मनुते अतिबौद्धिकतावादः(Over intellectualism) मनुष्यस्य अस्तित्वं विपदि पातयति, तस्य लक्ष्यमनङ्गीकृत्य तं भौतिक सामाजिकजीवनस्य एकम् अङ्गमात्रं करोति अस्तित्ववादः मनुष्यस्य तद् आदिमं रूपं रक्षितुमि छति यस्मिन् रागात्मकता प्रीतिसामथ्य विवर्धनशक्तिः स्वपरिवेशं प्रति भावात्मक सम्बन्धस्य स्थापने छा च वर्तते

उक्तसिद्धान्तानुसारम् आदर्शवादी पाठ्यक्रमे मानवीयविषयाणां प्रमुखं स्थानं दातुमि छति सः साहित्याध्ययनं , साहित्यस्य विश्लेषणाथ साहित्यिकसमीक्षाथ वा न कर्त्तव्यं प्रत्युत " मानवस्य अस्तित्वस्यानुभूत्यै कारयितव्य ऽ" इति प्रतिपादयति साहित्ये मनुष्यस्य जन्मान्तरीयं पापं, दोषः , पीडा, विडम्बना, मृत्युः, घृणा , प्रेम इत्यादीनामभिव्यक्तिरस्ति यत् मानवस्य अस्तित्वस्य परिचायकं वर्तते यद्यपि मनुष्यः अनन्तपीडाभिः मुक्तो भवितुं न श नोति, परन्तु व्यक्तित्वस्य रागात्मकपक्षं विकाशीकृत्य तत् पीडाभोगाथ स द्धीकरणमावश्यकं भवति

अर्थक्रियावादी समाजविज्ञानं पाठ्यक्रमस्य केन्द्रबिन्दुत्वेन स्वीकरोति, परन्तु अस्तित्ववादी अस्मिन् विषयेऽपि सन्देहं प्रकटयति, किमर्थमिति चेत् तदध्ययनेन विद्यार्थिनः स्वतः निरीहतां प्रा नुवन्ति, तथा अस्तित्वहीनताम् अनुभवन्ति समाजविज्ञाने मनुष्यः कस्मात्[चत् अन्यपदार्थात् अथवा अन्य प्राणि यः अथवा अन्य व्यक्ति यः भि प्रकारको नास्ति तथा मनुष्याणां सम्बन्धे पूर्णज्ञानं विना सवाऽपि निष्कर्षः कल्पितो भवति

वैज्ञानिक विषयान् अस्तित्ववादी सर्वाधिकसन्देहदृष्ट्या पश्यति, यतो हि वैज्ञानिकाध्ययनेन वैयक्तिकस्य हानिर्जायते, तस्मिन् स्वस्य अन्तर्गस्तता सर्वात्मना न तिष्ठति तस्मिन् वैयक्तिक निर्वाचनस्य प्रसङ्ग एव नोदेति अस्तित्ववादी शुष्कसिद्धान्ते यः किमपि महत्वं न ददाति तस्य महत्वपूर्णविषयस्तु तथ्यानामुपयोगं व्यक्तिः कथं करोति वैज्ञानिकसत्यस्य आंशिकसत्यत्वं वर्तते, यत् मनुष्यः चयनं करोति, तदेव तस्मै वास्तविकं पूर्णसत्यं च वर्तते अस्तित्ववादः सर्वविधधर्माणां शिक्षायाः व्यवस्थायां रुचिं करोति, परन्तु तेषां धर्माणामध्ययनम् अन्यबौद्धिकविषयवृद्धि भवितुमर्हति तत्रापि स्वविचारविश्वासयोः विकासाथ छात्रे यः स्वातन् यं दातव्यम्

अस्तित्ववादः क्रीडा-व्यायामयोः यथोचितस्थानं प्रददाति, परन्तु साहित्यकलादीनां स्वतन्त्रतापूर्वकं यथा अध्ययनं करोति तद्वदेतयोर्विषयेऽपि

अस्तित्ववादः शिक्षणविधिश्च –

अस्तित्ववाद-ज्ञानमीमांसानुसारं मनुष्यः स्वप्रयत्नेन ज्ञानं प्रा नोति, तथा यान् धारणा विश्वास-सिद्धान्तादीन् स्वीकरोति तेषां कृते सः स्वयमेव उत्तरदायी भवति

अर्थात् अस्तित्ववादः सहजज्ञाने (Intuitive knowledge) विश्वासं करोति तदनुसारं ज्ञानं मानवीयं भवति मनुष्यः स्वजीवनकाले यस्य अध्यवसायं करोति, अनुभवं प्रा नोति, तस्य फलस्वरूपेण तस्य चेतनायां भावनासु च यत् किमपि समाग छेत् तदेव ज्ञानम् ज्ञानस्य वैधता मनुष्याय तेषां मूल्यानां दृष्ट्या परिशीलिता भवेत् अतः शिक्षकः केवलं तर्कपूर्णनिष्कर्षपर्यन्तं स्व सीमाङ्कनमकृत्वा सर्वविध मानवीयपरिस्थितीना वैविध्यपर्यन्तं चेतनायाः विकासं कर्तुमि छेत् एतासां परिस्थितीनां तर्कपूर्णदृष्ट्या तर्करहितदृष्ट्या च विश्लेषणं भवेत्

वयं चतुथऽध्याये एतत् प्रतिपादनाथ प्रयत्नं कृतवन्तः यत् डिवी महोदयेन प्रतिपादित वैज्ञानिकविधिः शिक्षाक्षेत्रे एकां नवीनां क्रान्तिमुदपादयत् वैज्ञानिकविधेः प्रभावः यथार्थवादस्य सवादयस्योपरि च पर्या रूपेण वर्तते अस्तित्ववादस्य मार्गः वैज्ञानिकविध्यपेक्षया पूर्णरूपेण भि । वर्तते वैज्ञानिकविधिस्तु निवयक्तिको अस्ति अस्तित्ववादः कलात्मकनैतिक भावनात्मकविषयेषु स्वप्रसायेनोत्प समाधानानां विषये आस्थां करोति प्रयोगवादी वातावरणैरुत्प ानां समस्यानां समाधानाथ तर्कबुद्धेरुपयोगं करोति, यतः अस्तित्ववादी मनुष्यस्य भावनात्मकजीवनस्य विकासमि छति प्रयोगवादी वस्तुनिष्ठसिद्धान्तानां संकलनं करोति , परन्तु अस्तित्ववादी तैः सिद्धान्तैः मनुष्यस्य सम्बन्धं स्थापयति अस्तित्ववादिमते तर्कपरकस्य इन्द्रियानुभूतिपरस्य च विधयः स्वतन्त्रचिन्तने व्यवहारे च बाधां जनयन्ति, यतः पूर्वनियोजितादशः छात्राः प्रभाविताः भवन्ति ते केवलं सर्वसाधारण प क्तावेव स्थातुमनिवार्यतामनुभवन्ति अतएव इन्द्रियानुभूतिपरकविधयः स्वतन्त्रविकासे बाधकाः भवन्ति एतद्विपरीततया अस्तित्ववादः विचारयति यत् कस्याश्चित् समस्यायाः पूण तादात्म्यमवा ुम् आत्मविस्मृतिरावश्यकी समस्याविशेषस्य विषये वयं किञ्चित् जानीमः तद् विस्मृत्य समस्यया सह एकात्मतायाः स्थापनमावश्यकम् कृषेः समस्यामवगन्तुं कृषको भवेत् यावत् तादात्म्यस्थितिर्नायाति तावत् समस्यासम्बन्धिज्ञानं बा ं, गभीरतारहितं च जायते "विज्ञानंसाधनमस्ति न तु निर्धारकम्, प्रयोगवादः विधिरस्ति न तु लक्ष्यम्, अनुभवः क्रियाविशेषोऽस्ति न तु क्रिया अथवा संज्ञा "

अस्तित्ववादः सामूहिकविधेः विरोधं करोति सः शिक्षणप्रक्रियां व्यक्तिकेन्द्रितां कतु समर्थयति अस्तित्ववादानुसारं सामूहिकप्रणाल्या अद्वितीयवैयक्तिकस्य विकासो भवितुं नार्हति, यतो हि सामूहिकविधौ व्यक्तेः परामर्शस्योपरि सामूहिकपरामर्शस्य प्रभुत्वं भवति विशेषरूपेण यासु परिस्थितिषु चयनस्य निर्णयस्वीकारस्य वा विषयः आग छति तत्र सामूहिकप्रणाली वैयक्तिकं निर्णयं दमयति अस्तित्ववादःसमस्याकेन्द्रितप्रणाल्याः तिरस्कारमपि न करोति, यतः इयं प्रणाल्यपि निर्व्यक्तिका अनुत्पादका च वर्तते समस्याः प्रायः सामाजिकाः भवन्ति, यासां तात्कालिकसम्बन्धः छात्रैः सह भवति, तथा यासां समाधानेन सामाजिकदायित्वानां निर्वहणे सहायता ल यते अस्तित्ववादी कथयति यत् वयं बालकानां रुचिं प्रारम्भादेव केवलं तात्कालिकसमस्योन्मुख कुर्मः , तथा तासां समस्यानां समाधानमपि पूर्वनिर्णीतसामाजिकप्रमाणानाम् (Norms) अनुरूपं भवति छात्रस्य जीवनेन सह ताः समस्याः उद्भूताः न भवन्ति न वा छात्रः तैः सह आत्मीकरणं (Identification) करोति समस्याविधिः तावत् पर्यन्तं समीचीना वर्तते यावत् ताः समस्याः व्यक्तेः जीवने समुत्प ाः भवेयुः, तासां समाधानमपि वैयक्तिकं भवेत् समस्यायाः कस्यचित् सामान्यसमाधानस्य सार्वत्रिकोपयोगः तस्य शैक्षिकसम्भावनां विनाशयति

अस्तित्ववादः अनुशासनश्च

अस्तित्ववादिनाम् अनुशासनस्य केवलम् एकएव मूलमन्त्रोऽस्ति, यत् व्यक्तेः स्वकृत्यानां कृते स्वोत्तरदायीकरणम् छात्राणां कृते न कसांचित् सर्वसामान्याचारसंहितानां स्वीकारस्य आवश्यकता वर्तते, न वा अध्यापकानामादेशस्य पालनावश्यकता वर्तते तस्य कृत्यानां चयनकर्तृसाधनं स्वयमेवास्ति, तथा तस्य फलानां भोक्ताऽपि स एव तस्य सत्कार्याणां कृते न पुरस्कारस्य आवश्यकता वर्तते, न वा तस्यापराधानां कृते कस्याचित् बा दण्डस्य प्रायः एतादृशी शङ्काऽत्र उदेति यत् इत्थम् उन्मुक्तस्वातन्‍यदानेन छात्राः असंमिताः भवेयुः, तथा तेषां नैतिकगुणानां ासोऽपि जायेत अस्मिन् सम्बन्धे अस्तित्ववादिनां मतं वर्तते यत् स्वतन्त्रताम् अतिरि य को ऽपि नैतिको गुणो नास्ति सवोच्चनैतिकता स्वतत्रतायाः वैयक्तिकचेतनां पूर्वनिर्धारितसिद्धान्तैः दमनं निम्नतमनैतिकत्वं भवति यदा वयं छात्रे यः मूल्यानां

विषये स्वतन्त्रनिर्वाचनावसरं द श्चेत् सः अशुभचयनं कतु नैव श नोति सः सतः शुभस्य च निर्वाचनमेव कुर्यात्, यतः स्वै छिक-वैयक्तिकचयनेन सः कस्यचित् वा छनीयमूल्यस्य स्वीकारं करोति "स्वस्य" विध्यात्मक (Positive) स्वीकृतिरेव शुभकरी वर्तते, तथा समूहस्य अनुसरणम् अशुभं वर्तते स्वतन्त्रचयने वैयक्तिकदायित्वम् अन्तर्निहितमस्ति अप्रियपरिणामैः न वा बालकस्य रक्षां कर्तुमुचितमस्ति न वा तस्य त्रुटीनां कृते परिवार-वातावरण भा यानामुपरि दोषारोपणं कर्तव्यम् स्वतन्त्रनिर्णयेन उत्प परिणामानां स्वीकाराय संघर्षाय च छात्रस्य स द्धीकरणमावश्यकम्

अस्तित्ववादस्य शैक्षिकसम्भावनाः –

यथा अस्मिन् अध्याये प्रारम्भे एव प्रोक्तं वर्तते अस्तित्ववादः दर्शनं नास्ति, अपि तु दार्शनिकप्रवृत्तिमात्रं वर्तते, अतः शैक्षिकदर्शनार्थम् एतद् दर्शननिर्गताः अभिप्रायाः अत्यल्पाः वर्तन्ते अस्तित्ववादः बहजटिलः गहनश्च वर्तते, तस्मात् एतद्दर्शनाधारेण कस्यचित् संघटिताविद्यालयस्य कल्पनां कतु नःश नुमः विद्यालयसंघटनस्य आधारभूततत्वमेतदस्ति यत् समाजः स्वसांस्कृतिसम्पदः संरक्षणाथ हस्तान्तरीकरणाथ विकासार्थश्च विद्यालयं स्थापयति समाजः विद्यालस्य स्थापनाम् एतदथ करोति यत् समाजः यानि मूल्यानि वा छनीयानीति मनुते तानि अग्रिमपरम्परायाः कृते हस्तान्तरी कतु श नुयात्, तथा युवपरम्परायाः सांस्कृतिकीकरणं सम्भवेत्

अस्तित्ववादः अतिव्यक्तिवादो वर्तते, तथा वैयक्तिकस्वातन्‍ यस्य प्रबलसमर्थनकारणात् सांस्कृतिकपरम्पराणां हस्तान्तरीकरणे विश्वासं न करोति, न च समूहद्वारा निर्धारित मूल्यमापदण्डं व्यक्तेरुपरि आरोपयितुमि छति अनया दृष्ट्या अस्तित्ववादिदर्शनानुसारं कक्ष्याध्यापनन्तु नैव सम्भवति सवऽपि छात्राः व्यक्तिगतरूपेण अ यसन्ति अस्तित्ववादः बालकान् दायित्वपूर्णचयने समर्थान् मनुते दायित्वपूर्णचयनम् एकस्यां परिप ावस्थायामेव सम्भवेत् तथा परिप तायाः संक्रमणावस्थायामस्यां बालकाया अध्यापकस्य अनुकरणं, मार्गदर्शनम्, आदर्शः, प्रतारणं, स्वीकृतिः, अस्वीकृतिरित्यादयः व्यवहाराः सव अपेक्षिताः भवेयुः, परन्तु अस्तित्ववादः एते सवऽपि व्यवहाराः स्वातन्‍ ये बाधकाः भवन्तीति मनुते

अस्तित्ववादः वैज्ञानिकवि ध तिरस्करोति, किमर्थमिति चेत् स विधिः निवयक्तिकः अमानवीयश्च वर्तते, परन्तु प्रयोगशालायाः शोधकर्मसु मानवकल्याणाय सन्तुष्टयै च विधेरस्य प्रयोगं कतु श यते

निष्कषणेदं वक्तुं श नुमः यत् अस्तित्ववादस्य यो हि सुदृ : पक्षः वर्तते स एव दुर्बलपक्षोऽपि वर्तते मनुष्यस्य स्वतन्त्रतायाः उदघोषः अस्तित्ववादस्य सवात्तमं योगदानमस्ति चेत् अन्यत्र समाजनिरपेक्षनिर्बाधवैयक्तिकस्वतन्त्रता अद्यतने सुघटिते अत्यन्तजटिले सामाजिके जीवने न केवलम् असम्भवादशाऽस्ति, अपि तु समाजिकदृष्ट्य अवा छनीयोऽपि दृश्यते

****

Shree Somnath Sanskrit University - Veraval
Pin - 362 266, Gujarat, India. Ph. : 02876 - 244532 Fax : 244417
e-mail : sssu.veraval@gmail.com, www.shreesomnathsanskrituniversity.info

ISBN : 978 93 82007 08 1